

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke historiske samlinger 1975

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG

KØBENHAVN

ISBN 87 500 1586 9
Tryk: JJ Trykteknik a/s

INDHOLD

»Augustinsk« terminologi i danske kilder til den begyndende højmiddelalder. Af <i>Jette Dissing</i>	5
Ecclesia particularis – respublica christiana. Dansk kirkeretstænkning i 1600-tallet og dens europæiske forudsætninger. Af <i>Jørgen Stenbæk</i>	34
Fyns Stift 1588-1643. Af <i>Bodil Scheller-Nielsen</i>	61
Et brev fra Edvard Mau. Af <i>M. Vesterdal</i>	96
Christian den Ottendes og Caroline Amalies forbindelser med Elizabeth Fry og andre kvækere. Af <i>Finn Friis</i> ..	109
Monrads sidste indsats for kirkeforfatning. Af <i>Carl Trock</i>	144
Et kirkepolitisk brev fra J. Oskar Andersen. Af <i>P. G. Lindhardt</i>	169
Notater om ungdomsoprør og teologi	173
1974 – En oversigt. Af <i>Carl Trock</i>	218
Forfatternes adresser	260
Register. Ved <i>Anne-Grethe Lausten</i>	261

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

som Selskabet for Danmarks Kirkehistorie har udgivet siden 1849, udkommer med et bind årligt, der sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1975 er fastsat til kr. 53,— og for studerende kr. 33,— incl. moms. Et studenterabonnement kan løbe maximalt 6 år. Betaling for abonnementet dækker samtidig medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, og andre udgivere, således at medlemmerne med mellemrum kan få tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Kirkehistoriske Samlinger sendes direkte til medlemmerne. Adresseændringer bedes derfor venligst meddelt redaktionen på ovennævnte adresse, hvortil også eventuelle manuskripter kan sendes.

Salg til andre end medlemmer sker gennem den almindelige boghandel og prisen andrager kr. 80,— incl. moms. Ekspedition: Akademisk Forlag.

STYRELSEN

i

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. Niels Knud Andersen, formand
Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, næstformand
Adjunkt, cand. mag. Knud B. Christoffersen, sekretær
Provst Carl Trock, kasserer
Professor, dr. theol. Jakob Balling
Afdelingsleder, dr. theol. Knud Banning
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. Bugge
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Professor, dr. phil. Svend Ellehøj
Professor, dr. theol. Leif Grane
Lektor, cand. theol. Martin Schwarz Lausten
Professor, dr. phil. Otto Norn
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Docent, dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen

»Augustinsk« terminologi i danske kilder til den begyndende højmiddelalder (1)

Af Jette Dissing

I de senere års forskning over det 12. århundredes danske historie synes der at være en tendens til at forlade den hidtil udbredte opfattelse, at århundredet karakteriseredes af kampen mellem *regnum* og *sacerdotium*, og at denne kamp fandt sin teoretiske baggrund i den augustinsk/pseudo-cyprianske forestillingsverden.

De nye tanker repræsenteres først og fremmest af Niels Skyum-Nielsen i »Kvinde og slave. Danmarkshistorie uden re-touche 3« (1971). Titlen røber at et opgør med den nævnte kampteori ikke er det egentlige sigte. Opgøret findes dog i spredte bemærkninger og deri, at selve kampteorien ikke bringes til orde.

Af spredte bemærkninger må nævnes, at en forbindelse mellem Eskil og Roskildekrøniken afvises (2), ligesom overhovedet tan-ken om et gregoriansksindet Eskilparti (3). Eskil's sammenstød med andre magthavere, heriblandt kongen, tilskrives Eskil's »høv-dingeposition« og »overklassevaner«. Bl.a. karakteriseres opgøret med Erik Emune som »et af de sædvanlige høvdingeoprør« (4). Partitanken modsiges endvidere af henvisningen til Erik Lam's diplomer, hvor han kalder sig Erik d. III og derved viser sit ønske om tilknytning bagud (5). Samme virkning har det, når Ælnoth's lovprisning af kong Niels karakteriseres: »Sådan udtrykte man sig, når man havde en vis føling med kongen . . . « (6). I umiddelbar forlængelse heraf siges det, at end ikke pavemagten ønskede et skel mellem konge og kirke – som i andre lande – men derimod et nært samarbejde med kongemagten (7).

1. Denne artikel er blevet til på baggrund af en »emnekredeopgave« til eksamen i kirkehistorie. Under udarbejdelsen af såvel eksamensopgave som artikel har professor, dr. theol. J. L. Balling været min vejleder, hvorfor jeg gerne vil bringe ham min tak.

2. Cf. op. cit., p.86f.

3. Cf. op. cit., p.86f og 122.

4. Op. cit., p.81.

5. Cf. op. cit., p.83.

6. Op. cit., p.38.

7. Cf. op. cit., p.39.

Ligesom Skyum-Nielsen forlader også Jørgen Quistgaard Hansen i artiklen »Regnum og Sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke 1157-70« (8) partitanken, idet han opfatter modsætningen mellem Eskil og Valdemar i forbindelse med paveskismaet som realpolitisk og ikke ideologisk funderet. Valdemar tvinges af udenrigspolitiske grunde til stillingtagen for den skismatiske Victor (9). Den opfattelse sandsynliggøres af hans donation til Vitskøl (1158) samt optræden på vidnelisten for et gavebrev til Tvis til oprettelse af et cistercienserkloster (1163), idet cistercienserne jo støttede Alexander i pavestriden (10).

Konsekvensen af ovenstående er en opgivelse af det syn på det 12. århundrede, der indebærer tanken om ideologisk bestemte partimodsætninger og sammenstød mellem kongemagt og kirke.

Hvad der i den forbindelse kan undre, er, at det ikke er forsøgt på ny at vurdere de kilder, der oprindeligt leverede væsentlige dele af materialet til partitanken. Det drejer sig om den såkaldte Odenslitteratur (»Tabula Othiniensis«, »Passio Sancti Kanuti Regis et Martiris«, »Epithaphium S. Canuti« og Ælnoth's værk »Gesta Swenomagni Regis et Filiorum eius et Passio Glorississimi Canuti Regis et Martiris«) (11), de historiske læsestykker fra liturgierne til de to helgenfester for Knud Hertug (»In passione sancti Kanuti« og »In translacione sancti Kanuti«) (12), Roskildekrøniken (13) samt Sven Aggesøn's »Brevis Historia Regum Dacie« (14).

Deres store betydning for opfattelsen af det 12. århundrede som bestemt af kamp mellem *regnum* og *sacerdotium* fik de nævte kilder, da brødrene Curt og Lauritz Weibull omkring århundredeskiftet – i forbindelse med et opgør med den tidligere Saxoforskning – underkastede dem tendenskritiske undersøgelser

8. I »Middelalderstudier tilegnede Axel E. Christensen«, København 1966, pp.57-76.

9. Cf. op. cit., pp.63ff.

10. Cf. op. cit., p.66.

11. Henvisninger hertil sker i det følgende til M. Cl. Gertz's udg. i »Vitae Sanctorum Danorum«, Kbhvn. 1908-1912.

12. Henvisninger hertil sker i det følgende til M. Cl. Gertz's udg. i ovenfor anf. skr.

13. Henvisninger sker i det følgende til M. Cl. Gertz's udg. i »Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Ævi«, vol I.

14. Henvisninger sker i det følgende til M. Cl. Gertz's udg. i ovenfor anf. skr.

(15). Undersøgelserne er senere anvendt og videreført af Hal Koch i »Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder« (Kbhvn. 1936).

Disse tendenskritiske undersøgelser – der altså stadig står som det sidste, der er sagt om de anførte skrifter – ville påvise kildernes i det store og hele gennemførte augustinske historiesyn med dertil hørende begrebsapparat. Det skete med baggrund i den opfattelse, at der på almeneuropæisk grund var tale om nøjagtig samme fænomen. Denne opfattelse baseres dog ikke på egne studier, men bygger først og fremmest på Ernst Bernheim's undersøgelser af Augustin's begrebsverden i dens anvendelse og videre udvikling frem til Gregor d. VII (16). Bernheim's iagttagelser forsøger brødrene Weibull og Hal Koch at overføre også på den danske middelalderhistoriografi.

Tendenskritikken praktiseres som sagt første gang af Curt Weibull (17), som anser samtlige kilder for at være formet efter den augustinske verdens- og historieforståelse, mest gennemført i Ælnoth's skrift (18). Samtidig konstaterer C. Weibull, at Roskildekrøniken i sin bedømmelse af kongerne er i direkte modstrid med Odenselitteraturen, idet førstnævnte bruger *tyrannus*-kategorier, hvor sidstnævnte bruger *rex justus*-kategorier og omvendt (19).

Lignende iagttagelser af augustinsk terminologi finder vi igen hos Lauritz Weibull (20); men hos ham sker der noget nyt i vurderingen af Roskildekrøniken, idet han søger at vise, at dette skrift sammen med Lundensernekrologiet, »Liber daticus«, repræsenterer et kirkeligt-gregoriansk parti under ledelse af ærkebiskop

15. Det drejer sig om Lauritz Weibull's »Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000«. Navnlig dog Curt Weibull's »Saxo. Kristiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridssens död till Knut VI«, Hist. Tidsskrift for Skåneland, bd. 6, hft. 1-3, 1914.

16. Offentliggjort i samlet form i »Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtsschreibung«, 1. Teil, 1918.

17. Op. cit.

18. Cf. op. cit., p.68.

19. Cf. op. cit., p.86f.

20. I artiklen »Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet«, Scandia, bd. I hft. 1, 1928, pp.84-112.

Eskil (21). Antagelsen af en sådan bevidst partipolitisk anvendelse af augustinismen underbygges i »Liber daticus»'s tilfælde af en bemærkelsesværdig mængde af ændringer i forhold til det tidligere gældende »Memoriale fratrum», først og fremmest den totalt manglende omtale af Knud d. Hellige, Erik Ejegod, Bent og Knud Lavard samt ændringer i positiv retning i omtalen af Magnus Nielssøn. At de to skrifter – Roskildekrøniken og »Liber daticus» – tilsammen er talerør for et kirkeligt-gregoriansk parti, søger Weibull desuden at godtgøre ved at påvise sammenfald i de to skrifers bedømmelse af de enkelte kongeskikkelser, i deres fælles bispeideal, samt ved at sammenholde disse bedømmelser med Odenselitteraturen, hvorunder det ifølge Weibull bliver klart, at der hvor Roskildekrøniken og »Liber daticus» bruger *rex justus*-kategorier, der bruger Odenselitteraturen *tyrannus*-kategorier og omvendt. Denne sidste iagttagelse fører da naturligt med sig, at også Odenselitteraturen anses for at have et partimæssigt tilknytningsskæbne, nemlig til et kongeligt-nationalt parti og dermed repræsenterende den kongelige augustanisme.

Med L. Weibull's arbejde er grunden lagt for en udnyttelse af tendenskritikens resultater til støtte for den opfattelse, at den begyndende danske højmiddelalder med baggrund i augustinske forestillinger antog form af en kamp mellem to hinanden skarpt modstående, ideologisk velfunderede partier. Dette arbejde blev taget op af Hal Koch (22), der i en helhedsbetragtning over perioden hævder, at »kun i sin Tilslutning til eller Kamp imod de gregorianske Ideer er denne Periode forståelig» (23).

Tidens hagiografi og historiografi støtter da ifølge Hal Koch den opfattelse, at tiden fra 1060-1134 er præget af en i alt væsentligt stærk kongemagt, repræsenteret først af Sven Estridsøn, senere af Knud d. Hellige og endelig af Erik Ejegod, som alle arbejdede for en stærk kongemagt i forhold til kirken. Dette

21. Antagelsen af, at Eskil står bag, støttes på den iagttagelse, at der i »Liber daticus» er tale om så markante afvigelser fra det ældre nekrologium, »Memoriale fratrum», at en stærk personlighed må tænkes at stå bag. Her må man først og fremmest tænke på »Liber daticus»'s totalt manglende omtale af de to helgener, Knud d. Hellige og Knud Lavard, hvilket, hvis man i kirkens og klostrets liv har fulgt nekrologiet, har betydet en temmelig voldsom ændring i forhold til andre danske kirkers praksis.

22. I »Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder».

23. Op. cit., p.14.

kongeparti henter sin største triumf ved Knud's helgenkåring, der af Hal Koch betegnes som »et politisk, partipræget Forsøg på at spænde Kirken for Kongedømmets Sag« (24). Ind imellem de stærke konger har Harald Hein's, Oluf Hunger's og Niels' regeringstider været opgangstider for kirken. Men netop Niels' tid er også tiden for Ælnoth's skrift, som ifølge L. Weibull repræsenterer den kongelige augustinisme. Hal Koch er derfor af den opfattelse, at der under kong Niels begynder en egentlig kamp mellem et kongeligt og et kirkeligt parti, repræsenterende henholdsvis en kongelig og en kirkeligt-gregoriansk augustinisme (25). I striden mellem Eskil og Erik Emune kommer det til åben kamp mellem *regnum* og *sacerdotium* (26) og den efterfølgende borgerkrig er en konflikt mellem et gregoriansk parti, repræsenteret af Eskil, og et kongeligt, anført først af Sven, dernæst af Valdemar. Først med kirkemødet i Ringsted 1170 etableres fred og fredelig sameksistens mellem *regnum* og *sacerdotium*.

Modsætningen mellem p.d.e.s. brødrene Weibull's og Hal Koch's tendenskritiske undersøgelser og p.d.a.s. Niels Skyum-Nielsens's opfattelse af periodens forløb er som sagt evident og opfordrer til fornyet overvejelse over tendenskritikens resultater. En sådan overvejelse vil blive forsøgt i det følgende.

Det skal imidlertid gøres klart, at undersøgelsen sker på basis af netop den opfattelse af det augustinsk/pseudo-cyprianske begrebsapparat, som brødrene Weibull og Hal Koch repræsenterer. Der er således ikke tale om noget forsøg på at vurdere grundlaget for den tendenskritiske analyse af de danske kilder, d.v.s. opfattelsen af det augustinske begrebsapparat og historiesyn i og for sig. Derimod undersøges teksterne med baggrund i den definition af det augustinske historiesyn, som de nævnte forskere opererer med, d.v.s. den definition, som foretages af Ernst Bernheim (27). Når det derfor i det følgende bekræftes eller benægtes, at der er tale om augustinske vendinger, sker det i henhold til Bernheim.

24. Op. cit., p.67.

25. Cf. op. cit., p.73.

26. Cf. op. cit., p.83.

27. Cf. hertil den ovenfor note 16 nævnte bog. En meget kort oversigt over terminologien findes hos Hal Koch i »Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder«, pp.37-40, og en lidt bredere indføring af samme forfatter i artiklen »Regnum og Sacerdotium. Strejflys over middelalderlig historie«, Teologisk tidsskrift, 5. rk., bd. 5, 1934, pp.161-193.

Der er således tale om en undersøgelse af konsekvensen i brødrene Weibull's og Hal Koch's tendenskritiske arbejde og derigennem en undersøgelse af kildernes tendens.

Da det som nævnt er Lauritz Weibull's opfattelse af Roskildekroniken og Lundensernekrologiet, *Liber daticus*», der er blevet udslaggivende for den opfattelse, at litteraturen som helhed afspejler partistandpunkter, så synes det naturligt at begynde undersøgelsen med netop disse to skrifter som ifølge L. Weibull's og Hal Koch's sammenfaldende synspunkter repræsenterer en kirkelig-gregoriansk augustinisme med baggrund i et kirkeligt parti, hvis leder Eskil var. Vi vender os da først til fremstillingen af Sven Estridssøn. Her finder vi som den første mulige, men særdeles svage augustinisme udtrykket *Daniam per multos annos strennue gubernavit* (p.22 l.21). Mere augustinsk i retning af *rex justus*-betegnelse går udsagnet *gloriosus rex Sueno*, som vi møder to gange (p.23 l.4 og l.17). Nogen udpræget *rex justus*-beskrivelse betegner omtalen af Sven imidlertid ikke, selv om den må kaldes særdeles positiv. Bemærkelsesværdigt er det, at omtalen af Sven's indsats for kirken indskrænker sig til et *filio consenciente* (p.23 l.2) under omtalen af hans mors gave til Roskilde. Dette kan imidlertid føre over til en betragtning af Roskildekronikens fremstilling af de to Roskildebisper, Vilhelm og Sven (Nordmand). Om Vilhelm hedder det, at han er en *uir strennuus uiribus et fortis impetuosus, et qui sola uirtute corporis debellaret potentes, set et animi uirtute, nullique parcens iratus* (p.22 l.25ff). Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at Estrid's (Sven's mors) gave tidsfæstes i forhold til bisp Vilhelm's tid og ikke i forhold til den regerende konge (p.23 l.1ff). Denne fremhævelse af biskoppens person fremfor kongens føres videre i Roskildekronikens fremstilling af biskop Sven, om hvem vi møder følgende udsagn: han er *uirum quidem omni morum probitate clarissimum et omnium antecessorum longe optimum* (p.23 l.5ff); han er *terror . . . male faciencium, remuneracio beniuolencium, pater patrie, decus cleri, salus populi, egregius pietate*, og vil føre alt *ad perfectum* (p.23 l.7ff). Hertil kommer, at han bygger og smykker Roskildes kirke næsten fra grunden af, bygger kloster her, i Ringsted og i Slagelse og stifter med egne midler 15 præbender (p.23 l.10-16). Også senere i fremstillingen dukker biskop Sven op og betegnes *uene-*

rabilis (p.24 l.16) og som udstyret med *uictrix anima* (p.24 l.27). Han forudsiger endvidere hungersnøden som Guds straf for drabet på Knud og opfordrer folket til bod (p.24 l.17f), dog uden resultat, fordi Gud forhærder folkets hjerter (p.24 l.18ff). Hans rejse til Jerusalem omtales i rosede vendinger (p.24 l.22ff). Og endelig vækker hans død en til hans dyder svarende stor sorg i landet (p.25 l.1f). Der kan næppe herske tvivl om, at i hvert fald disse to biskopper – i særdeleshed Sven – favoriseres af Roskildekroniken og fremstilles som de egentlige ledende skikkelser (*pater patrie, salus populi*) på bekostning af de samtidigt regerende konger. Dog er det kongen, der vælger biskopperne (p.23 l.4f cf. p.25 l.1ff).

At biskop Sven favoriseres vil også fremgå af fremstillingen af den ligeledes samtidigt med ham regerende kong Harald, der kun får 6 liniers omtale, hvoraf halvdelen medgår til at opregne de tre tidligere konger af samme navn. Hvad der siges om Harald må imidlertid karakteriseres som *rex justus*-betegnelser: *uir optimus, rector iustissimus* (p.23 l.25).

Herefter følger omtalen af Knud, som iflg. Roskildekronikens formodede partimæssige tilknytning ikke »bør« være positiv. Oplysningen om, at han *populum quadam noua lege et inaudita ad tributum . . . coegit* (p.24 l.1f), er da heller ikke ment i Knud's favør; videre hedder det imidlertid, at han *ante altare magna confessione cordis martyrizatus est* (p.24 l.3f), og at hans *corpus magnis miraculis illustratur, Christus in martyre glorificatur* (p.24 l.5ff), d.v.s. en ret uforbeholden anerkendelse af hans martyrværdighed (28). Af fremstillingen af hungersnøden fremgår endvidere, at Gud straffer folket for drabet på Knud (p.24 l.16f). Det forekommer altså på baggrund af Roskildekronikens fremstilling forfejlet at postulere Knud's tilhørsforhold til en sort flok af konger (29). Som yderligere begrundelse tjener Roskildemandens udsagn om, at alle Sven Estridssøn's sønner var *satis regno et nomine digni* (p.22 l.24f).

Den næste konge i rækken er Oluf; selv om hungersnøden

28. Cf. i modsætning hertil Hal Koch: »vel anerkendes det, at Knud blev Martyr, men det blev han ved 'Hjærtets store Anger' i Dødsøjeblikket«, op. cit., p.28.

29. Cf. til den opfattelse, at Roskildekroniken ud fra sit partistandpunkt opdeler kongerne i en »sort« og en »hvid« flok, L. Weibull, op. cit., p.98.

opfattes som Guds straf for drabet på Knud, finder vi ingen kausalforbindelse mellem Oluf og hungersnøden (p.24 l.10ff), ja, Roskildekrøniken fraskriver Oluf ansvaret, idet det i sammenhæng med omtalen af opgangstiden under Erik Ejegod hedder, at hverken Erik eller Oluf fortjente deres skæbne, d.v.s. at Oluf ikke fortjente hungersnøden, og Erik ikke opgangstiden (p.25 l.11f). Derimod skyldes både hungersnød og opgangstid Gud, der griber ind hvor, når og på hvilken måde *han* vil (anf. st.). Men selv om Oluf ikke betegnes som *rex iniquus* p.g.a. hungersnøden, så betegnes han heller ikke som *rex justus*. Udover det allerede anførte finder vi den for Oluf lidet flatterende udtalelse om hans regeringstid: *et ipse regnavit nouem annis, in quibus nec unus uber-tatis fuit* (p.25 l.7f).

Under Oluf omtales den tredje biskop i Roskilde, Sven's afløser Arnold (p.25 l.3ff), og omtalen er negativ. Han er *uir natura simplex et plus quam pastoralis cure decuit negligens* (p.25 l.3f), »dog« foretager han visse forbedringer af kirken (p.25 l.4ff). Det er imidlertid et spørgsmål, om man i forbindelse med Arnold som med Oluf er berettiget til at tale om nogen i augustanisme begrundet negativ bedømmelse. Det vender vi tilbage til.

I Roskildekrønikens fremstilling af Erik Ejegod (p.25 l.9ff) forklares opgangstiden som sagt som uafhængig af Erik's opførelse. Dertil kommer, at Erik *multas iniquas et iniustas leges adinuenit* (p.25 l.15). Her indføres to utvetydige *tyrannus*-betegnelser. En undertone af fordømmelse ligger også i omtalen af hans uægte sønner, ligesom det er bemærkelsesværdigt, at hans Jerusalemsfærd ikke finder rosende omtale. Det forekommer da rimeligt at tale om, at Erik Ejegod beskrives som *rex iniquus*.

Kong Niels, som følger næst i rækken, skulle være een af de hvide konger (30). Indledningsvis omtales han som *uirum mansuetum et simplicem, minime rectorem* (p.25 l.23f), hvilket ikke er særligt flatterende, i hvert fald ikke typiske *rex justus*-betegnelser om end heller ikke *rex iniquus*-betegnelser. I hans regeringstid finder en *magna persecutio cleri et populi* sted (p.25 l.24), nemlig en voldelig kampagne for cølibatet (p.26 l.1ff), anført af en vis Peter (Bodilsson) sammen med Nothold, senere biskop i Ribe. Under Niels er det, at *antiquus hostis* begynder sin kamp i Danmark, så at *tantam discordiam inter Danos seminavit, quod,*

30. Cf. Hal Koch, op. cit., p.28.

ex quo Christianitas in Dania inoleuit, maior tribulacio cleri et plebis non est facta (p.26 l.26ff). Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at det ikke er Niels, men biskop Peter, der betegnes som Djævelens modstander (31). Kampen er borgerkrigen efter drabet på Knud, der ligeledes er foranlediget af Djævelen ved Magnus' hånd: *diabolo instigante* (p.27 l.1f). Niels' søn Magnus karakteriseres altså på dette sted som i ledtog med Djævelen. Om Niels hører vi videre i beskrivelsen af kampen mellem ham og Magnus p.d.e.s. og Erik Emune p.d.a.s., og her finder jeg beskrivelsen bemærkelsesværdig – i forhold til den omtalte forskningsopfattelse – fordi Niels nok fremhæves som den mest sejrige, men ikke favoriseres (32). Beskrivelsen af kampen er neutral (p.27 l.16-26) ligesom den efterfølgende beskrivelse af Erik's fangenskab i Norge, der dog snarest fordømmer den norske konges svig (p.27 l.26-28 l.17). Dog falder der under kampbeskrivelsen endog et negativt udsagn om Niels, nemlig at han, på trods af biskop Peter's støtte til ham, *Roskildiam deuastauit* (p.27 l.26). I Roskildekrønikens omtale af Niels' og Magnus' død er der imidlertid særdeles positive udsagn om begge. Især har beskrivelsen af Magnus' død ved Fodevig været tillagt stor vægt for vurderingen af Roskildekrønikens partimæssige tilhørsforhold (33). Jeg tænker på passagen p.29 l.6ff: . . . *et inenarrabile et inrecuperabile dampnum toti Danie intulit* (d.e. Erik Emune). *Heu crudelis annus, dies amara, dies mortis, dies tenebrarum, doloribus plena, singultibus onerata! Heu dies, in qua Magnus occiditur, flos Danie deprimitur*, og følgende karakteristik af Magnus: *Pulcherimus iuuenum, fortis robore, hylaris dator, et sapiens et constancie amator* (p.29 l.9ff). En opremsning af de fem biskopper og to hertuger, der faldt sammen med Magnus, følger, og nævner Peter af Roskilde først. Der kan næppe herske tvivl om, at Roskildekrøniken på dette sted betegner Magnus med *rex justus*-kategorier, men det må ikke forlede til at se hen over, at Magnus, i det øjeblik han dræber Knud, beskrives som Djævelens redskab. Magnus beskrives altså ikke eentydigt som *rex justus*.

Også i beskrivelsen af Niels' død fordømmes drabsmændene: drabet er sket *pessima fraude* (p.29 l.25), *infideliter* (p.29 l.26),

31. Cf. behandlingen af spørgsmålet om Djævelens modstander, nedenfor.

32. Cf. hertil L. Weibull, op. cit., p.98 og Hal Koch, op. cit., p.28.

33. Cf. L. Weibull, op. cit., p.99 og Hal Koch, op. cit., p.28.

og er *nefarium scelus* (p.30 l.4). Fordømmelsen tjener imidlertid mindre til at forherlige Niels end til at fordømme drabsmændene og Erik Emune, og må derfor heller ikke bruges til at tilsløre den i det foregående ideologisk set indifferente fremstilling af Niels.

Samtidig med fremstillingen af Niels falder også Roskildekrønikens fremstilling af Knud Lavard, Nothold, bisp Peter, Erik Emune, ærkebiskop Asser samt Eskil.

Om fremstillingen af drabet på Knud Lavard er det nævnt, at det ses som forårsaget af Djævelen selv. Hertil kommer, at Knud betegnes som *nobilissimum* (p.25 l.17), som *uirum pudicum, sobrium, sapiencia et eloquencia et omnibus bonis moribus ornatum* (p.27 l.3f). Det forekommer berettiget at opfatte Knud som den sande herskertype på baggrund af denne fremstilling (34).

Men med Knud Lavards bror bliver billedet et andet. Erik går til kamp mod Niels og Magnus *collectis omnibus perfidis et sceleratis* (p.27 l.8f), og videre *falsis promissionibus regium nomen sibi usurpauit* (p.27 l.10). At han tager kongenavn fordømmes, dels fordi han er yngre end broderen Harald (bemærkelsesværdigt er, at fordømmelsen ikke begrundes med Magnus' ret til tronen), dels fordi han besidder følgende egenskaber: *uir flagiciosus, furore et mendacio repletus* (p.27 l.11f). Dommen over Erik for drabet på Niels og Magnus er anført, og bedre bliver den ikke for drabet på Harald og hans sønner (p.30 l.13ff). Endelig falder i den afsluttende skildring af ham følgende udsagn: *per omnia ut Cesar factus, omnia obstacula superans, nullum parem sibi, nullum priorem uolens, superbus, elatus et in malicia potens, per omnia terribilis more fulminis incessit* (p.31 l.13ff). I overensstemmelse hermed berøver han da også de små i samfundet det, de har (p.31 l.16f). Roskildekrønikens fremstilling er klar: Erik Emune er en *tyrannus*. Det indtryk bestyrkes af skildringen af drabet på Erik. Her etableres en analogi til David's kamp med Goliath: Plough sammenlignes med David som Guds redskab: *dominus in aratro, dominus in lancea, ut dominus in funda,*

34. Det er i øvrigt værd at bemærke, at Hal Koch ikke i behandlingen af Roskildekrøniken henregner Knud til den sorte flok (cf. op. cit., p.28), derimod anføres han som sådan i den generelle opstilling af de to partier og deres favoritkonger (cf. op. cit., p.27).

dominus in lapide (p.31 l.22f) (35). Altså ingen tvivl om, at Erik er fremstillet som en *rex iniquus*. Imidlertid er det værd at lægge mærke til, at Roskildekrøniken ikke anfægter Erik's ret til at vælge og indsætte biskopper (cf. p.30 l.5ff). Også det hører med til billedet af Roskildekrønikens augustanisme.

Blandt de under Niels og Erik omtalte biskopper er Nothold, senere biskop i Ribe, den første. Sammen med Peder Bodilssøn fordømmes han stærkt for en forfølgelseskampagne mod gifte præster i forsøg på at gennemtvinge cølibatet. Fordømmelsen kan være begrundet i gregorianisme, nemlig i ønsket om at hævde clerus' frihed/ret til at afgøre kirkelige anliggender, d.v.s. udfra kampen mod folkets selvtægt i kirkelige anliggender (36). Samme Peder Bodilssøn, som her fordømmes, roses imidlertid senere for sin mæglervirksomhed i forbindelse med Eskil's valg til ærkebiskop (p.32 l.8f) – endnu en hindring for at betragte Roskildekrønikens forfatter som en udfra et partimæssigt tilhørsforhold konsekvent dømmende »person».

Biskop Peter – der følger efter Arnold på bispestolen i Roskilde – bedømmes udfra cølibatstriden positivt (p.26 l.10ff), fordi han træffer modforanstaltninger mod folket. Men der lægges ikke skjul på, at kongen, d.e. Niels, har valgt ham. Peter betegnes iøvrigt som en *uir eruditus et litteratus, et inter omnes episcopos Danie tunc temporis eloquentissimus et constantissimus* (p.26 l.11ff). Vi hører om hans arbejde for kirken, der dog ikke udelukkende vurderes positivt. Nok skænker han grundlaget for en klosterdannelse, men sin egen kirke ophjælper han ikke, og der spores også en vis uvilje mod at sætte handling bag ord og tanker (p.26 l.17ff).

Under biskop Peter begynder Djævelen sin kamp i Danmark, fordi – som det står – Djævelen altid vækkes til misundelse (*inuidens*) af de retfærdiges gerninger. Måske er det biskop Peter, der hentydes til med udtrykket »de retfærdiges gerninger», måske er det snarere de munke, hvis klostergrundlæggelse Peter finan-

35. Man skal i denne forbindelse huske, at Goliath ses som type på Antikrist, og at analogien derfor tjener til at betegne Erik ligeså. Cf. i øvrigt samme analogi hos Ælnoth, (V.S.D. p.88).

36. Det har for antagelsen af Roskildekrøniken som gregoriansk inspireret voldt besvær, at den går imod cølibatet, et krav, der netop er kendt som gregoriansk; cf. Hal Koch, op. cit., p.29 f. Hal Koch mener dog at kunne finde en forklaring herpå i patarinerbevægelsens »tøjlesløse karakter» (p.29).

sierer. Under alle omstændigheder er det kirkens folk, der er Djævelens modpol, og det kunne tyde på en kirkelig augustanisme. Blandt dem, der falder ved Fodevig, nævnes bisperne først med Peter i spidsen, og det er overvejelse værd, om ikke Roskildekronikens klager (p.29 l.6-8) i lige så høj grad gælder biskopperne som Magnus?

Efter den brede og ofte positive omtale af Peter forekommer omtalen af Eskil's indsættelse som Peter's efterfølger overraskende kort (p.30 l.5), hvis Roskildekroniken skal repræsentere et Eskil-parti. Også omtalen af Eskil's valg til ærkebiskop er yderst kortfattet og – omend ret uigennemskuelig – så dog på ingen måde særlig rosende (p.32 l.5).

Tilbage står Roskildekronikens omtale af Asser, ærkebiskop i Lund (p.28 l.21ff). Han støtter Erik Emune (p.28 l.21) og falder følgelig ind under dommen over denne. Asser betegnes således som *uir acer et amarus, et sapiens et nullius constancie* (p.28 l.23). Han (Asser) *in tanta perturbacione regni se murum pro domo Israel non opponerat*, men svajer som et siv for vinden (p.28 l.23ff). Omtalen er altså lidet flatterende, og det samme kan siges om vurderingen af Erik Lam, der er *uir plus quam regali dignitati decuit simplex et in omnibus uijs suis inconstans et duplex, adnichilacio regni et sacerdocij* (p.32 l.3ff); men nogen egentlig *tyrannus*-beskrivelse giver Roskildekroniken ikke af Erik. Han er simpelthen en uduelig hersker set ud fra både kongedømmets og kirkens sag, hvilket iøvrigt står i flagrant modsætning til det tilføjede kap. XX's udsagn, at Erik *firmissima pace in patria sua . . . regnavit* (p.32 l.15f).

Det forekommer mig, at det ikke er noget ideologisk eentydigt billede, man får ved læsningen af Roskildekroniken. Tværtimod er der tale om en ujævn brug af augustinske begreber. Det bevirker, at man *ikke* kan tale om en række af *reges justi* og en række af *tyranni*. Derimod er augustinismen brugt, hvor bestemte konger skal fremhæves – således Harald og Knud Lavard – eller udskældes som Erik Ejegod og Erik Emune. Knud konge, Oluf, og Niels, der hverken decideret fremhæves eller udskældes, fremstilles derimod ideologisk set indifferent.

Dette tilsyneladende system brydes imidlertid ved fremstillingen af Magnus, hvor der anvendes både *rex justus*-terminologi og det modsatte. Føjes hertil anvendelsen af augustinismer i

omtalen af kirkens mænd, så forekommer den stærkt fremtrædende i de positive bedømmelser (Vilhelm, Sven og Peter), uden derfor at være eentydig gregoriansk (kongens bispevalg), medens den træder tilbage i nogle negative (Arnold og Nothold) – er fremtrædende i en anden (Asser) – og mangler fuldstændig i fremstillingen af Eskil.

På denne baggrund lader det sig næppe gøre at rubricere Roskildekrøniken som partipræget, endsige gregoriansk. Snarere må Roskildekrønikens »augustinisme« i hele dens usystematiske form betegnes som reminiscenser af augustinsk historieopfattelse, som imidlertid ikke for forfatteren forbindes med et helhedssyn på tilværelsen, men som han alt efter sym- eller antipati bringer i anvendelse overfor enkeltpersoner, dog med en klar favorisering af og hældning mod kirkens mænd, navnlig de magtfulde, især med tilknytning til Roskilde. Det forekommer mig altså berettiget at afvise dets tilhørsforhold til et gregoriansk parti og ligeledes at afvise, at det opstiller en sort og en hvid flok af konger med Harald Hein som idealkongen (37).

I betragtning af den betydning, som sammenfaldet mellem Roskildekrønikens og »Liber daticus«'s oplysninger er blevet tilskrevet (38), vil det være rimeligt kort at beskæftige sig med dette nekrologium. Kort rekapituleret er L. Weibull's synspunkter (39), at »Liber daticus« i forhold til »Memoriale fratrum«, det indtil da gældende nekrologium, repræsenterer en fuldstændig omvurdering af kongernes værd ud fra samme udvælgelsespolitik som i Roskildekrøniken og med Eskil som ophavsmand.

I Weibull's synopsis af de to nekrologier, hvoraf det ældste stammer fra 1123 og »Liber daticus« fra 1145, finder man i »Liber daticus« som den første ændring i forhold til »Memoriale fratrum« en oprindelig slettet omtale af Sven Estridssøn, som senere er

37. Således Hal Koch, der skriver: » . . . Hovedkendetegnene på den retfærdige Konge er Fasthed og Oprigtighed og dertil en Hævdelse af såvel regnum som sacerdotium«, og derefter konstaterer »en sådan Konge var frem for alle Harald Hein«, op. cit., p.28. Til at retfærdiggøre et sådant udsagn er omtalen af Harald dog for kort og de to adjektiver *optimus* og *iustissimus* dog for lidt.

38. Først og fremmest hos L. Weibull i nævnte artikel og, følgende denne, også hos Hal Koch, op. cit., p.26.

39. I »Nekrologierne från Lund . . .«, pp.85-87. I det flgd. henholder jeg mig til den der foreliggende gengivelse af nekrologiets tekst.

indføjjet i forkortet form. Harald's data overføres med ubetydelige sproglige ændringer. Knud konge derimod slettes totalt og ligeså hans broder Benedictus. Notitsen om Oluf overføres i forkortet form, mens den om Erik Ejegod udelades. Også notitsen om kong Niels overføres. I omtalen af Magnus og Erik Emune finder man de største ændringer, som L. Weibull da også tillægger overordentlig stor betydning. I forbindelse med Magnus fremhæves det indføjede *uirtute et progenie inclitus*, samt *deo creatori suo reddidit animam*, der betegnes som Kristusanalogi (40), medens ændringerne som helhed opfattes som *rex justus*-beskrivelse. Samme augustanisme findes i ændringerne i omtalen af Erik Emune, nu for at betegne Erik som *rex iniquus*. Ændringerne består i udradering af de oprindeligt overførte udsagn *gloriosus* samt *a proprio satellite lancea perfossus, temporalis uite cursum consummauit*. Bortset fra omtalen af Magnus og Erik Emune er der ikke meget at føje til Weibull's iagttagelser. Til notitsen om Magnus bør bemærkes, at der i forhold til »Memoriale fratrum», udover det allerede nævnte, ændres på rækkefølgen af de faldne ved Fodevig. Kirkens mænd nævnes først, og allerførst biskop Peter af Roskilde. Dette svarer endda meget nøje til Roskildekrøniken, hvor bisperne favoriseres. Angående notitsen om Erik Emune oplyser Weibull – hvilket i og for sig giver sig selv – at omtalte udraderede udsagn om Erik Emune fandtes i den oprindelige tekst fra 1145 (41). Derimod siges der ikke noget om, hvornår denne udradering har fundet sted. I betragtning af dens betydning for L. Weibull's vurdering af »Liber daticus»'s tendens må en datering anses for særdeles væsentlig.

Om »Liber daticus» iøvrigt må det imidlertid medgives, at udeladelsen af Knud konge og Knud Lavard er iøjnefaldende og nok må være tilsigtet (42). Spørgsmålet er blot, om det, sammenholdt med nekrologiets oplysninger iøvrigt, kan bære Weibull's påstand om en gennemført gregoriansk augustanisme med partimæssigt tilknytningspunkt. Ser man på omtalen af de øvrige konger, så tillader de knappe udsagn om Harald, Oluf og Niels

40. Op. cit., p.89.

41. Op. cit., p.90.

42. Tidligere har Weibull selv søgt en forklaring af ændringerne som »ett vid dylika överföringar alltid förekommande fenomen», i »Lunds Domkyrkas Nekrologium», Lund 1923, p.LIII.

ingen slutning om »bagmandens« sym- eller antipati. Tilbage står ændringerne i omtalen af Magnus, om hvilke det skal medgives, at der synes at være tale om augustinisme, muligvis gregoriansk inspirerede (cf. den foranstillede omtale af biskopperne). I en vurdering af nekrologiet som helhed er det vel næppe rimeligt at gå længere end til at konstatere, at forfatteren/»bagmanden« har haft stærk sympati for Magnus og tilsvarende antipati mod Knud Lavard og som sagt Knud konge, og at han for at udtrykke førstnævnte har benyttet augustinisme. Man kan ikke på den baggrund etablere en sort og en hvid flok af konger eller erklære noget partimæssigt tilhørsforhold. Undersøgelsen af Roskildekrøniken bekræftede denne opfattelse, skønt det ikke skal benægtes, at der er sammenfald mellem de to skrifers opfattelser, især af biskopperne.

Går vi fra Roskildekrøniken og »Liber daticus« til den såkaldte Odenselitteratur, så skulle vi befinde os i den kongelige augustinisme, med baggrund i et kongeligt parti, der begyndte at antage fast form under kong Niels.

To af skrifterne i denne gruppe, nemlig det ældste »Tabula Othiniensis« (43) og »Epithaphium S. Canuti« (44) er uden større interesse p.g.a. deres kortfattedhed (45).

De to største værker om Knud konge, »Passio Sancti Kanuti Regis et Martiris« (46) og Ælnoth's skrift »Gesta Swenomagni Regis et Filiorum eius et Passio Gloriosissimi Canuti Regis et Martyris« (47) leverer da også det væsentligste grundlag for at tale om Odenselitteraturens kongelige augustinisme.

43. Forefindes i V.S.D., p.60f. Skriftet er sandsynligvis forfattet 1095.

44. V.S.D., p.76.

45. Dog findes i »Tabula Othiniensis« udtryk som *gloriosus rex* og *pro zelo christiane religionis et iusticie operibus*, der leder tanken hen på den augustinske *rex justus*. På samme måde virker i »Epithaphium« udtrykket *pro iusticie factis occisus inique*, idet det indfører de to begreber *justus* og *iniquus*, der i den augustinske terminologi er hovedbegreber til betegnelse af henholdsvis *Civitas Dei* og *Civitas Diaboli*.

46. Findes V.S.D., pp.62-71. Skriftet er sandsynligvis affattet 1095 af en angelsachsisk klerk ved Albani kirke i Odense. Cf. hertil M. Cl. Gertz, V.S.D., p.34 og T. Gad »Legenden i dansk middelalder«, p.154 og 155.

47. Findes V.S.D., pp.77-136. Skriftet er forfattet ca. 1122, også det af en engelsk klerk, Ælnoth, stammende fra Canterbury.

En terminologisk undersøgelse af »Passio» vil røbe, at Knud karakteriseres som en af Gud udvalgt og indsat konge (48). Hertil svarer den række af centrale *rex justus*-begreber, der bruges til betegnelse af hans karakter og handlemåde hele skriftet igennem. D.v.s. fremhævelsen af hans overvældende fromhed v.h.a. adjektiver som *religiosus*, *pious* og *sanctus* (49), hans vedholdende interesse for retfærdigheden, *iustitia*, og religionen (50), til stadighed drevet af en brændende nidkærhed for Guds sag (51). Denne nidkærhed kommer til udtryk i de fleste af Knud's handlinger, der stort set alle har som formål at udvide *Civitas Dei*'s magtsfære og forbedre vilkårene for den jordiske Gudsstat. Det sker, dels ved at Knud tager kampen op mod Satan og dennes tilhængere (52), dels ved at han tager sig af kirkens sag (53), og dels ved at han varetager både folkets materielle og åndelige ve og vel (54). Uden tvivl er Knud ifølge »Passio» en sand *rex justus*, der kæmper for *Civitas Dei* både som en dennesidig og som en transcendent størrelse (55). I forlængelse heraf ligger den opfattelse, at Knud's egentlige modstander er Satan selv (56), ligesom det kraftigt antydes, at Knud's modstandere har tilknytning til *Civitas Diaboli* (57).

Så vidt bekræftes den traditionelle opfattelse, at det augustinske historiesyn er repræsenteret i »Passio». I samme retning peger, at hungersnøden under Oluf tolkes som Guds straf for drabet på Knud (58), ligesom Oluf's død samtidig med Knud's *elevatio* opfattes som udtryk for Guds indgriben (59). Men det er dog værd at bemærke, at Oluf's død ikke beskrives som straf for deltagelse i kampen på djævelens side. Og det ville være forventede

48. Cf. V.S.D., p.64, l.10f og p.64, l.13.

49. P.65, l.7; p.67, l.16; p.67, l.19; p.68, l.10; p.69, l.2; p.69, l.28 og p.69, l.24.

50. P.68, l.2.

51. P.65, l.10; p.66, l.4.

52. P.65, l.10; p.63, l.13f og p.67, l.1f.

53. P.64, l.17ff; p.65, l.2ff.

54. Cf. p.64, l.14f; p.66, l.12f og p.66, l.15.

55. Til det sidste cf. Knud's formål med Englandstogtet, p.66.

56. Cf. p.63, l.15ff og p.63, l.20ff.

57. Cf. p.66, l.1f og p.68, l.16f.

58. P.70, l.12f.

59. P.71, l.11ff.

ligt, hvis den augustinske betragtningsmåde skulle betegnes som gennemført (60), i den forstand at Oluf skulle være fremstillet som en *tyrannus* ud fra en partimæssigt funderet kongelig augustinisme, som foreslået af Hal Koch (61). Som indicier for en kongelig augustinisme bør man naturligvis overveje, at Knud's kongelige herkomst understreges (62), at også faderen Sven Estridssøn bærer *rex justus*-betegnelser (*pius, religiosus*) (63), og at kirkens rolle er underordnet i alle andre sammenhænge, end hvor dens omtale tjener forherligelsen af Knud (64). Imidlertid må det fremhæves, at skriftets hensigt er at forherlige en helgenkonge, hvilket lægger det nær, at fremstillingen koncentrerer sig om denne person som *konge* (65). Derfor bør der iagttages forsigtighed med hensyn til spørgsmålet om en kongelig augustinisme og et kongeligt parti.

Det sidste og mest omfattende værk i Odenselitteraturen, Ælnoth's skrift, er blevet opfattet som udtalt i sin kongelige augustinisme (66) med tilhørende partistandpunkt. Det skulle spores i opdeling af kongerne i en hvid og en sort flok, d.v.s. i *reges justi* og *tyranni* og med modsat fortegn i forhold til Roskildekrøniken (67). Fremstillingen af Knud og den kamp, han er involveret i, berettiger næppe til tvivl om den benyttede terminologis augustinske tilsnit. Typiske *rex-justus*-betegnelser møder os: hans store fromhed – adjektiver som *pius* og *religiosus*, ofte i form af superlativer (68), – hans til dyderne svarende skønne ydre (69), og hans kamp for retfærdighed og frihed – *iusticia* og *libertas*

60. Forbehold i samme retning tager C. Weibull »Saxo. Kritiska undersökningar . . . », p.109, mens Hal Koch, op. cit., p.27 og p.64f mener, at Oluf er at finde blandt dette skrifs tyranskikkelser.

61. Cf. Hal Koch, op. cit., pp.59ff og ovenstående note.

62. P.63, l.4 og 7.

63. P.63, l.8f.

64. Cf. p.64 og p.65.

65. Cf. hertil T. Gad, op. cit., pp.151ff, især p.155f.

66. Cf. Hal Koch, op. cit., pp.61ff og p.73.

67. Cf. L. Weibull, op. cit., p.99f og Hal Koch, op. cit., p.27.

68. *Religiosus/religiosissimus*: p.80, l.19; p.101, l.5; p.102, l.7; p.111, l.18; p.113, l.11; p.117, l.6· p.121, l.11; p.126, l.22; p.119, l.19; *Piissimus*: p.97, l.19; *deuotus* p.116, l.17; p.101, l.24; *deo dilectus*: p.127, l.18; p.129, l.11; *magnificus* p.112, l.8; *insignissimus* p.120, l.11; *prestantissimus*: p.124, l.1.

69. P.92, l.14f og l.17ff.

(70) – Guds udvælgelse af ham og hans dertil svarende kamp for Guds sag (71). Kampen for Guds sag kommer, ligesom i »Passio», til udtryk i alt, hvad Knud gør: i omsorg for faderløse, fattige og enker (72), i opdragelse af folket (73), i omsorg for kirken og præsterne (74) eller i direkte kamp mod Gudsstatens fjende, Satan, og dennes tilhængere. For Ælnoth er kampen mellem Knud og hans fjender – det oprørske folk og Piper – uden tvivl en kamp mellem *Civitas Dei* og *Civitas Diaboli*.

At Knud repræsenterer *Civitas Dei* fremgår af ovenstående. At folket og Piper p.d.a.s. repræsenterer *Civitas Diaboli* fremgår dels af folkets pagt med Djævelen (75), dels af begreber som *feritas*, *innata duricia* (76), *iniusticia*, *impietas* og *iniquitas* (77) og dels af dets betegnelse som et blodtørstigt vildt dyr (78), svarende til det i den augustinske terminologi ofte anvendte billede om Satan selv (79). Og nøje svarende til fremstillingen af det oprørske folk som Djævelens sammensvorne er fremstillingen af Piper: også han er i pagt med Djævelen (80) og får følgelig en række dertil svarende begreber hæftet på sig (81).

At kampen mellem Knud og hans modstandere opfattes som den eskatologiske kamp mellem *Civitas Dei* og *Civitas Diaboli* fremgår antagelig også deraf, at det to gange fremhæves, at Djævelen fuldfører sit værk i folket med Guds tilladelse (82) svarende til den augustinsk/pseudo-cyprianske forestilling om, at Gud slipper Djævelen løs for at tage det endelig opgør med ham før sin egen endegyldige magtovertagelse (83). Det forekommer

70. P.80, l.20; p.94, l.2 og p.97, l.20.

71. P.92, l.2; p.109, l.2; p.81, l.1 og p.94, l.2.

72. P.93, l.5ff; p.95, l.25.

73. P.94, l.17f.

74. P.93, l.7ff og p.101, l.6ff.

75. P.109, l.10 cf. p.106, l.18f; p.108, l.20f; p.109, l.2; p.111, l.16; p.101, l.20ff; p.102, l.1ff og p.102, l.11ff.

76. P.94, l.5.

77. P.94, l.9; p.94, l.22ff; p.106, l.18f; p.103, l.5ff; p.108, l.17ff; p.103, l.15; p.113, l.10.

78. P.103, l.11f.

79. Cf. Udtrykket *ut leo rugiens*, p.102, l.1f.

80. P.114, l.20; p.115, l.19f; p.118, l.4.

81. Cf. p.115, l.8f; p.114, l.10f; p.114, l.14f.

82. P. 112, l.14ff og p.113, l.7f.

83. Cf. Bernheim, op. cit., pp.70-109.

endvidere berettiget at tale om en »kongelig augustinisme« i fremstillingen af Knud. Det er udelukkende Knud's indsats som konge, der interesserer, og kirken indføres kun, for så vidt som det tjener som baggrund for fremstillingen af Knud som en *rex justus*, og selv da er oplysningerne sparsomme.

Imidlertid har man ment også at finde et partistandpunkt i skriftet, således at Harald Hein, Oluf Hunger og Niels hører til tyrannernes sorte flok (84), medens Sven Estridssøn (85) og Erik Ejegod (86) hører til de retfærdige kongers hvide flok. I forhold til den opfattelse får vi ganske overraskende i prologen en omtale af Niels, der ikke lader meget tilbage at ønske med hensyn til *rex justus*-betegnelser (87). Hertil kommer, at hans kamp mod sine modstandere via karakteristikken af disse (88) beskrives som kampen for *Civitas Dei* mod *Civitas Diaboli*. Omtalen af Kong Niels giver altså ikke grundlag for overhovedet at formode et modsætningsforhold mellem kongen og Ælnoth. I forbindelse med formodningen om Ælnoth's partitilhørsforhold må man også gøre opmærksom på, at Ælnoth faktisk betegner *alle* Sven Estridssøn's sønner som berømmelige mænd, der efterligner deres fader (89). Følgelig omfattes også både Niels, Harald og Oluf. Og selv om hverken Harald eller Oluf omtales i særligt overstrømmende vendinger, så må man dog om Harald yderligere konstatere, at han forbindes med begreberne *pax* og *libertas* (90), begge

84. Til en sådan opfattelse af alle tre konger, cf. Hal Koch, op. cit., p.27. Retfærdigvis må man imidlertid gøre opmærksom på, at Hal Koch i sin nærmere analyse når frem til, at Niels er fremstillet som *rex justus* (cf. op. cit., p.61 og 73), ligesom han også for Harald's vedkommende betegner fremstillingen som positiv (cf. op. cit., p.52), iagttagelser, der imidlertid ikke får nogen indflydelse på den generelle vurdering af skriftets partimæssige tilknytning med tilhørende skematiske opdeling af kongerne, hvilket vil ses af henvisningen til p.27. I forlængelse heraf må det bemærkes, at C. Weibull »Saxo. Kristiska undersökningar...« kun argumenterer for, at Oluf er fremstillet som *tyrannus*, p.69 og p.109f.

85. Cf. C. Weibull, op. cit., p.64f.

86. Cf. C. Weibull, op. cit., p.71 og p.109f.

87. Cf. p.77, l.6f, hvor bl.a. betegnelsen »fædrelandets fader« dukker op; p.81, l.4; p.78, l.3; p.79, l.24 og p.78, l.12ff. Cf. også de af Ælnoth udtrykte ønsker for kong Niels, p.77, l.13f.

88. Cf. p.78, l.3 og p.77, l.12.

89. P.92, l.4f.

90. P.91, l.5f: Harald omtales som *pacis ac libertatis publice prouisor*.

væsentlige begreber forbundet med *Civitas Dei* (91). Harald kan derfor næppe opfattes som *rex iniquus* (92). På lignende måde må man pege på, at Ælnoth sætter en vis distance mellem Oluf og de ydre begivenheder, især hungersnøden. Kausaliteten ses ikke så meget mellem Oluf og hungersnøden som mellem hungersnøden og folkets drab på Knud. I hvert fald er det sådan i den første omtale, hvor Oluf end ikke nævnes (93). Næste gang hungersnøden omtales (94), sker det under beskrivelsen af, hvordan Oluf's kongestilling ophører, og han dør, *ueluti uirtutum non electus inspector* (95). Indrømmet, at Oluf her indrangeres som en ringe konge i forhold til Knud, men stadigvæk får han ikke ansvaret for hungersnøden, ligesom han heller ikke øvrigt betegnes med *tyrannus*-begreber. Ligesom fremstillingen af Niels giver fremstillingen af Harald og Oluf ikke noget grundlag for at tale om en ideologisk funderet, partimæssig opdeling af kongerne i Ælnoth's fremstilling.

Tilbage står at konstatere, at Ælnoth's fremstilling af kongerne Sven Estridssøn og Erik Ejegod i begge tilfælde er gennemsyret af augustinske begreber til betegnelse af den retfærdige konge (96), idet der igen er tegn på kongelig augustanisme (97). Den netop konstaterede mangel på en sort flok af konger forhindrer imidlertid, at resultatet her udnyttes i retning af en hos Ælnoth eksisterende ideologisk funderet opdeling af kongerne.

Om Odenselitteraturen som helhed må man altså konstatere, at man for »Tabula»'s og »Epithaphium»'s vedkommende har så korte tekster at det må anses for urigtigt at gå videre end til den

91. Der foreligger ikke noget grundlag for eventuelt at antage, at Ælnoth skulle anse den omtalte *pax* og *libertas* for den falske *pax* og *libertas*, altså den, der hører *Civitas Diaboli* til (cf. Bernheim, op. cit., pp.29-34 og pp.43ff) for derigennem at begrunde den antagelse, at Harald er fremstillet som *rex iniquus*.

92. Herimod går også slutningsordene om Harald's død og begravelse, p.91, l.9f.

93. Cf. p.126, l.18ff.

94. P.129, l.21ff.

95. P.130, l.1.

96. Til Sven Estridssøn, cf. p.85, l.15f; p.85, l.18ff; p.89, l.1; p.85, l.21ff; p.86, l.3f og p.88 (David/Goliath-analogien). Til Erik Ejegod, cf. p.130, l.3; p.132, l.17f; p.133, l.22 og p.130, l.10.

97. Cf. p.85, l.21ff.

blotte konstatering af visse terminologiske reminiscenser, mens vi både i »Passio« og hos Ælnoth har fundet et augustinsk historiesyn gennemført. For »Passio«'s vedkommende resulterede undersøgelsen i – grundet tekstens karakter – med forbehold at tale om kongelig augustanisme, medens antagelsen af et sådant »kongeligt« standpunkt fandtes troværdigt hos Ælnoth. Derimod fandtes det ikke begrundet at tale om en ud fra dette kongelige standpunkt foregående ideologisk begrundet favorisering af visse konger og miskreditering af andre i noget af de to nævnte skrifter.

Med litteraturen omkring Knud Konge anses muligheden for at finde Roskildekronikens »modparti«'s synspunkter formuleret imidlertid ikke for udtømt. Det kongelige parti finder man manifesteret først i litteraturen omkring Knud hertug – d.v.s. de liturgiske tekster sammenfattet under titlen »Historia S. Kanuti Ducis et Martyris« (98) – dernæst i Sven Aggesøn's »Brevis Historia Regum Dacie«. Da »Historia S. Kanuti Ducis et Martyris« er en konstrueret titel, der dækker over de historiske læsestykker fra henholdsvis passions- og translationsfestens liturgi, og da de to stykkers synsmåde har visse forskelligheder (bl.a. translationslegendens forherligelse af kong Valdemar), finder jeg det rimeligt at behandle de to tekster hver for sig (99).

Først passionsliturgien. Som den første i skriftet omtales Knud's far, Erik Ejegod, udstyret med den retfærdige konges dyder (100) og handlesæt, hvorunder karakteristiske begreber som *pax* og *lex* (101) dukker op. Eftersom det er under kong Niels, at Knud's skæbnesvangre virke falder, indgår han naturligt nok i fremstillingen, men overraskende nok – overraskende ud fra

98. Således hos Gertz, V.S.D., hvor denne titel betegner de historiske læsestykker fra liturgierne til de to helgenfester, henholdsvis passionsfesten d. 7. jan. og translationsfesten d. 25. juni (Cf. V.S.D., pp.189-204). Om disse to liturgier antager Gertz i øvrigt, at de har samme forfatter, en engelsk gejstlig, samt at de er forfattet til Ringstedmødet 1170, hvor Knud kåredes som helgen; cf. p.172f. Heroverfor står T. Gad's opfattelse, at hver af teksterne er konciperet for sig og først derefter sammenstillet i officiet; cf. »Legenden i dansk middelalder«, p.164, dog er T. Gad enig i affattelsestidspunktet.

99. Cf. T. Gad's ovenfor note 3 citerede synspunkter.

100. Cf. p.189, l.1ff; p.189, l.8f; p.190, l.2.

101. P.189, l.3; cf. i øvrigt p.190, l.3f; p.189, l.4.

forfatterens formodede partimæssige engagement – er beskrivelsen særdeles lidenskabsløs. Niels er en uduelig konge (102) og iøvrigt en enfoldig og ligefrem person (103), men som tyrann beskrives han ikke.

Har Niels været uinteressant for forfatteren, så spiller hans dronning, Margrethe, og søn, Magnus, en desto væsentligere rolle, fordi de begge kan tjene til at sætte fremstillingen af Knud i relief. Margrethe beskrives således v.h.a. en terminologi, der ville være en *rex justus* værdig (104), i høj grad at forstå ud fra det forhold, at hun er den, i hvis mund det første positive udsagn om Knud er lagt ligesom også det første negative om Magnus (105). Omtalen af Margrethe åbner altså for Passionslegendens egentlige indhold: beretningen om og derigennem forherligelsen af Knud. Som effektivt motiv indgår en modsvarende negativ beskrivelse af Magnus. Ingen lades i tvivl om, at Knud måles med den retfærdige konges alen. Igen og igen dukker begreberne *justus* (106), *sanctus* (107) og *pius* (108) op sammen med en række andre af de karakteristiske *rex justus*-begreber (109). Det gælder også hans handlinger: han skaber *pax* i Slesvig (110) og tager sig af kirkens sag (111). I god overensstemmelse hermed beskrives forholdet mellem Knud og Magnus. Knud er den, der til det sidste nægter at tro på Magnus' svig, medens Magnus opstilles som Knud's direkte modstykke v.h.a. adjektiver som *injustus* (112), *perfidus* (113) og *impius* (114) og iøvrigt en række andre karak-

102. Cf. p.190, l.17f.

103. Cf. p.194, l.22ff.

104. Cf. p.190, l.19; p.190, l.21.

105. Cf. p.191, l.4ff.

106. P.192, l.16; p.194, l.28; p.198, l.5; p.200, l.7.

107. P.193, l.11; p.196, l.1; p.197, l.18; p.197, l.30; p.199, l.1 og p.199, l.12.

108. P.198, l.11; p.200, l.7.

109. *Fidelissimus* p. 194, l.1; *doctus* p.194, l.8; *deutus* p.193, l.17; *innocens* p.195, l.20; p.195, l.21 og p.200, l.8; *benignus* p.193, l.10 og p.198, l.5; *humilior* p.193, l.9.

110. P.193, l.1.

111. Cf. p.193, l.12ff.

112. P.196, l.22.

113. P. 195, l.9 og l.24; p.197, l.10 og l.31.

114. P.198, l.11 og p.200, l.2.

teristiske *tyrannus*-begreber (115). Stærkest i den retning forekommer den passus, der spiller på Magnus' navn: *Magnus, inquam, nomine, magnus cordis malicia, magnus oris dolositate, magnus impietate operis* (116). Forstærkende virkning har den umiddelbart følgende, overstrømmende beskrivelse af Knud. Også Magnus' handlesæt *sub specie deuocionis* (117) gør det klart, at han er *tyrannus*. Endelig rundes der af med en rosende omtale af Knud's søn Valdemar, der vel skal betegne denne som *rex justus* (118).

Ud af Passionslegenden er det for mig vanskeligt at læse et partistandpunkt i den forstand, at der skulle være tale om en favorisering af en bestemt kongerække i modsætning til en anden negativt bedømt række. Derimod forekommer det, at det egentligt ordnende princip er de omtalte personers forhold til Knud, som er hovedpersonen hele skriftet igennem. Med henblik på forherligelsen af ham får vi beskrivelsen af hans far, Erik Ejegod, af dronning Margrethe, af Magnus og endelig af hans søn Valdemar, idet alt, hvad der siges om disse, hvadenten de bedømmes positivt eller negativt, tjener til Knud's ros og ære, til fremhævelsen af ham som *rex justus*. Udenfor det mønster falder kong Niels – bemærkelsesværdigt nok, fordi hele handlingen udspilles i hans regeringstid. Men eftersom hans handlinger ikke af forfatteren har kunnet benyttes til skriftets formål, falder han udenfor den flok, der bedømmes v.h.a. augustinske begreber og forestillinger. Der synes således ikke at være tale om et gennemført augustinsk historiesyn, men også her snarere om, at forfatteren anvender augustinske klicheer til at nå sit hovedmål: forherligelsen af Knud (119). Muligvis er klicheerne hentet fra den kongelige augustanisme. Herfor taler kirkens tilbagetrædende rolle samt fremhævelsen af Knud's krigeriske indsats og kongelige herkomst. Men

115. *Fraus/dolus*, p.193, l.20; p.195, l.15; p.196, l.21; p.198, l.4 og l.9; *proditor*, p.197, l.18 og p.198, l.16; *traditor*, p.198, l.7 og p.199, l.13.

116. P.198, l.3ff.

117. P.195, l.25. Cf. i øvrigt p.193, l.23f og p.195, l.10.

118. Cf. udtrykket *venerabilis rex*, p.200, l.9.

119. Denne opfattelse af Knud Lavard's passionsskrift stemmer i øvrigt overens med den iagttagelse, som T. Gad gør (op. cit., p.165): at skriftet i modsætning til passionslegenden om Knud konge fuldstændig mangler hagiografiske træk og derfor bør betragtes som en biografi af en *rex justus*.

man må heller ikke her – som i forbindelse med Knud konge – undlade at gøre opmærksom på, at det forhold, at den helgen, der skal forherliges, er en hertug, kan have været medvirkende til at give skriftets brug af augustinismer præg af kongelig augustinisme.

I translationsliturgien er emnet dels forherligelse af den døde Knud, dels beskrivelse af forløbet fra hans død til hans translation. Der er ingen tvivl om, at Knud herunder fremstilles som en *rex justus*, hvormed hans helgenværdighed begrundes (120). Derudover er translationslegenden mere optaget af at dadle modstanderne af Knud's helgenkåring samt især rose foregangsmændene i denne sag. Noget af det første, man møder, er omtalen af en ikke navngiven *tyrannus*. Af frygt for ham hindres det, at Knud's afsjælede legeme overføres til Roskilde (121). Man har ment, at tyrannen var Niels (122), men hans navn nævnes ikke, så den mulighed foreligger vel også, at der er tænkt på Magnus. I samme negative baner og under anvendelse af augustinske begreber går omtalen af de to kanniker, der søger at standse underne ved Knud's grav (123).

Der følger en kort omtale af Erik Emune's hævn som udført med en løves vildskab (124). Uden tvivl ses der på Erik's handlinger med velvilje, men augustinske begreber bringes ikke i anvendelse. Kampen for Knud's helgenkåring løber videre med Sven, der er beskrevet i to »faser«. Først hans ungdom, hvor han under anvendelse af augustinske begreber (125) roses, øjensynligt fordi han hjælper Valdemar i kampen for Knud's helgenkåring (126). Anden »fase« i Sven's liv, hans kongetid, får en tilsvarende negativ bedømmelse (127), nu fordi han går på tværs af Valde-

120. Cf. hertil beskrivelsen af hans begravelse, p.200, l.15ff; betegnelsen som *innocens*, p.202, l.1 og i øvrigt også beskrivelsen af hans ydre fortrin, p.201, l.1.

121. P.201, l.9.

122. Cf. Hans Olrik »Danske helgeners levned«, bd. I, Kbhvn., 1968, p.141, note 4.

123. Cf. p.201, l.15.16 og 17 samt l.23f.

124. P.202, l.8f.

125. Cf. p.202, l.15f.

126. Cf. p.202, l.16ff.

127. Freden (*pax*) forsvinder, p.203, l.7f; han optræder *sub specie pacis*,

mar's ønsker. Sven beskrives altså som henholdsvis *rex justus* og *tyrannus*, alt efter om han fremmer helgenkåringen eller ikke, men først og fremmest efter hans stilling til Valdemar. Erik Lam, der er konge før Sven, omtales kort og positivt (128), men ideologisk set indifferent.

Af kirkens folk nævnes, foruden de to kanniker, Eskil (129). Omtalen er hverken i særlig grad positiv eller negativ, ligesom der heller ikke er anvendt augustinske begreber. Derimod er det tydeligt, at begge gange Eskil omtales, har det et bestemt formål, nemlig første gang at forklare eller bortforklare dels Eskil's oprindelige modstand mod Knud's helgenkåring, dels hvorfor Sven's og Valdemar's forsøg forblev uden resultat. Anden gang Eskil omtales er hensigten også ret klar, nemlig at bedyre, at Valdemar er gået den legitime vej via ærkebiskoppen til Rom, så at helgenkåringen fremstår som en uanfægtelig handling. Begge gange Eskil omtales, er Valdemar altså den egentlige hovedperson, hvilket svarer til den rolle, man ser ham spille hele skriftet igennem og iøvrigt også til den karakteristik, der gives af ham som *rex justus* (130).

Som resultat af undersøgelsen af translationsliturgien må det fremhæves, at man lige så lidt her som i passionsliturgien forekommer berettiget til at opstille rækker af sorte og hvide konger. Både karakteristikken af Erik Lam, Erik Emune og Sven kommer på tværs heraf. Derimod må man i lighed med bedømmelsen af passionslegenden konstatere, at augustinismen finder anvendelse positivt eller negativt alt efter de enkelte personers forholden sig i dette tilfælde til Knud's helgenkåring og derfor først og fremmest til Valdemar (131). Ligesom i passionslegenden er der altså snarest tale om en anvendelse af augustinske klicheer.

p.203, l.9. Cf. i øvrigt p.203, l.12 og 17f.

128. Cf. p.203, l.1ff og l.6.

129. Første gang p.202, l.21ff, hvor han forbyder Valdemar's og Sven's forehavende af hensyn til ærefrygt for Rom. Anden gang, p.203, l.24ff, rådfører Valdemar sig med Eskil, som sender bud til paven og opnår tilladelse til helgenkåringen.

130. Cf. p.202, l.10ff; p.203, l.20ff; han søger at skabe *pax*, p.203, l.12, og står i øvrigt under Guds styrelse, p.203, l.19.

131. Cf. T. Gad's karakteristik af translationslegenden: »i lige høj grad en forherligelse af den levende Valdemar som af den døde Knud«, op. cit., p.165.

Det forekommer altså, på baggrund af skriftets manglende augustinske historiesyn som helhed betragtet og de augustinske vendingers iøvrigt spredte karakter, nærliggende at antage, at vendingerne dels stammer fra den forfatteren bekendte tradition, dels er forestillingsgods, som i den grad er indgået i middelaldermenneskets verdensforståelse, at det løsrevet fra en egentlig ideologisk bestemt helhedsforståelse af historien kan bruges til at betegne og forklare bestemte begivenheder.

På samme måde finder jeg anvendelsen af augustinismen foregår i Sven Aggesøn's »Brevis Historia Regum Dacie» omend i meget ringere udstrækning. Bortset fra fremstillingen af de to hellige Knud'er og ganske få andre steder (132) møder man nemlig en ganske »profan» interesse for historien (133) omend selvfølgelig på kristen baggrund. Det var tidens vilkår. Selv et så oplagt emne som hungersnøden under Oluf foranlediger ikke, at Sven Aggesøn anvender augustinismen (134). Men i det øjeblik, Sven Aggesøn skal beskrive henholdsvis Knud konges og Knud Lavard's død, dukker der augustinske vendinger op (135), dog på en sådan måde, at man må konstatere en så nøje overensstemmelse med Odenselitteraturen, at direkte indflydelse herfra bør overvejes (136). I fremstillingen af Knud konges død beskrives vendelbo-

132. Der findes således augustinismen i fremstillingen af Erik Emune, som vi ganske vist får beskrevet i to »faser». I første »fase» positivt, idet han hævner Knud (cf. p.132, l.14f), i anden »fase» negativt og under anvendelse af augustinismen (cf. p.134, l.21f; p.136, l.5f). Denne anden fase betegner Erik's kongetid. Augustinismen dukker også op i slutningskapitlet om Valdemar's søn Knud (p.140, l.21f og l.27f), første gang for at beskrive uvejret i forbindelse med pagtsslutningen med Bugislav, anden gang i afslutningssonet for Knud.

133. Cf. eksempelvis fremstillingen af Knud's Englandstogt, hvor der ikke lægges skjul på Knud's forbindelse med opstanden, ligesom heller ikke den politiske hensigt med togtet skjules (p.126), ganske modsat Odenselitteraturens fremstilling af samme begivenheder og vel at mærke ud fra samme formodede kongelige parti, som også Sven Aggesøn skulle have som baggrund.

134. Cf. p.128, l.24f.

135. Allerede beskrivelsen af den levende Knud hertug bringer augustinsk klingende vendinger i anvendelse som følgende passus: *uir prudens, discretus, facetus, strennuus omnique uirtutis probitate pollens* (p.130, l.11f), men de helt evidente *rex justus*-betegnelser mangler dog.

136. Til påvirkninger fra Odenselitteraturen i fremstillingen af Knud konges

erne som i ledtog med Satan selv (137), medens Knud bærer betegnelsen *innocens* (138). Tilsvarende beskrives Knud Lavard's død som en kamp mellem Satan, repræsenteret af Magnus (139), og Gud, repræsenteret af Knud (140).

Som en del af baggrunden for at foretage en fornyet gennemgang af de danske middelalderkilder for derigennem at kunne vurdere brødrene Weibull's og Hal Koch's opfattelse, anførte jeg i indledningen, at der er sket en nyvurdering, der har medført, at det især af Hal Koch så skarpt profilerede kamp- og partidannelsessynspunkt er frafaldet. Man mener det ikke længere muligt at se periodens historie som et resultat af stadige magtkampe mellem regnum og sacerdotium, støttet af hver sit parti.

Vi har i det foregående søgt at genanvende brødrene Weibull's og Hal Koch's analyseapparat på netop de af periodens berettede kilder, som for 60 år siden indgik i Curt Weibull's analyse, og er under den fornyede undersøgelse af teksterne nået til et resultat, som synes at støtte nyere forskningsresultaters billede af perioden. Størst vægt for et brud med den opfattelse, at kilderne kan grupperes som talerør for partier, der bekriger hinanden, forekommer resultatet af undersøgelsen af Roskildekrøniken og »Liber daticus« at måtte få, først og fremmest fordi det ikke var muligt at argumentere for nogen konsekvent gennemført gregoriansk augustanisme (cf. kongernes bispevalg) med tilhørende konsekvente, partimæssige opdeling af konger og bisper. Anvendelsen af augustinismen er ujævn og koncentrerer sig om personer, der decideret skal udskældes (Erik Ejegod og Erik Emune) eller fremhæves (Harald), medens andre fremstilles på en måde, der er ideologisk set indifferent (cf. Knud konge, Oluf og Niels). Hertil kommer ikke mindst, at materialet i »Liber daticus« forekommer for spinkelt til positivt at støtte partidannelseseorien, så meget

p.128, l.4f cf. Ælnoth, V.S.D., p.103, l.11 og i øvrigt een af helgenfestens hymner, V.S.D., p. 151, v.48. Til fremstillingen, p.128, l.11f, cf. Ælnoth V.S.D., p.106, l.18ff og p.115, l.19f. Til p.128, l.8f, cf. Ælnoth V.S.D., p.105, l.11ff. Til fremstillingen af Knud Lavard cf. p.132, l.3 og Passionslegenden, p.199, l.7f.

137. P.128, l.11f.

138. P.128, l.5.

139. P.132, l.3.4 og 6 og p.134, l.13f.

140. P.132, l.1.3 og 6.

mere som en væsentlig del af argumentationen, nemlig udraderingen af en del af omtalen af Erik Emune, forekommer mindre velovervejet.

Det er således også Roskildekrøniken – og »Liber daticus» for så vidt man kan eller bør bruge den tekst til at argumentere for noget som helst – der, i al sin usystematiserede anvendelse af augustinisme ved vigtige punkter i fremstillingen, kommer til at give anledning til den første formodning om, at anvendelsen af augustinske forestillinger ikke bundes i et gennemført augustinsk historiesyn, begrundet i et bestemt partimæssigt tilhørsforhold, men at der snarere er tale om, at forfatteren anvender ham bekendte klicheer fra den augustinske verdens- og historieopfattelses terminologiske skatkammer, klicheer som efterhånden er overgået til at være en del af middelaldermenneskets udtryksmidler uden derfor nødvendigvis at indebære den augustinske verdensanskuelse, endsiige een af dennes to partipolitiske udformninger.

Ganske indlysende forekommer den klicheagtige anvendelse og mangel på partipolitisk konsekvens at være i Sven Aggesøn's »Brevis Historia», idet der her både er tale om sporadisk brug af augustinisme og tillige om afhængighed af tidligere kilder i de passager, hvor augustinske vendinger finder størst anvendelse.

Tanken om en klicheagtig anvendelse af augustinske vendinger finder imidlertid også støtte i litteraturen omkring Knud Lavard, for så vidt som fremstillingen i begge skrifter om denne forekommer at have deres tyngde i henholdsvis at forherlige Knud (Passio) og Valdemar og dennes arbejde for Knuds helgenkåring (Translationslegenden) og ikke i partimæssige programmerklæringer. For så vidt som disse skrifter ønsker at afstive og hylde kongedømmet kan man godt tale om, at de er skrevet ud fra et »kongeligt parti», men det ændrer blot ikke ved det forhold, at man ikke kan gennemføre tanken om, at teksterne vurderer de implicerede parter ud fra en konsekvent gennemført anvendelse af en kongelig augustinisme.

For så vidt disse kilder angår forekommer resultatet af undersøgelsen forholdsvis uproblematisk, nemlig at anvendelsen af augustinisme ikke opviser nogen partimæssige grupperinger på henholdsvis et kirkeligt-gregoriansk og et kongeligt parti, men snarere bør tilskrives augustinske vendingers indarbejdelse i tidens sprog

og forestillingsverden uden derfor nødvendigvis at bunde i en gennemført verdens- og historieanskuelse.

Alene problematisk for den opfattelse af hele periodens litteratur er Odenselitteraturen. Her må man nemlig konstatere, at hele fremstillingsgangen er så gennemsyret af augustinismer at det vanskeligt lader sig forklare som klicheer. Den anvendte terminologi synes endog, især hos Ælnoth, at høre hjemme i den kongelige augustinisme. Men samtidigt er det ikke muligt at bekræfte den tidligere forsknings, især Hal Koch's, opfattelse af denne litteraturs konsekvente, partimæssigt funderede bedømmelse af kongerne. For Ælnoth's vedkommende kommer først og fremmest prologens omtale af kong Niels på tværs.

Spørgsmålet må derfor blive, hvordan Odenselitteraturens kongelige augustinisme skal forklares, hvis ikke ud fra et kongeligt parti. Og dette sidste synes altså for det første Ælnoth's skrift selv at forbyde og dernæst de iøvrigt anførte manglende kriterier for overhovedet at tale om en sådan partidannelse. Tilbage står den mulighed, at forklaringen ligger i forfatterens nationale oprindelse, nemlig i England. Netop som englændere har forfatterne af Odenselitteraturen mulighed for at have rod i den tradition, som udover og førend i Danmark kun findes i England og Norge: at konger bliver udnævnt til helgener, hvorved der opstår den fra al anden helgenlitteratur afvigende kongehelgenlitteratur (141). Som englændere er det sandsynligt, at forfatterne af Odenselitteraturen har været fortrolige med genren, som de så har anvendt overfor den opgave at skrive om den danske helgenkonge. Forfatterens nationalitet kunne således være en sandsynlig forklaring på, at Odenselitteraturen i modsætning til den øvrige litteratur fra samme periode repræsenterer en gennemført anvendelse af augustinsk terminologi (142).

141. Cf. T. Gad, op. cit., p.153f.

142. Cf. hertil Skyum-Nielsen, op. cit., p.39 om Ælnoth.

Ecclesia particularis – respublica christiana

Dansk kirkeretstænkning i 1600-tallet
og dens europæiske forudsætninger

Af Jørgen Stenbæk

De to begreber, som indgår i denne artikels titel skal i fællesskab angive en spænding, som forefindes i dansk kirkeretstænkning i 1600-tallet, nemlig spændingen mellem ortodoks, dogmatisk ecclesiologi og samfundsteori. Ecclesiologien tager sit metodiske udgangspunkt i universalkirketanken og det deraf afledte partikulærkirkebegreb, medens samfundsteorien tager sit udgangspunkt i tanken om det kristne samfund til forskel fra det hedenske. Den samme spænding findes også i f.eks. tysk ortodoks kirkeretstænkning. Men i Tyskland er teoridannelsen stærkt afhængig af den forfatningsmæssige dobbelthed, som var en følge af kombinationen af rigs- og landsforfatningen. Derfor har den stærke afhængighed af tysk ortodoksi, som ellers er karakteristisk for periodens danske teologi kun spillet en begrænset rolle for kirkerettens vedkommende. Afhængigheden af forfatningsforholdene er lige så afgørende i dansk kirkeret, men hos os var forfatningsforholdene relativt entydige.

Når den seneste generations tyske historiske kirkeretsforskning kan fastslå, at *respublica christiana*-tanken spiller en tilbagetrædende rolle i luthersk ortodoks kirkeret (1), så gælder denne tese ikke umiddelbart i Danmark. Tilmed får tankegangen en art renaissance med den danske enevælde, en renaissance som ikke har nogen direkte parallel i Tyskland.

Den antydede forskel mellem den tyske og danske udvikling illustreres klart ved henvisning til Augsburgfreden 1555, som afsluttede reformationen, og som i forhold til rigsforfatningen indvarslede den konfessionelle spaltning i det tyske rige, samtidig med at den dannede udgangspunkt for det fyrstelige kirkeregimente i de enkelte territorier.

Den kirkeretsteori, som blev dominerende i Tyskland indtil

Artiklen er et bearbejdet foredrag, holdt i Teologisk Forening i Århus.

1. Se bl.a. Martin Heckel, *Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Jus ecclesiasticum*, Bd. 6, München 1968, pag. 173ff.

midten af 1600-tallet, *episkopalsystemet*, bygger på Augsburgfreden, ja var ikke tænkelig uden denne fredsslutning som teoretisk udgangspunkt (2). Det samme gælder episkopal-systemets grundformel, *cujus regio – ejus religio*; bag udtrykket ligger den tankegang, at de tyske landsfyrster ved Augsburgfreden fik overdraget de kanonisk og rigsretligt forståede biskoppelige privilegier og rettigheder inden for deres territorier, og fyrsternes indflydelse på kirkestyret blev således legitimeret dels kanonisk retligt, dels i forhold til rigsforfatningen (3).

Samtidig indgik imidlertid andre teorier i periodens lutherske kirkeret i Tyskland, som skulle tjene til at begrænse virkningerne af det uindskrænkede kirkestyre, som Augsburgfreden gennem episkopalsystemet tillagde fyrsterne, nemlig *sondringen mellem internt og eksternt kirkestyre*, samt *trestandslæren*.

Det var ikke mindst den politiske og kirkepolitiske udvikling, som foranledigede en i sammenligning med Danmark betydelig kirkeretlig aktivitet i ortodoksiens Tyskland. Hos os findes der ikke en egentlig kirkeretlig teoridannelse, men samtidig har periodens danske dogmatikere som sagt stået i et vist afhængighedsforhold til den samtidige tyske lutherske dogmatik. Det spørgsmål rejser sig da, hvilken rolle episkopalsystemet og de øvrige dele af den tyske ortodokse kirkeret har spillet hos os. Svaret skal søges givet ud fra to 1600-tals forfattere, nemlig *Jesper Brochmann* og *Johannes Wandel*.

Forudskikkes skal imidlertid en nærmere redegørelse for betydningssindholdet af de to begreber, som indgår i denne artikels titel, og desuden vil artiklen omfatte en redegørelse for luthersk-ortodoks kirkeret, med dens kombination af episkopalsystemet, sondring mellem internt og eksternt kirkestyre og trestandslære.

Udtrykkene *ecclesia particularis* og *respublica christiana* forudsætter i ortodoksien begge et *homogent* samfund, men medens det første som sagt skal forstås ud fra en dogmatisk ecclesiologisk konception, så forstås det andet kun i sin samfundsfilosofiske relation. De optræder i de samme sammenhænge, og det afgørende er da, om de i deres sammenhæng danner det metodiske udgangspunkt for overvejelserne. Netop derfor er de to udtryk velegnede til at angive den omtalte spænding, som for øvrigt har

2. Smst. pag. 209ff.

3. Smst. pag. 227ff.

været karakteristisk for al kristen kirkeretstænkning fra Konstantin den Stores tid til omkring 1700-tallets begyndelse.

Først på dette tidspunkt begyndte et samfundssyn at vinde udbredelse, som var sækulariseret i den forstand, at samfundsfilosofferne forklarede samfundsdannelsen humant som resultat af en overenskomst, truffet mellem frie individer. Samfundet betragtedes stadig som kristent, men man sondrede skarpere mellem på den ene side den rationelle naturret, som skulle danne basis for den positive lovgivning og fastlægge normerne for borgernes liv i samfundet, og på den anden den guddommelige eller teologiske ret, som eksklusivt vedrørte den evige salighed. Først fra da af giver det da mening at tale om en kirke-stat problematik, d.v.s. fra det øjeblik, hvor man teologisk og filosofisk vrister kirkelige og verdslige interesser ud af den gensidige omklamring, således at det kan spores i den positive lovgivning. Jeg tænker her specielt på den del af den positive lovgivning, som bryder den kirkelige homogenitet gennem tolerancelovgivning og senere religionsfrihedslovgivning.

Den periode der her skal behandles, ligger umiddelbart forud for den tid, hvor disse moderne tanker vandt udbredelse. For de to nævnte danske teoretikere er det just karakteristisk, at de argumenterer på basis af et middelalderligt samfundssyn i den forstand at de forudsætter samfundets »religiøse» homogenitet. De konfliktmuligheder, som eksisterede dem imellem, var afhængige af de forskellige metodiske udgangspunkter, men de kan kun forstås, hvis man fastholder den kirkelige og samfundsfilosofiske homogenitet. For dem som for andre teoretikere fører denne homogenitet ikke nødvendigvis til enighed, men den medfører, at de respektive modstandere var i djævelens, vantroens og kætteriets vold, hvad enten diskussionen drejede sig om »kirkens» eller »samfundets» styre.

Konfliktmulighederne bestod i følgende: ecclesiologerne betragtede samfundet som kirke, og deres bestræbelser gik ud på at anvise øvrigheden plads og funktion i kirkestyret ved siden af præsteskab og folk. Samfundsfilosofferne på deres side betragtede samfundet som den overordnede enhed og kirken under en funktionel synsvinkel: de kirkelige funktioner, som alle var enige om skulle samle sig om forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning, udgjorde »kun» en del – ganske vist en væsentlig del

– af samfundets funktioner, som samlet var underlagt den politiske øvrigheds ansvarsområde. Ecclesiologerne anviste altså øvrigheden dens plads, samfundsfilosofferne anviste de kirkelige »funktionærer» deres plads, med al mulig og dyb respekt for betydningen af de kirkelige funktioner. Men samtidig med at de forskellige metodiske udgangspunkter skabte konfliktmuligheder, så var – som antydet – forfatningsmæssige forhold af betydning. Derfor er der forskel på tysk og dansk kirkeret, og derfor er der forskel på Brochmann og Wandal; enevældens indførelse markerer i denne sidste henseende forskellen.

Hidtil har jeg kun talt om lutherske problemstillinger. Men netop dette, at kirkeretten antog forskellig karakter, afhængigt dels af det metodiske udgangspunkt og dels af de forfatningsmæssige forskelle, medførte, at man i lutherske lande trods konfessionel uenighed kunne interessere sig for teoridannelsen i andre reformatoriske milieu'er end de lutherske. Valgte man et samfundsfilosofisk udgangspunkt, så kunne der opnås saglig forståelse mellem teoretikere fra konfessionelt uforenelige teologiske systemer. Medens dogmatikken var konfessionelt bundet, var samfundsfilosofien – og dermed til dels kirkeretten – »økkumenisk»; det hang naturligvis sammen med, at problemet om samfundsstyrets rolle i forhold til kirkestyret var fælles for alle konfessioner. Hvis man kun ser til samfundsfilosofien, kan man da iagttage en form for metodisk forståelse mellem teoretikere på luthersk, calvinsk og anglikansk grund.

En egentlig magtkamp på grundlag af forskellige kirkelige og samfundsmæssige grundkonceptioner kendes stort set ikke på luthersk grund, og da slet ikke i Danmark, men den kendes unægteligt, hvor calvinisme og katolicisme spillede en rolle, d.v.s. f.eks. i Tyskland, England, Frankrig og Holland.

Men selvom der altså ikke opstod åben konflikt i de lutherske lande, så kunne de forskellige metodiske udgangspunkter godt afføde uenighed, og specielt i Danmark forskelle mellem afhandlinger, som hørte hjemme i henholdsvis den dogmatiske ekklesiologi og den stats- eller samfundsfilosofiske socialetik.

Ekklesiologernes overvejelser tog sigte på en klarlægning af forholdet mellem universalkirken og partikulærkirken, d.v.s. den i tid og rum afgrænsede kirkelige enhed som det afledte begreb.

Derimod drejer *respublica christiana*-problematikken sig om grundlaget for og principperne bag en kristen samfundsorden i forhold til en ikke-kristen.

Ecclesia universalis – ecclesia particularis

Før reformationen eksisterede der ubrudt kontinuitet mellem universalkirken og partikulærkirken. Hvad der holdt sammen på de to størrelser var den katolske hierarkitænkning: præsterne og biskopperne repræsenterede gennem deres ordination og indsættelse universalkirken i partikulærkirken.

For reformatorerne blev universalkirken en eskatologisk størrelse. Det medførte som kirkeretlig konsekvens, at da den ikke længere var tilgængelig for menneskelig erkendelse, kunne den principielt heller ikke være objekt for positiv lovgivning. Samtidig blev, stadig i de reformatoriske områder, partikulærkirken identisk med *territorialkirken*, men mens dennes grænser i middelalderen blev sat, eller i hvert fald sanktioneret, af kirken selv (stiftsinddelingen), så fik den i perioden op mod og omkring reformationen grænser tilfælles med den politiske enhed, hvad enten det drejede sig om nationalstater eller bystater. Universal-kirkens usynlighed medførte, at den ikke nødvendigvis var personligt repræsenteret i en given partikulærkirke. Det blev da et afgørende dogmatisk problem, hvorledes man skulle knytte forbindelsen mellem den eskatologisk forståede universalkirke og partikulærkirken.

Løsningen fandt lutheranerne og for øvrigt også calvinister i de kirkelige funktioner, i forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning. Det var gennem disse midler, Gud knyttede forbindelsen mellem den eskatologiske universalkirke og den timelige partikulærkirke. Derved rykkede præsterne igen ind som dem, der forvaltede forbindelsen mellem universal- og partikulærkirken. Men da partikulærkirken var blevet til nationalkirken, kom hertil yderligere problemet om, hvordan man skulle bestemme forholdet mellem kirkelig og verdslig øvrighed, og dette problem kunne kun ordnes ved positiv lovgivning. Med udgangspunkt i partikulærkirketanken forsøgte dogmatikerne at fremtvinge en lovgivning, der anviste den kristne øvrighed plads i kirkestyret, bl.a. ved hjælp af en reformatorisk begrundet sondring mellem en kirkelig og en verdslig magtsfære, men det kunne de kun gøre,

fordi de argumenterede inden for rammerne af en kristen samfundsorden, (respublica christiana).

Respublica christiana – respublica hæretica

Respublica christiana-tanken var før reformationen universalistisk; betegnelsen var synonym med kristenheden, *corpus christianum*, og man regnede principielt ikke med nationale begrænsninger.

Ved reformationen spaltedes den kristne enhed konfessionelt, efter at den politisk allerede i de foregående århundreder var blevet spaltet op i nationalstater. Derfor fik forholdet mellem partikulærkirke og *respublica christiana* på ny politiske konsekvenser, som det havde haft i middelalderen, men nu under forudsætning af en konsekvent nationalstatstænkning. Hvem var så ansvarlig for »ortodoksien« i nationalstaten, og kunne varetagelsen af »ortodoksiens« interesser forenes med opretholdelsen af den verdslige orden? Dette sidste udgjorde, også for teoretikerne – både de teologiske og samfundsfilosofiske – en afgørende del af øvrighedens samfundsforpligtelser. Gennem samarbejde kunne man nå vidt; men hvis *ecclesia particularis*-teoretikernes »ortodoksi« ikke kunne parres med den verdslige øvrigheds magtinteresser, ja så var konflikten uundgåelig; afgørende var det så om de respektive kirkesamfund kunne mobilisere magt, så de kunne måle sig med andre magtgrupper i samfundet.

I Danmark forløb udviklingen harmonisk: i ly af statsmagten fandt en luthersk ortodoks ordning af de kirkelige forhold sted uden stærke brydninger.

Anderledes i de øvrige europæiske stater. I *Tyskland* måtte man regne med en konstant katolsk trusel; specielt i Sydtyskland kæmpede en katolsk, zwingliansk og calvinsk stats- og kirkeretsopfattelse om overherredømmet. I *Frankrig* var magtforholdet mellem en calvinsk organiseret kirke og en nationalt kontrolleret katolsk kirke længe uafklaret, og i *England* måtte den elisabethanske nationale anglikanisme i stigende grad definere sig i forhold til mere eller mindre klart formulerede calvinsk-presbyterianske og katolske kirkeordningsidealer, hvorunder man i 1630'erne havde i en episkopalistisk-royalistisk højkirkelighed, hvad der imidlertid ikke løste problemerne. I *Holland* var der stærke brydninger mellem en åben, nationalt organiseret og kontrolleret

protestantisme på den ene side, og på den anden et calvinsk synodalt menighedssyn med ambitioner om at organisere samfundet efter forbillederne i Geneve og Frankrig, d.v.s. med teologisk indflydelse på samfundsstyret. De teologiske opgør ledsagede et politisk, der kort fortalt drejede sig om magtforholdet mellem en eller anden form for aristokratisk repræsentativt decentralt styre under stændersamfundets auspicer, og centralistiske fyrstelige magtbestræbelser, ofte samarbejdende med lavere samfundsklasser. I Frankrig, England og Holland blev det til en kamp på liv og død mellem de forskellige anskuelse, og det samme blev tilfældet i Tyskland, navnlig da man hvirvledes ind i 30-årskrigen militære opgør.

Politik og teori

For teologerne og kirkeretsjuristerne skabte det politiske og militære røre en udfordring, som kun kunne imødekommes ved at de respektive kirkesyn blev indpasset i »de politiske realiteters» verden med størst mulig hensyntagen til de teologiske anskuelse, som både på katolsk, calvinsk og luthersk hold betragtedes som salighedsbetingelser. Hensynet til den politisk og militært sejrende på den ene side og teologiske overvelser på den anden placerede kirkeretten centralt i det litterære opgør, som ledsagede det militære. Først i løbet af sidste halvdel af 1600-tallet i årtierne efter Den westfalske Fred konsolideredes de politiske og nationale forhold så meget, at der kunne falde ro over kirkeretten, og interessen for denne, teologiens og i datiden statskundskabens hjælpedisciplin, faldt tilbage i et normalt, d.v.s. teoretisk leje.

Danmark

Som sagt forløb udviklingen i Danmark uden indenrigspolitiske konfessionelle og ecclesiologiske opgør. En eksplicit kirkeretslitteratur findes ikke, og stoffet til en skildring af den kirkeretslige teoridannelse må findes i samtidens danske teoretiske og samfundsfilosofiske litteratur i bredere forstand.

Når det er muligt at skildre teoridannelsen i Danmark i 1600-tallet, så er det fordi den dogmatiske og samfundsfilosofiske litteratur omfatter to hovedværker, hvis hhv. ecclesiologiske og statsfilosofiske udredninger også beror på kirkeretlige opfattelser.

Nogen kirkeretlig originalitet vil man imidlertid ikke finde, formodentlig fordi det ikke var nogen presserende opgave at anstille kirkeretlige overvejelser.

Alligevel er den kirkeretlige udvikling bemærkelsesværdig, for det første fordi den afspejler den almindelige kirkelige og samfundsmæssige situation, der som sagt var anderledes end på kontinentet og i England, og for det andet fordi stændersamfundets afløsning af enevælden i 1660 medførte konsekvenser for den teoretiske kirkeret.

De to værker, som jeg hentyder til, er *Jesper Brochmanns* dogmatik, *Systema* fra 1633 (4) og *Johannes Wandals* statsretslige hovedværk *Jus Regium* fra 1665 (5), og jeg betragter det som min opgave at indplacere de to værker i den samtidige internationale kirkeret. En isoleret redegørelse for de to forfatters tanker vil næppe have større interesse, og en indbyrdes sammenligning vil kun have begrænset interesse, fordi kirkeretten for de to herrer ikke stod centralt. Fælles for dem var, at de regnede sig som luthersk ortodokse, og en væsentlig del af artiklen vil da komme til at dreje sig om, hvordan deres teorier forholdt sig til den samtidige tyske lutherske kirkeret.

Men først ganske kort den indbyrdes forskel imellem dem: Brochmann er luthersk traditionalist. Han sondrer mellem det kirkelige embede og den borgerlige øvrighed: mens det kirkelige embede har forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning som forpligtelse (6), skal den borgerlige øvrighed skabe lov, orden og borgerlig retfærdighed gennem civile love og retfærdig brug af det ydre sværd (7).

Wandal derimod gav den enevældige konge myndighed også over undersåtternes sjælelige velfærd. Han kan med tilslutning

4. Caspar Eramus Brochmann, *Universæ Theologiæ Systema in quo omnes ac singuli religionis Christianæ articuli ita pertractantur, ut primo: vera sententia afferatur & asseratur, secundo, controversiæ priscae et recentes expediuntur, terio, præcipui conscientiæ casus é verbo divino deciduntur*, Hafniæ 1633 (*Systema*).

5. Johannes Wandal, *Juris regii ἀντιπέδουτος, et solutissimi, cum potestate summa, nulli, nisi Deo soli, obnoxia, regibus Christianis é juris divini pandectis V. & N. Testam., atque Ecclesiæ utriusque, judaicæ juxta ac Christianæ, praxi & testimoniis, luculenter asserti*. Hafniæ 1663 (*Jus regium*).

6. *Systema*, Art. de ministerio ecclesiastico, caput I, sectio IV.

7. *Systema*, Art. de magistratu politico caput I, sectio II.

citere Thomas Aquinas: kongemagtens højeste mål er det højeste gode (*summum bonum*), d.v.s. den evige salighed. Kongen tildeles da ansvaret for, at undersåtterne forfølger dette mål (8).

Det åndelige, som Brochmann henlagde til det kirkelige regiments område, er hos Wandal lagt under kongemagten; det er derfor klart, at der ligger forskellige grundkonceptioner bag: Der er tale om to forskellige øvrighedsopfattelser, og det skal naturligvis tillægges betydning, at Brochmann arbejdede under stændersamfundets vilkår; det har præget hans forståelse af øvrigheden. Han benytter da også den gængse lutherske betegnelse *magistratus politicus*. Wandal derimod skrev efter enevældens indførelse. Øvrigheden blev hos ham til den enevældige konge, *officium magistratus circa sacra* blev til *jus regium circa sacra*.

Det betyder imidlertid ikke, at Wandal ophæver sondringen mellem kirkelig og verdslig øvrighed. Bl.a. derfor taler han om en *jus circa religionem & sacra* (9), og kongen er for ham guddommeligt indsat biskop *extra ecclesiam* (10). Heller ikke for ham må de to magtsfærer sammenblandes, og gejstlige øvrigheds personer, altså præsterne må ikke samtidig beklæde verdslige øvrigheds poster (11). For så vidt er han altså enig med Brochmann. Det nye hos ham, er at han over den gejstlige og verdslige øvrighed indsætter et fælles overhoved, kongemagten, som til en vis grad repræsenterer Gud, og derfor overordnes begge. Ganske vist kan kongen ikke gøre sig til herre over forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning, han kan heller ikke med føje bære den titel, som Henrik VIII i England tillagde sig selv som *caput ecclesiae* (12). Som Brochmann mener Wandal ikke, at der efter Kristi himmelfart er indsat noget jordisk overhovede over kirken, så på det punkt fastholdes den reformatoriske polemik mod katolikkerne; men på den anden side udgår al jordisk magt, *potestas*, fra kongen, både den kirkelige og den verdslige.

Kort fortalt: forskellen mellem Brochmann og Wandal består ikke i, at Wandal ophæver sondringen mellem gejstlig og verdslig øvrighed, men deri at Wandal lader Gud indsætte en suveræn over

8. Jus Regium, Lib IV, caput II, pag. 504.

9. Smst. pag. 502.

10. Smst. pag. 509.

11. Smst. caput VIII, pag. 603ff.

12. Smst. caput VI, pag. 582ff.

begge magistrater, som Brochmann ikke vidste af. I den suveræne konge samles al jordisk magt inden for den kristne stats rammer, kirkelig, såvel som verdslig (13). Grænsen for kongens gejstlige magtudøvelse er sat af, at man ikke kan fremtvinge tro med magt; også i den forstand er Wandal luthersk.

Den økumeniske enighed

Inden jeg går over til at undersøge Brochmanns og Wandals europæiske forudsætninger, et par bemærkninger om, hvad man i det samlede protestantiske milieu var enig om. Der herskede udelt enighed om, at ingen jordisk myndighed, hverken verdslig eller gejstlig kunne råde for de kirkelige funktioners indhold. Dette indhold fandt man nemlig nedfældet i skriften under guddommeligt diktat, det bestod *jure divino*, og kunne ikke anfægtes. Heller ikke præsten har myndighed over det, han er administrator af *jus divinum*, han er *minister Dei*, og en minister, en administrator har ingen selvstændig magt, kun en modtaget, og det er Gud selv, som har tildelt den.

Den verdslige øvrighed kan altså ikke *jure divino* rokke ved eller ændre dette sagsforhold.

Men i hvor høj grad er det muligt med guddommelig ret at udlede principper for kirkeorganisationen og for den verdslige øvrigheds indflydelse på den kirkelige praktiske forvaltning og den verdslige magtudøvelse? Herom var der ikke enighed; og trods den formelle enighed om de kirkelige funktioners integritet herskede der heller ikke materiel enighed; der var ikke enighed om funktionernes indhold og praktisk udformning.

Videre herskede der enighed om, at al øvrighed, verdslig såvel som gejstlig, var indsat af Gud og skulle styre i overensstemmelse med den guddommelige ret og med den naturret, som overalt på en eller anden facon begrundedes skabelsesteologisk. Derfor fik også den verdslige øvrighed et forhold til kirkeledelsen, og efter *Melanchthon* definerede man både blandt lutheranere og reformerte dette forhold ved hjælp af formlen, at øvrigheden er *custos utrisque tabulae*, at øvrigheden er forpligtet både på *dekalogens* første 3 og sidste 7 bud, den skal vogte både over undersåtternes holdning over for Gud og næsten. Denne formelle enighed ledsa-

gedes imidlertid også her med en materiel uenighed om, hvorledes magtbalancen skulle være mellem gejstlige og verdslige styrelsesorganer.

Luthersk ortodoks kirkeret

I 1600-tallets tyske ortodokse lutherdoms kirkeret indgår som de vigtigste kendemærker tre delteorier:

1. Episkopalsystemet med det heraf afledte konsistorialstyre.
2. Sondringen mellem indre og ydre kirkemagt, *potestas ecclesiastica interna og externa*.
3. Trestandslæren, og det heraf afledte konsistorialstyre.

For alle tre delteorier var *respublica christiana*-tanken den udtalte forudsætning.

Først episkopalismen: De tyske kirkeretsteoretikere så sig stillet over for et specielt problem: Reformationen var overalt foregået inden for territorialstaternes område i forståelse med landsfyrster og bymagistrater; men hvordan skabe legitimeret omkring de nyetablerede landskirker i forhold til den katolske kejsermagt og til dens rigsret, som stadig eksisterede? Kejseren var jo *defensor ecclesiae*, d.v.s. den katolske kirkes forsvarer; havde han ikke embedsmæssig pligt til bestandig at se det som sin største opgave at genvinde de lutherske landområder for den rette, d.v.s. den katolske lære?

På det spørgsmål svarede de episkopalistiske lutherske kirkeretslærde nej. De lutherske landsfyrsters herredømme over deres undersåtters kirkelige tilhørsforhold var blevet legitimeret ved Den augsburgske Fred (1555) (14). Juridisk set var der ved den fredsslutning sket det, at de biskoppelige rettigheder, *jura episcopalia*, var blevet overdraget til de lutherske landsfyrster. Til disse *jura episcopalia* hørte retten og pligten til at skabe enighed i lærestridigheder, retten til at indsætte præster og superintendenter, til at administrere kirkegodset, samt den gejstlige jurisdiktionsret. Landsfyrsten afløste altså den katolske biskop inden for partikulærstatens grænser. Fyrsternes rettigheder strakte sig så langt som til at omfatte også *jus reformandi*, (15), d.v.s. retten til at reformere landskirken i henseende til lære, etos og kultus. Som biskoppen havde været enevældig på det kirkelige område blev

14. Til episkopalsystemet, se Martin Heckel, anførte skrift, pag. 237ff.

15. A.skr., pag. 221.

landsfyrsten det; og denne kirkelige enevælde legitimerede man ved at henvise til Den augsburgske Fred. Senere drog man den konsekvens, at fyrsten fik titel af *summus episcopus*, højeste biskop i landet. Teorien blev videre udfyldt med *duplex-personalæren*: fyrsten var dels fyrste, dels biskop. De fyrstelige funktioner skulle udføres gennem de normale regeringsorganer, d.v.s. de fyrstelige kancellier. Men som biskop måtte han have et særligt styrelsesorgan, og det blev konsistoriet. Også konsistorialstyrets indførelse skal ses som udslag af episkopalismen. I praksis fungerede det naturligvis som et fyrsteligt kancelli, men for bevidste lutheranere var det en tilfredsstillende at vide, at det verdslige styre og kirkestyret holdtes adskilt.

Det episkopalistiske system, som begrundedes på denne måde, var imidlertid ikke et kirkeretligt system, men et statsretligt. Tilmed havde jo Luther selv ivret for, at forkyndelsen skulle være uafhængig af den verdslige øvrigheds magtudfoldelse. Nu derimod fik de lutherske fyrster endnu mere magt, end de katolske biskopper havde haft, disse skulle også efter Tridentinum tage hensyn til pavemagt og kurie. Desuden: i konsekvens af episkopalsystemet kunne man fastslå *gyldigheden* af den berømte sætning: *cujus regio – ejus religio*, undersåtterne skulle følge fyrsten i hans valg af konfession, for så vidt valget fandt sted mellem katolicisme og lutherdom, (calvinismen omfattedes som bekendt ikke af Augsburgfreden) med den modifikation, som fulgte af undersåtternes *jus emigrandi*. *Cujus regio – ejus religio* formlen skabtes af den lutherske episkopalismes fader, Joachim Stephani o. 1610, og den sattes af sin ophavsmand i direkte forbindelse med overdragelsen af de episkopale rettigheder ved Augsburgfreden i 1555 (16).

Så vidt episkopalismen, en argumentation som spillede en større eller mindre rolle for alle lutherske kirkeretsteoretikere i Tyskland. Men den havde mangler, hvoraf jeg vil nævne tre:

1. Den kunne kun bruges, hvor Augsburgfreden havde gyldighed, d.v.s. det var ikke nogen universel eller med et moderne udtryk økumenisk kirkeret.
2. Den kolliderede på et vitalt område med grundlaget for luthersk kirkeret; fyrsten fik som biskop direkte indflydelse på den kirkelige funktionsudøvelse. Det indså man naturligvis også i

1600-tallet. Men hvad skulle man stille op, så længe episkopalismen var det eneste rigsretligt holdbare *legimitetsprincip*?

3. Episkopalisterne argumenterede ud fra den kanoniske ret som Luther havde dømt til tilintetgørelse ved bogbålet i Wittenberg.

De to øvrige hovedpunkter i tysk luthersk kirkeret havde da også til formål at begrænse betydningen af episkopalismen. Det første, sondringen mellem den indre og ydre kirkemagt, fandt man ikke på luthersk grund, men på calvinsk. Luther selv kendte ikke sondringen, sålidt som Melanchthon, der i øvrigt var den første der havde anstillet systematiske overvejelser over, hvordan man kunne finde en principiel begrundelse for luthersk kirkeret og for øvrighedens rolle.

Som sagt fandt man grundlaget for sondringen mellem det interne og eksterne kirkeregimente på calvinsk grund. Også her havde man problemer med indplaceringen af øvrighedens funktioner i forbindelse med kirkestyret. Calvin selv havde som Luther sondret mellem et gejstligt og et verdsligt regimente. Han havde, ligeledes som Luther, benægtet, at undersåtterne i evangeliets navn havde ret til oprør. Også han havde derfor efterladt uløste problemer. Både lutheranere og calvinister havde måttet erkende, at øvrighedens indstilling var af afgørende betydning for den rene læres succes; for begge anskuelser gjaldt det derfor om at binde øvrigheden læremæssigt, uden derfor at overdrage den hele kirkestyret; derved ville man jo forråde reformationens sag, idet man på ny ville knytte gejstlig og verdslig magt sammen, således som arvefjenderne, katolikkerne havde gjort. Sydtyske calvinske kirkeretsteoretikere mente at have fundet løsningen i en udtalelse, som i Eusebs Konstantinbiografi lægges i munden på Konstantin den Store; ved en given lejlighed skal han have sagt til en kreds af biskopper: De, mine herrer er af Gud indsat som biskopper inden for kirken, jeg derimod er af Gud indsat som biskop uden for kirken. (Hhv. *intra* og *extra ecclesiam*).

Det er den lutherske dogmatiker *Johan Gerhard*, som har hentet sondringen mellem intern og eksternt kirkemagt (*potestas ecclesiastica*) fra calvinsk grund (17). »Der bør», skriver han »sondres mellem den interne og den eksterne kirkemagt . . . den interne skal overlades alene til det kirkelige embede, den eksterne

17. Johannes Heckel. *Cura religionis, ius in sacra – ius circa sacra*, Darmstadt 1962², pag. 52ff.

er derimod fælles for embedet og for den kristne øvrighed.» Der skal skelnes mellem hvad der vedrører gudsdyrkelsen, som udøves af det kirkelige embede, og hvad der vedrører den ydre administration, som udøves af øvrigheden.

Gerhard var nok mere begejstret for tanken, end man var i calviniske kredse, i hvert fald blandt calvinisterne i de lande hvor der herskede konflikter mellem øvrigheden og de reformerte d.v.s. i Frankrig og England.

Men i de lutherske landskirker bredte ideen sig som en løbeild. Nu kunne man lettere affinde sig med episkopalsystemet; de lutherske fyrstebiskopper var jo ikke ordinerede, og derfor var det en selvfølge, at deres biskoppelige kirkemagt *kun* omfattede hvad de kunne forvalte uden ordination; forkyndelsen, sakraments- og nøglemagtsforvaltningen kunne bevares for det kirkelig embede, samtidig med at fyrsten handlede efter sine juridiktionelle episkopale beføjelser.

Helt tilfredsstillende var løsningen imidlertid ikke. Hørte f.eks. præsteansættelser og læreafgørelser til det indre eller det ydre kirkeregimente? Desuden havde man jo lært af Luther selv, at også menigheden skulle inddrages i afgørelsen af bl.a. disse sagsområder. Tildelte man i fællesskab gejstlighed og øvrighed de eksterne magtbeføjelser, ja så ville for det første menigheden glide helt ud af kirkestyret, og for det andet stod man i fare for igen at tildele gejstligheden som stand en særlig *character*, hvorved man ville komme i konflikt med et centralt reformatorisk standpunkt i polemikken mod katolikkernes særlige præstedømme. Hertil kom for det tredje, at man ikke havde nogen garanti imod, at øvrigheden, fyrsten, ændrede konfession; derved ville han komme i konflikt med det præsteskab, som han skulle regere sammen med. Gerhard havde fremhævet, at det var den *kristne* øvrighed, som skulle øve det eksterne kirkeregimente sammen med gejstligheden, men ikke, at det var den lutherske øvrighed, der var tale om. Der måtte med andre ord skabes en luthersk ecclesiologi, som kunne fastholde fyrsten ved den lutherske lære.

Melanchthon havde i sin tid bundet fyrsten ved sin lære om, at øvrigheden var kirkens fornemste medlem, *praecipuum membrum ecclesiae*. Derved tildeltes fyrsten vel magtbeføjelser, men han blev så sandelig også bundet. Nu byggede Gerhard videre på dette

grundlag ved at inddrage *trestandslæren* i sin kirkeret (18). Det er bevidst, at jeg nævner denne lære sidst; dermed vil jeg understrege, at det for det første er Gerhards yndlingstanke, og for det andet er den lutherske ortodoksisis eneste originale bidrag til protestantisk kirkeret. Episkopalismen argumenterede dels kanonisk, dels rigsretligt, og sontringen mellem intern og ekstern kirkemagt var opstået på calvinsk grund. Hvorvidt *trestandslæren* dybest set var luthersk skal diskuteres senere, men først en redegørelse for dens indhold:

Terminologisk bygger den på Luthers anvendelse af *status ecclesiasticus*, *politicus* og *oeconomicus*, tysk *lehr-wehr und nehrstand*, og det er vel at mærke kirken, som inddeles i disse tre stænder; kirken består af gejstlighed, øvrighed og folk, og disse tre stænder har hver sin funktion inden for kirken. En ortodoks kirkeretsjurist og socialetiker, som senere overtog *trestandslæren*, kunne således inddele en bibelsk socialetisk afhandling efter dette princip (19).

Den *kirkeretlige* anvendelse af *trestandslæren* er Gerhards opfindelse, og at han har tillagt den betydning fremgår af, at han disponerer de relevante dele af sin dogmatik efter *trestandslæren*: Locus 22: *De ecclesia*, locus 23: *De ministerio ecclesiastico*, locus 24: *De magistratu Politico*, og endelig locus 25: *De conjugio* (20).

Ved indgangen til 23. locus fremsætter han en række almindelige betragtninger om *trestandslæren*; af Gud er der indsat tre stænder (status), eller hierarkier i kirken, nemlig *status ecclesiasticus*, *politicus* og *oeconomicus*. Den økonomiske stand tjener til menneskeslægtens *multiplicatio*, den politiske, dens *defensio* og den kirkelige til den evige frelses *promotio*. Den økonomiske ordens negation er tøjlesløst begær, den politiske ordens modsæt-

18. Til Johann Gerhard og *trestandslæren*: Martin Honecker, *Cura religionis magistratus Chriani*. München 1968, pag. 73ff. I øvrigt henvises generelt til dette værk.

19. Dieterich Reinkingk, *Biblische Policey, d.i. Gewisse auss Heiliger Schrift zusammen gebrachte, auff die drey Hauptstände, als Geistlichen, Weltlichen vnd Haüsslichen gerichtete Axiomata*. (Frankf. 1653). Bogen har særlig interesse, fordi den er tilegnet Frederik III af Danmark, og blev skrevet medens Reinkingk var kansler i Holsten.

20. Ioannis Gerhardi *Loci Theologici*, tomus I-IX, edit. Fr. Frank, Lipsiae 1885.

ning er tyranni, og den kirkelige ordens negation er kætteri og korrupt lære (21).

Alle tre stænder tjener til at sammenholde og bevare kirken og skabe vækstbetingelser for den, den gejstlige stand gennem forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning, øvrigheden ved at tage vare på den ydre disciplin, fred og offentlige orden, samt ved at forsørge gejstligheden, og endelig husstanden ved at øge menneskeslægten og ved at tjene som planteskole (*seminarium*) for den gejstlige og politiske *ordo*.

I en kirkeretlig sammenhæng betyder det, at også 3. stand kan få tildelt kompetence i det ydre kirkeregimente, dels ved at medvirke ved præsteudnævnelser og læreafgørelser, og dels ved gennem sin planteskolevirksomhed ikke blot at føde nye kirke-medlemmer, præster og øvrigheds personer, men også ved at opretholde patriarkalsk ledede husholdningskollektiver til gavn for både guds frygt og verdslig orden.

Konsistorialstyret, hvis episkopalistiske begrundelse jeg har anført, indplaceredes også i trestandslæren ved at blive opfattet som et repræsentativt organ, hvor alle tre stænder skulle repræsenteres.

To ting skal bemærkes til Gerhards anvendelse af trestandslæren.

1. Når han hævder, at kirken består af de tre stænder, beror det på den forudsætning, at kirke og verdsligt samfund er sammenfaldende størrelser, og at samfundet følgelig er kristent. Hvad han beskriver, er en kristelig samfundsorden, *respublica christiana*, samtidig med at det er en *ecclesia particularis* (22).

2. Når han forudsætter, at kirke og samfund er identiske, så kræver det som yderligere forudsætning, at han tager den reformatoriske sondring mellem den synlige og usynlige kirke op til overvejelse, så sandt som han i modsat fald vil gøre den sande kirke til et synligt samfund.

For at tage det sidste først: uden sondring mellem synlig og usynlig kirke, og med identifikation af kirke og samfund bliver den ortodokst lutherske stat til en eskatologisk størrelse. Derfor opererer Gerhard med en række distinktioner, som skal tjene til

21. Gerhard, anf. skr., locus XXIII, tom VI, pag. 1.

22. Gerhard er sig dette bevidst; han karakteriserer *res publica christiana* som et *corpus aliquod mysticum*, se Loci, tom VI, pag. 353.

at legitimere kirkesynet, og dermed indirekte kirkeretten. Disse distinktioner udgør tilsammen Gerhards ecclesiologi; udgangspunktet er sondringen mellem den usynlige universalkirke og den synlige partikulærkirke. Kirkeforfatningen tager sigte på partikulærkirken, og hører altså ikke hjemme i ecclesiologien (locus 22).

Når Gerhard således siger, at de tre stænder er indsat af Gud i kirken, så er det partikulærkirken, der er tale om. Universalkirken er kun synlig for Gud, den er for mennesker *ecclesia invisibilis*.

Derfor kan partikulærkirken i modsætning til universalkirken falde i kætteri; der findes ingen garanti imod, at en given partikulærkirke overhovedet blandt sine medlemmer har universalkirke-medlemmer. Betegnelserne katolicitet, hellighed og enhed kan kun finde anvendelse på den usynlige universalkirke.

Hvortil tjener så partikulærkirkerne? Opløses ikke kirken i en total åndelighed, noget allerede samtidens katolikker og calvinister anklagede den ortodokse lutherdom for? Blev den ikke til en platonisk idé? Gerhard svarer ved at henvise til, at medlemskab af universalkirken kun kan erhverves gennem medlemskab af partikulærkirken, fordi Gud i partikulærkirken gør brug af de eneste midler, han har besluttet sig for at anvende ved kaldelsen, nemlig forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning. Derfor skal nøglemagten da heller ikke benyttes som kirkerensende, men som sjælesørgerisk middel. At holde partikulærkirken fri for kætteri og usædelighed er øvrighedens sag; dertil er den indsat af Gud som en af de tre kirkestænder, og en nok så effektiv nøglemagtsforvaltning kan alligevel ikke skabe identitet mellem *ecclesia particularis* og *universalis*.

Efter dette vil det være klart, at hele Gerhards argumentation bygger på *respublica christiana*-tanken. Partikulærkirken som bestående af de tre stænder kan kun fungere i en kristen samfundsorden, hvor alle tre stænder bekender sig til evangelisk kristendom. Gerhard kender ganske vist til kirker, hvor øvrigheden ikke udfører sine kirkelige funktioner, p.gr.a. sin hedenske anskuelse. Det gælder f.eks. oldtidens øvrighed. Derfor sonderer han mellem missionskirken før Konstantin den Store, *ecclesia constituenda* eller *plantanda*, og den færdigt konstituerede folkekirke.

Men da der altså i Tyskland er tale om konstituerede kirker, så regner Gerhard med identiteten mellem *ecclesia particularis* og *respublica christiana*, den ydre samfundsorden.

I forbifarten skal jeg erindre om, at denne konstitutive anvendelse af trestandslæren ikke var luthersk i snævrere forstand. Luthers anvendelse af læren var rent socialtisk. Det betød bl.a., at alle i staten, fra fyrste til daglejer, havde ansvar i relation til samtlige stænder. Fyrsten havde forpligtelser som øvrighedsperson, som kirkemedlem og som husfader, præsten havde forpligtelser som forkynder, som undersåt og som husfader, og borgeren som husfader, undersåt, og kirkemedlem. Og med dette som overgang vil jeg undersøge, i hvor høj grad den tyske ortodokse kirkeret slog igennem i Danmark.

Jesper Brochmann

Brochmann tog som Gerhard sit metodiske udgangspunkt i den usynlige sande universalkirke. Derfor interesserede han sig først og fremmest for denne usynlige kirkes synlige kendetegn, forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning (23).

Til bestemmelse af forholdet mellem gejstlig og verdslig øvrighed benytter han sondringen mellem *regimen ecclesiasticum*, som han knytter snævert til de tre universalkirkelige funktioner, og *regimen politicum*, som han knytter snævert til omsorgen for undersåtternes timelige velfærd (24). Da det kirkelige regimente, d.v.s. de tre kirkelige funktioners udøvere, er uden magtmidler, pålægger han det politiske regimente en beskyttelsesforpligtelse og en administrativ forpligtelse: øvrigheden skal skaffe forkyndere, skabe forudsætning for enhed og renhed i læren, og i fornødent omfang hjælpe til med kirke-disciplinen, d.v.s. træde til, når den læremæssige og moralske disciplin ikke kan opretholdes uden ydre magt. Endelig skal øvrigheden skaffe præsterne deres underhold (25).

Også Brochmann bygger på *respublica christiana*-tanken; ellers kunne han ikke pålægge øvrigheden de kirkelige forpligtelser. *Trestandslæren* udfolder han ikke, men han benytter den: ved præsteansættelser, ved disciplinære og læremæssige afgørelser skal hele kirken, *tota ecclesia*, læs *ecclesia particularis* medvirke

23. Systema, art. De ecclesia, cap. I, sectio 2 og 5.

24. Smst. sectio 3.

25. Systema, art de magistratu politico, cap. I, sectio 3.

(26). Men han disponerer ikke efter trestandslæren og han siger intet steds, at kirken består af de tre stænder; han følger med andre ord den danske funktionelle tradition fra kirkeordinansen af 1537. F.eks. fastholder han i langt højere grad end Gerhard to-regimente-læren i sin disposition: efter at han i artiklerne 8-23 har behandlet de kirkelige funktioner, herunder koncilier, embede, disciplin, sakramenter og gudstjeneste, fortsætter han i artikel 24 med den verdslige øvrighed, ægteskab, skilsmisse og cølibat etc.

Så vidt jeg kan se holder han sig nærmere til Luther end Gerhard. Men i øvrigt viser sammenligningen med Gerhard følgende:

Episkopalismen, *duplex-persona*-læren og konsistorialstyret spillede ikke nogen rolle for Brochmann, sondringen mellem ekstern og intern kirkeret benyttede han, men da han ikke operede med episkopalsystemet, så medførte sondringen ikke en så klar opdeling i tre magtområder som hos Gerhard: Brochmann nøjedes på luthersk vis med de to, det kirkelige og det politiske regimente, medens Gerhard arbejder med tre, et indre, et ydre kirkeregimente, samt et verdsligt regimente. For Brochmann var øvrighedens funktioner i forhold til kirkestyret verdslige, de var integrerede led i *regimen politicum*; ikke fordi det verdslige regimente havde nogen forpligtelse til at tage vare på undersåtternes evige velfærd, det var nemlig Vorherres sag, men fordi øvrigheden som guddommeligt indsat i stedet havde pligt til at bistå, så langt dets verdslige formåen rakte, d.v.s. til etableringen af ydre rammer, for nu at bruge det udtryk. Øvrighedens verdslige kirkestyre var netop eksternt: øvrigheden kunne »kun» true med verdslige magtmidler, ikke med åndelige og evige, når den udførte sin forkyndelsesbeskyttende funktion.

Med andre ord: der er forskel mellem Gerhard og Brochmann og den er tilstrækkelig til, at Brochmann kan holde sig mere snævert op ad Luthers teorier, formentlig fordi han ikke havde nogen vital interesse i at beskytte lutherdommen retsteoretisk i forhold til tysk rigsret, katolicisme og calvinisme, således som tilfældet var hos Gerhard.

26. Systema, art. de ministerio Ecclesiastico, cap. II, Quæstio IV; art. de disciplina ecclesiastica, cap. IV, sectio 5; art. de conciliis, cap. VI, sectio 4.

Johannes Wandal

Går vi videre til *Wandal*, må vi konstatere, at han er lige så forskellig fra Brochmann, som Brochmann er fra Gerhard. Årsagen hertil er naturligvis enevældens indførelse. Wandals formål var først og fremmest at bringe en bibelsk-teologisk legitimering af fyrstesuveræniteten. Han arbejdede under den forudsætning, at hans *respublica christiana* styredes totalitært af den enevældige konge. Hans målsætning for kongemagten omfattede såvel undersåtternes ydre som indre og evige velfærd.

Hvor Brochmann af pragmatiske årsager kunne undgå episkopalsystemet, måtte Wandal undgå det af principielle årsager. Og hvor Brochmann af pragmatiske årsager kunne gøre brug af trestandslæren i Gerhards udformning, der måtte Wandal af principielle årsager tage afstand fra den.

Derimod anvendte Wandal sondringen mellem ydre og indre kirkestyre; men i lighed med Brochmann medførte den for ham kun en to-delning af magtfunktionerne, ikke en tre-delning som hos Gerhard, der sammenarbejdede trestandslæren med episkopalsystemet.

Men hvis tysk luthersk ortodoksis kirkeretlige særpræg bestod i kombinationen af episkopalisme, trestandslæren og sondringen mellem internt og eksternt kirkestyre, og hvis Brochmanns danske ortodokse kirkeret bestod i kombinationen af en luthersk to-regimente-lære, trestandslæren og sondringen mellem ydre og indre kirkeledelse, ja så er det et spørgsmål, om Wandal overhovedet hører hjemme i luthersk ortodoks kirkeret. (Jeg ser naturligvis her bort fra de øvrige ortodokse lærepunkter).

Hvor Gerhard og Brochmann med udgangspunktet i *ecclesia universalis* anviste det verdslige regimente en plads i partikulærkirkestyret, der søgte Wandal at indpasse de centrale partikulærkirkelige funktioner i det samlede samfundssystem, uden at det gik ud over fyrstesuveræniteten. Det var ikke kirken, ikke *ecclesia particularis* som organisme, hans bestræbelser tog sigte på, det var de kirkelige funktioner i en *respublica christiana-organisme*, og vel at mærke en *respublica christiana*, som ikke styredes på stændersamfundets, men på fyrstesuverænitetens vilkår. Wandal kunne da ikke hente sine forbilleder i den lutherske ortodokse kirkeret, som den faktisk så ud.

Det blev i det unge nederlandske statssamfund, han hentede

sine forbilleder. Ganske vist var der i Nederlandene stadig brydninger mellem et aristokratisk stænderstyre og centraliseret fyrstemat; men det afgørende var, at en gruppe samfundsteoretikere og kirkeretsteoretikere i Holland havde udarbejdet et system, i skarp konflikt med en calvinsk ortodoks kirkeret, som hævdede samfundsstyrets integritet, hvad enten dette var aristokratisk eller monarkisk. Jeg tænker her på den *arminiansk-remonstrantiske tradition*.

Modsætningen mellem de to fløje, den calvinske og den remonstrantiske, gik tilbage til tiden kort efter frihedskrigen mod Spanien, til 1580erne og 90erne; den kulminerede o. Dordrechtynoden i 1619 (27). Den politiske og sociale forudsætning for uoverensstemmelsen var modsætningsforholdet mellem de nederlandske enkeltstaters og byers aristokratiske stænderrepræsentation på den ene side og på den anden et centralistisk borgerligt partiprogram, som fik fælles interesser med et monarkisk parti, legemliggjort i det eneste centrale regeringsorgans, generalstaterne, militære anfører prins Moritz.

I disse borgerlige kredse spillede en ortodoks calvinisme en fremtrædende rolle, og man arbejdede derfor for centralistisk synodalt kirkestyre, en interesse, som p.gr.a. sin almindelige tendens måtte kolliderede med enkeltstaternes og bymagistraternes interesse i selv at råde for kirkestyret i lokalområderne, men stemme overens med det monarkisk centralistiske parti. På den anden side repræsenterede de decentralistiske stænder en aristokratisk humanistisk kulturåben anskuelse, som i 1500-tallet havde medvirket ved kampen mod det katolske spanske herredømme for at skaffe sig af med et reaktionært fremmedherredømme og derved skabe plads for den nu opblomstrende nederlandske renaissance i humanismens og tolerancens tegn.

I den ortodokse calvinisme så man i disse aristokratiske kredse kun en fornyelse af snæverheden og intolerancen. Hertil kom endelig for det tredje et teologisk modsætningsforhold, som naturligvis var snævert sammenknyttet med det politiske og det

27. Den kirkeretlige udvikling i Nederlandene er skildret på baggrund af *Josef Bohatec*, *Das Territorial- und Kollegialsystem in der holländischen Publizistik des XVIII. Jahrhundert*, i *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* XXXV, Weimar 1948, og *Enno Conring*, *Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Neukirchen 1965.

kulturelle. Det vedrørte tolkningen af prædestinationslæren, som humanistisk sindede moralister i Holland som andet steds ikke kunne acceptere i den ortodokst calvinske udformning.

Efter den person, som førte an i det teologiske opgør med ortodoksien, kaldtes bevægelsen fra ca. 1610 arminianismen, og da den første gang manifesterede sig ved at indgive en remonstrant, som indeholdt de afvigende lærepunkter, tillige den remonstrantiske bevægelse.

Blandt bevægelsens hovednavne skal nævnes Uytendogaert, professor i Leyden, og Hugo Grotius, som havde gjort politisk karriere som bisidder i provinsens Utrechts stænderforsamling.

O. 1620 sejrede Moritz' centralistiske bevægelse; Uytendogaert flygtede og Grotius fængsledes, men undslap efter to års fangenskab, hvorefter han resten af sit liv opholdt sig i udlandet.

Det remonstrantiske kirkepolitiske program, som her skal interessere os, var statskirkeligt, vendt imod calvinismens synodale, statligt uafhængige kirke. Allerede i 1600 havde Uytendogaert gjort sig til talsmand for en total statsdirigering af kirken; formålet var at sikre den tolerance, som var en integreret del af remonstranternes anskuelser, og samtidig at hindre den ortodokse calvinisme i at opnå kontrol med kirken i Holland. Uytendogaert var meget konsekvent: intet område af kirkestyret blev unddraget statlig indflydelse: præsterne var i deres embedsførelse stedfortrædere, funktionærer for øvrigheden, som følgelig fik fuld kontrol med deres embedsførelse, med synoder, præsteansættelser og disciplinære afgørelser. Det lyder totalitært, og man må derfor hele tiden have opmærksomheden henledt på modstanderne, som på deres side skabte fronterne gennem etablering af calvinske lokalmenigheder med rabiat kirketugt og et stadigt krav om synodalt samarbejde og uafhængighed af statstyret.

Selv om Moritz tilsyneladende førte calvinisternes sag til sejr o. 1620, opnåedes der ikke enighed om etableringen af en hollandsk-calvinsk synodalkirke, og selvom remonstranterne blev slået i krigen, kunne de stadigvæk gøre deres indflydelse gældende og yderligere udbygge deres kirkepolitiske anskuelser, som naturligvis i en opblomstrende stat som Holland øvede stærk tiltrækning på repræsentanter for statsstyret, efter at de decentralistiske stænderinteresser var blevet bremset.

Det blev Hugo Grotius, folkerettens skaber, der vel nok mest radikalt udbyggede de arminiansk remonstrantiske kirkeordnings-

idealer, som bl.a. var bemærkelsesværdig ved efter 1619 at understrege den tolerante holdning over for anderledes tænkende og troende, naturligvis undtagen den ortodokse calvinisme; over for denne var Grotius uforsonlig (han levede resten af sit liv i landflygtighed p.gr.a. calvinisterne, hadet var ikke uforklarligt), for så vidt som han klart indså, at hans eget tolerante og ortodoksiens totalitære kirkesyn umuligt kunne eksistere side om side.

Grotius' anskuelser på det kirkeretlige område (28) skal ses i snæver forbindelse med hans rationelle naturrettopfattelse, ja kan ikke forstås uden denne. Og det var just denne rationalistiske naturret-lære, som var aldeles uforenelig med calvinismens teokratiske tendenser.

Det kan undre, at man i Danmark ofte lader Wandal være afgørende påvirket af Grotius i kirkeretlig henseende. Sandt at sige har de ikke meget tilfælles, bortset fra, at de begge er tilhængere af en statskirkeordning, men medens denne hos Wandal er teokratisk og åbenbaringsteologisk begrundet, er den hos Grotius rationelt naturretligt begrundet. F.eks. kan Grotius operere med en humant forstået magtoverdragelsesteori, en tankegang som Wandal pure afviser.

Tilbage til Holland. Der kom mæglingsbestræbelser igang mellem remonstrantiske og ortodokse synspunkter. Mæglingen blev ikke populær, hverken det ene eller det andet sted; men ud af disse mæglingsbestræbelser opstod et statskirkesystem, som afviste Grotius' naturretlige begrundelse og det calvinske synodalstyre og i stedet anlagde en bibeicistisk-teokratisk begrundelse for kirke- og statsstyre. Disse mæglingsbestræbelser kunne Wandal bruge. Det antydede kirkeordningsideal formuleres af professor ved det frisiske universitet i Franeker, *Nikolaus Vedelius*, 1642 (29), og her har vi Wandals forbillede. (Wandal havde studeret i Franeker).

Det er mig naturligvis umuligt i denne sammenhæng detaljeret at redegøre for på hvilke områder Wandal har lært af Vedelius. Jeg kan nøjes med at sige følgende:

Når det er Wandal om at gøre at finde den rette middelvej

28. Grotius' kirkeretlige hovedværk er *De imperio summarum potestatum circa Sacra*. Lutetiae Parisiorum 1647 (udgivet posthumt).

29. Nicolaus Vedelius, *De episcopatu Constantini Magni, seu de Potestate Magistratuum Reformatorum circa res Ecclesiasticas*. Franekeræ 1642.

mellem, hvad han kalder *cæsaropapi* og *papocæsari* (30), altså at henholdsvis en verdslig og en kirkelig øvrighed besidder al kirke-magt, så er hans interesser sammenfaldende med Vedelius' (31). Wandal bestemmer de kongelige rettigheder *circa sacra* som omfattende retten til at indkalde og føre forsædet ved synoder, og til at sanktionere deres beslutninger, retten til præstekaldelser og til overvågning af præsternes liv og lære, retten til forvaltning af kirkegods, skoler og universiteter og endelig retten til at give kirkelove samt til at forestå den gejstlige jurisdiktion. Heri stemmer han overens med Vedelius.

Men hertil kommer, og det er navnlig påfaldende, at deres vurdering af arminianismen eller remonstranterne er ensartet indtil det terminologiske: Før Dortrecht-synoden forsyndede remonstranterne sig *in excessu*, efter synoden *in defectu: in excessu*, fordi de ifølge Wandal og Vedelius benægtede, at den ortodokse kirke *sub magistratu* besad nogen magt, *in defectu*, fordi remonstranterne efter 1619 benægtede, at øvrigheden besad ret til at øve tvang i forbindelse med gennemførelsen af synodalbeslutninger. Desuden benægtede remonstranterne nu, at øvrigheden besad ret over for private religiøse sammenkomster, kun over den officielle gudsdyrkelse. (Remonstranterne havde dannet frikirkelige samfund) (32).

Wandal går ovenikøbet så vidt i at følge Vedelius, at han nægter øvrigheden ret til at nedbryde præsteskabets aristokratiske regimente *intra ecclesiam*, d.v.s. m.h.p. forkyndelse, sakraments- og nøglemagtsforvaltning (33).

Vedelius går ud fra det nævnte Euseb-citat, der sondrede mellem et indre kirkeligt og et ydre kirkeligt episkopat (34); også Wandal gør brug af citatet (35); derved fastholder begge en sondring mellem internt og eksternt kirkestyre; de følger altså for så vidt Gerhards lutherske ortodoksi på dette område; men som vi har set er sondringens overensstemmelse med luthersk tankegang tvivlsom.

30. Jus regium, Lib. IV, cap. VI, pag. 582.

31. Vedelius, anf.skr. Præfatio.

32. Jus regium, pag. 581, jf. Vedelius, anf.skr. pag. 3ff.

33. Smst.

34. Vedelius, anf.skr. titelblad.

35. Jus regium, Lib. IV, cap. II, pag. 509.

På eet område forekommer der dog at bestå en forskel mellem Vedelius og Wandal: Vedelius tager formodentlig ud fra sine aristokratiske forudsætninger sit udgangspunkt i Melanchthons beskrivelse af øvrigheden som *praecipuum membrum ecclesiae* (36). Wandal på sin side benytter kun vendingen eet sted, og det er for at vise, at han taler om den kristne fyrste, ikke den hedenske. Men han udfolder ikke synspunktet. I steder tager han sit udgangspunkt i et udpræget *respublica christiana*-citat: *Non Respublica est in Ecclesia sed Ecclesia in Republica* (37).

At han forholder sig tøvende over for *praecipuum membrum*-betegnelsen skyldes naturligvis hans specielle interesser: at beskrive den suveræne konges magtbeføjelser, og enhver magtindskrænkning må han i bedste fald være skeptisk overfor, i værste fald afvise; *praecipuum membrum* er for ham en forkert betegnelse for den fyrste, som råder over de kirkelige majestætsrettigheder.

Hans absolutisme er dog ikke anarkistisk; kongen er ikke herre over alle love, men undergivet Gud. Når kongen kan siges at være *legibus solutus*, løst fra alle love, så tænkes der kun på de positive love, hvorimod han er forpligtet på *jus divinum*, *naturale* og *gentium*, på den guddommelige lov, naturloven og folkeretten (38).

Men Wandal forpligter ikke kongen på CA, og når han nøjes med forpligtelsen på *jus divinum*, *naturale* og *gentium* betyder det så ikke, at han, uden at sige det rent ud, meddeler kongen *jus reformandi*, retten til at reformere? Jeg er tilbøjelig til at mene, at han gør det. Argumentationen henter jeg fra Wandals redegørelse for kongens ret til at give kirkelige love. Han priser de danske konger fra Chr. III og fremefter, fordi de gennem deres lovgivning har styret den danske kirke i reformatorisk retning; han nævner her kirkeordinansen, riberartiklerne, fremmedartiklerne fra 1569, ægteskabsordinansen fra 1582, kirketugtsforordningen fra 1629, og store reces fra 1643 (39). I modsætning til megen tysk retsfilosofi forpligter han ikke kongen på eksisterende lovgivning; derfor har kongen juridisk ret til at ændre også den

36. Vedelius, anf.skr., pag. 1.

37. Jus regium, pag. 503. Lib IV, cap. II.

38. Anf.skr., Lib. IV, cap. VII, pag. 598f.

39. Anf.skr., Lib. IV, cap. VII, pag. 589 og 591.

kirkelige lovgivning, som indførte reformationen i Danmark; det vil være beklageligt, om han gjorde det, men ikke illegitimt. Forudsættes må så naturligvis, at ændringerne finder sted efter forhandlinger med »lærde mænd», med teologer, som det hedder i kirkeordinansen.

Derfor er der ikke plads for *Confessio Augustana* som magtbe-grænsende faktor; kongen afgør selv om, når og hvor der skal indkaldes til nationalkoncil, han bestemmer selv hvem der skal med, han fører forsædet ved koncilet, og konfirmerer beslutningerne. »Spørger du, hvorfor spanierne hylder den romersk pontifikale religion, mens danskere og svenskere hylder den evangelisk-ortodokse religion, ja, så skyldes det først og fremmest kongernes vilje og beslutning» (40).

I Kongeloven, den enevældens grundlov, som Griffenfeld udarbejdede samtidigt med at Wandal gjorde *Jus Regium* færdig, forpligtes kongen på *Confessio Augustana*; men der er ikke nogen uoverensstemmelse mellem dette og den *jus reformandi*, som Wandal tildeler den enevældige konge: det må, hvis man skal følge Wandal, tilskrives den enevældiges konges guddommeligt skænkede vilje til at beskytte den rette lære.

Og endelig til sidst:

Derimod er der en modsætning imellem Kongeloven og Wandal på et andet område: i Kongelovens fortale lader Griffenfeld det skyldes stændernes overdragelse, at kongen ved enevoldsregeringsakten har fået tildelt alle majestætsrettighederne i Danmark; en sådan overdragelse som begrundelse for enevælden vil Wandal ikke vide af; han udleder udelukkende magtoverdragelsen af den guddommelige vilje.

Uforpligtende slutning

I protestantisk kirkeretstænkning er der tale om to udviklingslinier, en *ecclesia particularis*-linie, og en *respublica christiana*-linie. Partikulærkirke-linien er institutionel i sit hovedpræg (jf. Gerhard: Gud har institueret de tre stænder i kirken), medens *respublica*-linien er funktionelt kirkeretlig. På protestantisk grund forløber de to udviklingslinier side om side, ofte væves de sammen. Groft taget er ortodokse teologer, hvad enten de er af

40. Anf.skr. smst., pag. 589.

luthersk eller calvinsk observans, institutionelle i deres kirkeret, de lutherske gennem trestandslæren, calvinisterne gennem den presbyterianske synodalforfatning.

Men ved siden af forløber *respublica christiana*-linien, som også har repræsentanter i begge konfessioner: denne linie tager sit udgangspunkt i Zürich, og breder sig i løbet af 1500-tallet nordpå gennem Sydtyskland, over Nederlandene til England. Den er gennemgående antiortodoks, for så vidt som den afviser ethvert forsøg på institutionaliseret eksklusiv kirkeret.

For at hæfte navne på: i Sydtyskland *Wolfgang Musculus*, *Thomas Erastus*, *David Paræus*; *Uytensbogaert*, *Grotius* og *Vedellius* i Nederlandene og i England først og fremmest *Richard Hooker*. For Danmarks vedkommende: allerede i kirkeordinansen af 1537 lagde man sig her i landet fast på en funktionel linie, på *respublica christiana*-linien; Brochmann fulgte ikke Gerhard i den institutionaliserede anvendelse af trestandslæren, kun i den funktionelle (alle tre stænder skulle medvirke i en række kirkelige beslutningsprocesser). Wandal var igen helt tilbage i *respublica christiana*-linien.

Jeg har en fornemmelse af, at denne linie kan fortsættes frem til Grundtvig, for så vidt angik hans syn og indflydelse på den folkekirkelige lovgivning. Jeg skal kun antyde dette sidste og vil gøre det ved at nævne, at den berømte gæstekammerteori anvendt på den statsstyrede danske folkekirke ikke er Grundtvigs opfindelse. Grotius beskriver forholdet mellem den usynlige universalkirke og den kristne stat ved at lade universalkirken bo til leje i staten, uden borgerskab og borgerrettigheder; og endelig til slut Wandal: som begrundelse for statsmagtens ret til at anvende kirkelige midler til *respublica christiana*-formål anfører han, at *in republica (scil. christiana) hospitium habet Ecclesia*; altså kirken har i den kristne stat kun et gæstekammer (41).

Fyns Stift 1588-1643

Af Bodil Scheller-Nielsen

Det var ikke alene indenfor landets øverste ledelse, at året 1588 markeredes ved et personskifte. Også i bispekollegiet skete der fornyelser ved denne tid, således i Fyns stift, hvor Jacob Madsen Vejle samme år indledte sin embedsperiode. I kraft af sine personlige forudsætninger og kvalifikationer og fordi han i sit teologiske standpunkt stemte overens med tidens herskende retning, filippismen, formåede Jacob Madsen at hævde bispeembedets myndighed indenfor de formelle rammer, der var lagt med Kirkeordinansen. Da han valgtes til biskop, havde han et over 20 år langt virke i Ribe bag sig, først som rektor og siden som præst ved Vor Frue kirke (1). Jacob Madsens visitatsbog og synodalmonita er to af de bedste kilder til de kirkelige forhold i stiftet i det 17. århundrede, foruden at de giver et billede af hans dygtige og nidkære forvaltning af embedet.

Ved sin død i 1606 efterfulgtes Jacob Madsen på Fyns bispestol af Hans Knudsen Vejle. Kun 24 år gammel havde denne taget magistergraden i Wittenberg og siden studeret ved de reformerte universiteter i Leiden og Franecken, hvad der kom til at præge hans teologi i kalvinsk retning. To år efter sin hjemkomst blev han i 1606 valgt til Fyns biskop. Under Vejles embedsperiode havde de toneangivende i kirkestyret, kongen, kongens kansler og ikke mindst Sjællands biskop, Hans Poulsen Resen, som bærere af den nye lutherske reaktion indledet en kamp mod filippismen, hvor denne var udartet i kryptokalvinisme. Dette opgør måtte også ramme Fyns biskop, der blev dømt til fortabelse af embedet d. 3/6 1616 (2). Vejle har sat sig et minde i den danske kirkes historie som den første biskop, der påbød førelsen af kirkebøger (3).

1. J. C. Bloch: *Den Fyenske Geistligheds Historie* 1, 1, ss.50-74. H. Øllgaard: »Biskop Jacob Madsen«, *Fynske Aarbøger* 2, ss.285-322.
2. H. F. Rørdam: »Mester Hans Knudsen Vejle«, *Saml. til Fyns Hist. og Topogr.* VII, ss.334-378. L. Helweg: »M. Hans Knudsen Veiles Proces og Dom«, *KHS (Kirkehistoriske Samlinger)* 1, 1, ss.484ff.
3. Landsarkivet for Fyn (LA), Fyns Bispearkiv (BA), synodalieuddragene,

Til efterfølger fik Vejle Hans Mikkelsen, en af de fynske gejstlige, der havde rejst de hårdeste anklager mod ham. Det blev afgørende for Hans Mikkelsens karriere, at han i 1614 var blevet husprædikant for Ellen Marsvin og lærer for Kirsten Munk, for allerede året efter udnævntes han til sognepræst i Assens og provst over Båg herred og inden årets udgang til professor pædagogicus og slotspræst. Inden bispeudnævnelsen var han blevet forfremmet til hofprædikant og havde erhvervet den teologiske doktorgrad. I Hans Mikkelsen fik stiftet en bisp af den rette observans. Han var i hele sin embedsførelse en trofast arbejder og støtte for det luthersk ortodokse kirkestyre (4).

Som et væsentligt udtryk for den iver, der i den omhandlede periode udvist af både statens og kirkens ledere for at fremme det kirkelige liv, står den Store Reces fra 1643, hvis første bog: »Om gejstligheden og hvis dertil hører» blev en samlet bearbejdelse af den siden 1596 gældende lovgivning.

Under stiftets administration sorterede de aspekter af samfundslivet, der efter det 17. århundredes opfattelse hørte under den åndelige side af tilværelsen: den gejstlige jurisdiktion, kirken, dens bygninger, inventar og lære, gejstligheden, d.v.s. både kirkens og skolens embedsmænd, skolen, fattigvæsenet og befolkningen i dens egenskab af en kristen menighed (5).

Ved redegørelsen for stiftsforvaltningen er det fynske Bispearkivs brevmateriale benyttet. Udover stiftets almindelige breve (væsentligst kongebreve tilstillet biskoppen) omfatter det herredsbrevene, der udgør hovedmassen af Bispearkivet og kan grupperes i kongebreve, korrespondance mellem de kirkelige embedsmænd indbyrdes og med lensmændene, i fundatser, kaldsbreve, patronatsbreve og jordebøger samt aktstykker fra den gejstlige rettergang. For Odenses vedkommende kommer hertil en række breve angående byens fattige, hospital, skole og kirker. Andre benyt-

monitum 1607: »Certum Catalogum ad Successores perpetua serie bonaque fide devolvendum, omnium ministerii sui tempore ab ipso officii sui limine in suis Parochiis baptizatorum matrimonio conjunctorum et sepultorum nomina continentem confici curabunt singulorum nomine, die et anno assignatis».

4. J. C. Bloch: *anf. arb.*, ss.89-108.

5. Undersøgelsen vil kun omfatte Fyns stift i dets nuværende udstrækning. I denne artikel behandles den gejstlige jurisdiktion samt kirkerne, de øvrige områder vil blive behandlet i en senere publikation.

tede lokale arkiver er lensarkiverne, hvoraf kun Odensegård og Nyborg lensarkiv dækker hele perioden, mens Rugård lensarkiv blot er bevaret for året 1635. Det fynske kildemateriale er suppleret med materiale fra Rigsarkivet, Danske Kancelli. Det vil først og fremmest sige Registre og Tegnelser samt indlæggene til de kongelige ekspeditioner.

Som embeds- og administrationsarkiver belyser disse stiftsforvaltningen, da deres materiale selv udgør et produkt af administrationsprocessen. Derimod giver disse arkivalier kun implicit et billede af tilstandene blandt gejstlighed og menighed, hvor disses forhold er gjort til genstand for administration. Til anskueliggørelse af gejstlighedens og menighedens forhold er andet materiale inddraget. Væsentligst blandt dette er Jacob Madsens førnævnte visitatsbog. Også biskop Hans Mikkelsen har efterladt sig værdifulde dagbogsnotater.

Oplysninger om kirkebygningernes tilstand og inventar giver kirkeregnskabsbøgerne og for købstædernes vedkommende kirkeinspektionsprotokollerne.

De odenseanske skifteprotokoller giver ofte i de tilfælde, hvor vurderingsmændenes taksation af indboet er anført, en vurdering af boets bogbestand. Skifteforretningerne kan således give et vist fingerpeg om, hvilke bøger den menige borger, såvel som gejstligheden, var i besiddelse af, og dermed en antydning af menighedens fromhedsliv.

At de benyttede arkivalier væsentligst hidrører fra gejstlige arkiver medfører, at de sociale klasser i disse ikke er repræsenteret i et omfang, der svarer til deres andel i befolkningen. En naturlig følge af materialets egenart er, at gejstligheden er overrepræsenteret, især i det retlige materiale. Dette har sin forklaring i, at gejstlige sager mod skolens og kirkens folk blev pådømt ved gejstlige domstole, og i at sager, som hørte ind under verdslig jurisdiktion, ofte medførte en påtale ved gejstlig ret, hvis den tiltalte var gejstlig.

Ved benyttelse af lovstoffet er der det særlige problem, at man ikke uden videre kan slutte fra lovens bogstav til praksis. Yderligere et usikkerhedsmoment ligger i den omstændighed, at vi ikke, som altid når overleveringen ikke er fuldstændig, ved, om det bevarede kildemateriale er repræsentativt for det oprindelige; hele kildegrupper kan være gået tabt og andre decimeret.

Forsøger man ud fra kilderne at danne sig et billede af samtiden, er det unægteligt et noget mørktfarvet billede, der træder frem. Medvirkende hertil kan være en egenart ved kilderne, som det er tilfældet ved dommene, eller en subjektiv ejendommelighed hos kildens ophavsmand. Men især mener jeg, at man må have to forhold in mente. For det første, at det i samtlige kildegrupper altid er overtrædelserne og manglerne, der træder tydeligst frem, hvorimod de normale forhold, det gode arbejde i hverdagen aldrig sætter sig så tydelige spor. For det andet skal man være varsom med at drage slutninger ud fra de mange klager over den elendige åndelige tilstand, der især fremkom, efter at bods- og reformbevægelsen i sidste del af perioden havde bredt sig i vide kirkelige kredse. Bevægelsens talrige bods- og klageskrifter med idelige formaninger til pønitentse vidner om, at der blandt gejstligheden fandtes en personlig og levende tro, uden at det derfor kan antages, at klagerens antal og hårdhed står i rimeligt forhold til fordærvens udbredelse blandt menigheden. Reformbevægelsen har været optændt af så høje religiøse og moralske idealer, idealer som dens tilhængere fandt hos Luther og Arnd, at den har overdrevet misforholdene i skildringen af tidens tilstande og fordømt dem i skarpere vendinger, end det efter de faktiske forhold havde været berettiget. (6).

Den gejstlige jurisdiktion over kirkens embedsmænd

Verdslige sager mod præster

Ved Reformationen bortfaldt den særlige rettergang for gejstlige, og præsterne var herefter i verdslige sager underkastede den almindelige retsforfølgelse ved verdslige domstole, med Kirkeordnansens ordlyd: »Om verdslige sager om jord, ager, eng og gæld skal præsten tiltales for herredsting og landsting . . . » (7).

I de tilfælde, hvor den anklagede præst ikke ville lade sagen pådømme ved verdsligt ting, bestemte § 17 i Riberartiklerne, at herredsprovsten skulle hjælpe anklageren til at få sin ret over for præsten (8). Det må have voldt vanskeligheder at få provsterne til at overholde denne paragraf imod deres standsfæller, og det har

6. H. Leube: *Die Reformideen in der Deutschen Lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie*, ss.152ff.

7. Rørdam: *Danske Kirkelove I*, s.115 (DKL).

8. DKL I, s.203.

da også været nødvendigt at indskærpe den i to senere synodalia: 1590, »Præpositus statim accusatorem adjuvabit contra parochum citatum, quantum justitia postulat. Ar. 17 Ripensi». 1607, »hvoraf (nemlig § 17) forståes, at provsten må og skal dømme i de sager, for hvilke ellers præsten kunne forfølges til tinge, dersom bonden ikke sker ret over præsten for provsten» (9).

En af artiklerne fra synoden i København 1555 fastsatte, at alle præster, der var sagsøgte ved herreds- eller landsting i verdslige sager, skulle suspenderes midlertidigt fra deres kald, indtil de måtte være erklæret fri for tiltale af øvrigheden på tinge og derved havde genvundet deres tidligere borgerlige stilling. Var der tale om en uærlig sag, skulle præsten sættes fra embedet (10).

Uærlige sager var først og fremmest mord, ran, tyveri, voldtægt m.v., men en tremarksbøde kunne på denne tid opfattes som en uærlig bøde, der berøvede den dømte hans ære og retslige handleevne (11). Således stadfæstede en rettertingsdom i 1613 en herreds- og landstingsdom, der havde kendt tremarksbøder for ulovlig skovhugst for uærlige bøder (12). Gjorde en præst sig skyldig i samme forseelse, plettede den tremarksbøde, han blev idømt, ikke blot hans borgerlige ære, men den skønnedes tillige at være uforenlig med de højere værdighedskrav, der blev stillet til ham som gejstlig.

Præsten i Rønninge-Rolsted, Lykke Jensen, var på Åsum herredsting blevet idømt en tremarksbøde for ulovlig skovhugst og gårdfældning (13). Præstens sognemænd mente, at han »ikke som lovfældt kunne være i det hellige Ministerio», og på disse sine bønders vegne indstævnedes Jacob Ulfeldt først sagen for prov-

9. LA, BA, Synodalia, sammendrag af synodalia 1590-1598, 1605-1607.

10. DKL I, s.464.

11. J. Steenstrup: »Fredløs, Betydningen af denne Straf og Tvang i de sidste Aarhundreder af dets Beståen», Hist. Tidsskr. X, 1, ss.395ff.

12. V. A. Secher: Kongens Rettertings Domme II, ss.401ff, 1/6 1613.

13. LA, Nyborg lensarkiv 1616-1628. »Retssagen mod Hr. Lykke Jensen, Sognepræst til Rønninge og Rolsted 1616». Om hr. Lykke skriver J. C. Bloch i »Den Fyenske Geistligheds Historie» II, 1, s.103: »En i kirken ophængt tavle melder, at hr. Lykke 1606 er bleven afsat fra embedet for løssagtighed . . . » og at »Søren Ivarssen Winum d. 9/4 1606 blev kaldet til disse menigheder». Denne ukorrekte oplysning er optaget i Wibergs Dansk Præstehistorie II, ss.689ff.

sten. Da denne henskød den til lensmanden og bispem, indankedes sagen for disse (14). Stiftsøvrigheden skønnede, at herredstingsdommen »henstræbte på præstens ære», og at han således dømt ikke tilbørligt kunne fremsige Guds ord. Derfor måtte deres dom få følgende ordlyd: »Hvorfor vi ikke andet kunne derpå kende, end at fornævnte hr. Lykke Jensen ikke bør være udi sit hellige Ministerio eller prædikeembede, meden fra sit præstekald at være removeret» (15).

Sagen om hr. Lykke er ikke det eneste eksempel på, at en dom ved tinge førte præstens afskedigelse med sig. Da Søby og Turup efter kgl. forordning skulle betjenes af én præst, opgav Hans Knudsen i Turup frivilligt sit kald til præsten i Søby, eftersom »han ikke kunne eller måtte stå i sit embede for nogen lovmål og delsmål, der var overgået ham til tinge». Tilmed kunne han ikke forestå sit embede ordentligt p.gr.a. alder (16). Jacob Madsen bemærker i sin visitatsbog, at Hans Knudsen var »fordelt tit og ofte», men hverken han eller nogen anden kilde oplyser, hvilke forseelser præsten havde begået, eller hvilken dom han havde fået derfor (17). Da Hans Knudsen, skønt dømt, forblev i kaldet, har der næppe været tale om nogen uærlig sag. Alligevel var en domfældelse kompromitterende nok til at den, sammen med præstens svagelighed, fik denne til at stå fra kaldet.

Gejstlige sager mod præster

Kirkeordinansens bestemmelser vedrørende gejstlige sager mod præster er hverken entydige eller klare. Det er nok rimeligst at forstå dem således: I tilfælde af privat søgsmål i gejstlige sager skulle præsten tiltales for herredsprovsten eller superintendenten i stiftslensmandens nærværelse. Kunne parterne ikke komme til forlig, skulle sagen indstævnes for kongen. Ved søgsmål fra den gejstlige øvrigheds side i gejstlige sager foreskrev Kirkeordinansen

14. Jvf. synodalmonitet fra 1598 (LA, BA): »Præpositi varre sig vel, at de ikke dømmer udi nogle vanskelige sager, førend de råder med lensmanden og bispem».

15. Jacob Madsen skildrer selv i sin visitatsbog hr. Lykke som en yderst trættekær person, Idums udg., ss.54f.

16. LA, BA, Båg herreds breve 1554-1694, nr. 95. Trykt Danske Mag. 4, VI, ss.203ff.

17. J.M.s visitatsbog, s.314.

den samme procedure som for privat søgsmål. Provsten skulle påminde og formane, viste dette sig at være forgæves, skulle sagen bringes for den gejstlige og verdslige øvrighed. En præsts forseelse kunne dog også bilægges rent administrativt af provsten og superintendenten, så at en proces blev undgået (18). Den yderste straf, en præst kunne idømmes, var afskedigelsen, hvis han forgæves var påmindet, advaret og straffet. Bispen skulle da sammen med lensmanden, provsten og nogle sognepræster sætte præsten fra embedet (19).

Netop fordi Kirkeordinansen ikke kan siges at angive en fast procedure for gejstlige sager, er den efterfølgende generations fortolkning af de vage forskrifter, som den gives i synodalmonita og i rettergang, af interesse for en undersøgelse af denne side af den gejstlige jurisdiktion.

Forseelser ved dåb og nadver var så alvorlige gejstlige forsyndelser, at de almindeligvis blev genstand for proces og kun i enkelte tilfælde kunne bilægges administrativt (20). Kun i to sager gør det bevarede kildemateriale det muligt at følge de enkelte faser i rettergangen (21). Fælles for de to sager er, at de begge blev rejst af patronen, proceduren og domfældelsen derimod var vidt forskellige.

Den første sag førtes mod Jørgen Jespersen i Svindinge for forseelser ved dåb og nadver. Han forhørtes først af bispen, der derefter sammen med provsten indstævned ham for herredskonventet i Øksendrup kirke. Her dømtes han fra kaldet af biskop og provst i herredspræsternes nærværelse.

I den anden sag, der angik Niels Glads forseelse ved nadveren, forhørtes den anklagede først hos lensmanden, siden stævnedes han for bispen og repræsentanter for Odenses gejstlige. Mens sagen endnu behandledes, appellerede patronen, Arild Hvitfeldt, til kongen om, at præstens forseelse måtte blive eftergivet, men fik afslag. Sagen måtte da gå til doms. Glad dømtes imidlertid

18. DKL I, ss.114f.

19. DKL I, s.107.

20. J. M.s visitatsbog, s.33.

21. Sagen mod Jørgen Jespersen i Svindinge 1591: LA, BA, Gudme herreds breve 1548-1714 nr. 25i. J.M.s visitatsbog, s.164. G. Strøm: »Christoffer Valkendorf og præsten i Svindinge», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. I, ss.95ff.

ikke til sit kalds fortabelse p.gr.a. formildende omstændigheder, men til en bøde på 100 mark (22).

Bortset fra disse to sager, der begge rejstes af patronen, er de oplysninger, som kildematerialet giver om rettergangen ved gejstlige forseelser, meget sparsomme. I Bispearkivets brevmateriale findes kun to sager, tilmed er der fra begge blot bevaret en enkelt af sagens akter. Den ene belyser provsteembedets betydning som første instans i gejstlige sager (23). Den anden viser, at bispem i tvivlstilfælde kunne indhente kongens accept af en domsafsigelse, førend den bragtes til effektuering (24).

De ovennævnte sager havde alle været genstand for proces, men Kirkeordinansen åbnede som nævnt mulighed for, at gejstlige forseelser kunne bilægges administrativt og proces derved undgås. Det var især mindre afvigelser fra de fastsatte ceremonier ved gudstjeneste og kirkelige handlinger, der blev genstand for denne lempelige bilæggelse. Det var skik at henlægge sagen til bispens afgørelse, når han kom til det pågældende sted på sin visitatsrejse (25). I tilfælde, hvor forseelsen ved dåb og nadver blot førte en biskoppelig påmindelse med sig, synes den at have været mindre graverende, ligesom der kan have været tale om en førstegangsforsøelse (26).

Udfra det benyttede kildemateriale synes rettergangen ved gejstlige forseelser i udstrakt grad at have manglet faste retsnormer. I de to sager, hvor tiltalen blev rejst af patronen, forekommer både proceduren og dommen at have været stærkt influeret af dennes holdning til sagen: Kristoffer Valkendorfs foged presede på for at få en hurtig afgørelse af Jørgen Jespersens sag, mens Arild Hvitfeldt på eget initiativ appellerede til kongen.

22. »Dom over M. Niels Glads Forseelse udi Sakramentets Uddelelse 1601», Danske Mag. 1, V, ss.84ff. J.M.s visitatsbog, ss.28ff. H. F. Rørdam: Historie-skriveren Arild Hvitfeldt, ss.144, 236ff.

23. LA, BA, Båg herreds breve 1554-1694, nr. 11.

24. LA, BA, Vends herreds breve 1555-1702, nr. 85. Trykt KHS 3, V, s.615. Bloch angiver i ovenn. arb. II, 1, s.282 og Pontoppidan i Annales Ecclesiae Danicæ IV, ss.320f, at en præst blev afsat ved provstemodet i oktober 1640 for en forseelse ved nadveren. Denne oplysning findes ikke i de bevarede aktstykker.

25. DKL III, s.66. J.M.s visitatsbog ss.28, 30, 32, 33, 36, 40, 77, 107.

26. DKL I, s.107. J.M.s visitatsbog, ss.32, 33, 40, 308.

Derfor kunne dommene blive så forskellige, henholdsvis afskedigelse og bøde for samme forseelse (27).

Kirkeordinansen havde fremhævet provsteembedet som en særlig retlig instans. Denne bestemmelse blev uddybet ved to synodalmonita, der fastslog: »Provsterne er pligtige at dømme i hovedsagen, når en præstemand stævnes i rette, om han har syndet imod Ordinansen, men straffen eller poenen, den skal være hos lensmanden og bispen at dømme på» (28). »I sager, der er indstævnet for provsterne, skal disse anses for kompetente til at træffe afgørelser efter sagens omstændighed, og de må ikke efter anklagerens ønske sende den anklagede præst for verdslig domstol, men skal sende ham til den retmæssige øvrighed, kongens lensmand og superintendenten, efter først at have fremført deres dom» (29). Dette til trods ses provsten kun i én af de nævnte sager som en første instans at have afsagt foreløbig kendelse og taget stilling til skyldsspørgsmålet (30).

I 1618 blev provstemodet autoriseret som gejstlig domstol, og herefter må det formodes, at præsternes forseelser i gejstlige sager blev påkendt på dette (31). Dette forudsættes da også i forordningen af d. 16/6 1637 »Om præsternes forseelse ved nadverens uddeling m.v.», der fastsatte de straffe, provstemodet kunne idømme for denne forseelse: ved de mest graverende overtrædelser fortabelse af kald og embede, under formildende omstændigheder fradømmelse af kaldet, men bibeholdelse af nogle af dets indtægter, og i gunstigste fald tilladelse til at blive i kaldet mod at holde kapellan (32). Et eksempel på en dom, hvor præsten blev fradømt kaldet, men beholdt nogle af dets indtægter, giver dom-

27. Det fremgår af 2 breve, det ene fra herredsprovsten og det andet fra Kristoffer Valkendorfs skriver (Gudme herreds breve nr. 25i), at den hårde dom over Jørgen Jespersen vakte opsigt og omtale udover gejstlighedens kreds.

28. LA, BA synodalieuddrag, monitum 1598.

29. LA, BA synodalieuddrag, monitum 1607.

30. LA, BA, Båg herreds breve 1554-1694, nr. 11.

31. Forordningen af d. 1/5 1618 understregede stærkt provstemodets betydning som domstol. Eksempler på denne funktion, mod gejstlige: Hans Mikkelsens dagbog d. 9/10 1634, 3/10 1638 og 9/10 1634, udg. af Høyer i Saml. til Fyns Hist. og Topogr. V-VII. J.M.s visitatsbog, s.29.

32. V. A. Secher: Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve (CCD). IV, ss.695ff. Optaget i St. Reces I-1-23, CCD V, ss.158ff.

men over præsten i Skydebjerg-Orte i 1640 (33). Da det lykkedes ham at opnå kgl. bevilling på at måtte komme til kald igen, når 3 år var forløbet, blev tiden uden embede dog kun kort (34).

Tog en præst sig betalt for kirkelige handlinger, brød han »Den lille Reces'» påbud: »Item skal og ingen præst må tage nogen skænk og gave for bøndernes begravelser eller afløsning . . .» og skulle da uophørligt sættes fra sit kald af biskop og lensmand (35). I sagen mod Mads Hvid, sognepræst for Brænderup og Ore sogne, der af den stedlige adelsmand blev anklaget på kaldet for denne forseelse, optrådte provsten imod forordningerne som første instans, og det var alene fordi vidne stod mod vidne, at han afstod fra at dømme i sagen og indankede den for en højere instans (36).

En særlig gruppe udgør kaldssagerne, der rejstes i tilfælde, hvor der var opstået tvivl om, hvorvidt præsten var kaldet som foreskrevet i Kirkeordinansen. Skønt de ikke angik den gejstlige side af præstens stilling, men den verdslige, selve kaldet, førtes de for gejstlig ret. For disse, som for de ovennævnte gejstlige sager, manglede man faste retningslinier: sagen kunne indledes med en kgl. befaling til lensmanden om at stævne den ulovligt kaldte for biskop og herredsprovst, der derefter indbragte sagen for Konsistorium til endelig afgørelse (37). Stævningen for stiftsøvrigheden kunne også udgå fra provsten, lensmanden eller patronen (38). Yderligere kunne sagen af præstens lensmand bringes for biskoppen, der indstævnede præsten for provstemodet (39). I de tilfælde, hvor bispen ikke var uvildig, kunne kaldssager afgøres af lensmænd uden dennes medvirken (40).

33. J. C. Bloch: anf. arb. II, 1, s.282. *Annales Eccl.* IV, ss.320f. Rigsarkivet (RA) *Fynske Tegnelser (F.T.)* V, 104b.

34. RA, *Fynske Registre (F.R.)* IV, 231bf.

35. CCD III, s.437. *St. Reces* I-1-25, CCD V, s.160.

36. LA, BA, *Vends herreds breve 1555-1702*, nr. 55. En præsts vidneudsagn i sag om samme forseelse findes i LA, BA, *Båge herreds breve 1554-1694*, nr. 96, trykt *Danske Mag.* 4, VI, ss.203ff. *J.M.s visitatsbog*, s.316.

37. LA, BA, *Skam herreds breve 1562-1785*, nr. 21.

38. LA, *Roepstorff godsarkiv*, *Dokumenter vedr. kirker og præster 1567-1834*, 1642 1/9, 1642 13/9. RA, F.T. III, 221. RA, *Topografisk saml. Herreder, Båge herred, Vedtofte sogn, Vedtoftegård* nr. 1, 1626 28/7.

39. LA, BA, *Ærø provstis breve* nr. 76a. *J.M.s visitatsbog*, s.77.

40. RA, F.T. III, 327.

Sager om liv og levned mod præster.

Efter Kirkeordinansen var præsten i alle forseelser, der angik hans liv og levned underkastet den almindelige verdslige retspleje (41). Samtidig stod det den gejstlige øvrighed frit for at lade præstens forseelse påtale ved gejstlig ret, hvis den skønnedes ikke at kunne forenes med hans gejstlige stilling. Der blev i så fald tale om to forskellige retssager for to forskellige instanser.

En meget hyppig forseelse var ægteskabsbrud og hor. For lejermål fastslog loven, at synderen skulle stå åbenbart skrifte og bøde til den, der i hvert enkelt tilfælde var berettiget til sagefald: lensmand, patron eller konge (42). Var det en præst, der havde forsyndet sig imod det sjette bud, blev det verdslige samfunds straf næsten altid fulgt af gejstlig påtale (43).

Såvel provsten som lensmanden kunne indstævne præsten for bispem, hvem det påhvilede at dømme i sagen. Mens sagen stod på, synes præsten at have været suspenderet fra sit embede (44). Sagen kunne også rejses af præstens lensmand for kongen, som derefter overdrog stiftsøvrigheden at pådømme sagen. Efter kgl. befaling gik sagen tilbage til præstens lensmand, der skulle aftinge den med præsten efter hans formue (45).

Inden domfældelsen kunne andre instanser inddrages i sagen. Der var mulighed for at bede Universitetet afgive responsum (46), eller der kunne appelleres til konge, kansler og regeringsråd (47). Efter dommen kunne Konsistoriums responsum indhentes, inden der blev taget stilling til, om præsten kunne blive i kaldet (48).

I langt de fleste tilfælde af hor og ægteskabsbrud blev præsten

41. DKL I, s.81.

42. Reces 1558, §60, CCD I, s.41. Frd. af d. 12/10 1617, §1, CCD III, s.515. DKL I, s.71.

43. DKL I, s.114.

44. LA, BA, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. Hans Mikkelsens dagbog d. 14/10 1639, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.153.

45. RA, F.T. III, 849f, 863. F.T. III, 853.

46. LA, BA, Båg herreds breve 1554-1694, nr. 21.

47. LA, BA, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. J.M.s visitatsbog, s.250. RA, Danske Kancelli (DK) B. 160. Indlæg til Registre og Tegnelse, 1634 17/8.

48. RA, F.T. IV, 122b. Jvf. Hans Mikkelsens dagbog 6/11 1630: »Dn. Johan. Nicolai pastor in Ouby et Indsløff per latam sententiam ab officio remotus est».

dømt fra kaldet, men det var de færreste præster, der ikke fik forsyndelsen tilgivet ved kgl. benådning og senere opnåede et andet kald (49). Ofte nævnes det, at præsten til gengæld skulle yde tilfredsstillende i form af en større bøde til hospital eller skole og/eller stå åbent skrifte (50). Ifølge et synodalmonitum skulle præsten, førend han bragte sin sag for kongen, rådspørge provsten, bispemanden og lensmanden (51).

Også de mange stridigheder mellem præsterne indbyrdes eller med trediemand vidner om, at præsterne ikke altid kunne leve op til at være det gode eksempel for deres menighed. For bilæggelsen af de kollegiale stridigheder vejledte to synodalmonita, der begge fremhævede provsten som den instans, der først skulle forsøge at mægle mellem parterne. Lykkedes dette ikke, skulle striden indbringes for bispemanden, og ikke for den verdslige myndighed (52). Kildematerialet viser, at stridighederne ikke altid bilægdes efter disse retningslinier, men også kunne pådømmes af stiftsøvrigheden eller af Konsistorium (53).

Også stridigheder med trediemand, enten lensmand, sognefolk eller magistrat, blev bilagt ved gejstlig bistand (54).

Kirkeordinansen havde ikke udtalt sig om præstens kald og embede, hvis han forså sig vedrørende liv og levned, men rettergangen ved disse forsyndelser synes ikke at have adskilt sig fra

49. Eksempler på benådning: LA, BA, Langeland herreds breve 1570-1733, nr. 25, Båge herreds breve 1554-1694, nr. 21, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. RA, F.R. III, 365b, F.R. IV, 2. Eksempler på at præsten ikke får sit kald igen: Bloch II,1, s.242, Hans Mikkelsens dagbog 14/10 1639, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.153.

50. LA, BA, Salling herreds breve 1539-1689, nr. 50. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 87, trykt DKL III, ss.52f.

51. LA, BA, synodalieuddragene u.å.: »Nullus Minister Verbi Dei aut Diaconus præsumat in ferre aliquam causam pro Rege inconsultis Præposito, Episkopo, et Præsidente Locis».

52. LA, BA, synodalieuddragene. monitum 1596: »Præpositi dabunt operam, ut controversias ortas inter fratres suæ Provinciæ componant, vel inter eos Sententiam ferant. Quod si altera pars est contumax, ad Episcopum referant causam, non ad Secularem Magistratum». Det andet monitum er fra 1590.

53. RA, F.T. III, 459. Hans Mikkelsens dagbog 17/4 1632, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.44.

54. RA, F.T. III, 455f. J.M.s visitatsbog, ss.101,210,347,349. Hans Mikkelsens dagbog 18/3 1630, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. V, s.135.

den, der fandt sted ved gejstlige forseelser. Det er ikke muligt på baggrund af de nævnte sager at fastsætte den typiske sagsbehandling ved gejstlige domstole. Tilsyneladende gik man frem som tid, omstændigheder og selve sagen tillod det. De nævnte sager giver eksempler på, at en dom er afsagt af provsten alene, af bispen alene, af bispen med tilkaldelse af andre gejstlige uden lensmandens medvirken, af lensmanden alene uden bispen, af provstemodet, af herredskonventet, af Konsistorium og især af stiftsøvrigheden. Yderligere er der eksempler på, at kongen greb ind i, eller at Universitetet blev inddraget i gejstlig rettergang.

Selv om det således ikke er muligt på dette kildegrundlag at drage en almenlydig konklusion, er der dog to forhold, som synes at være karakteristiske. For det første fik provstemodets status som gejstlig overret større betydning i løbet af den omhandlede periode, især efter 1618, for til sidst i St. Reces fra 1643, som anerkendt på lige fod med de verdslige domstole, at blive påbudt at føre tingbog (55). For det andet er det klart, at kun gejstlige domstole havde kompetence til at fradømme præsten hans kald, hvad enten afsættelsesdommen skyldtes en forseelse, der alene var strafbar efter kirkelig ret eller tillige var strafbar efter verdslig ret. I det sidste tilfælde hvor præsten havde begået en handling så alvorlig, at det var udelukket, at han kunne blive i embedet, måtte han derfor først fradømmes kaldet ved gejstlig domstol og siden stå til rette for den verdslige (56).

Engelstoft skriver i sin afhandling om den gejstlige rettergang, at »i alt, hvad der er bekendt om sådanne sager, forekommer der aldrig spor af nogen forudgående kendelse af provsten» (57). Denne udtalelse modbevises dels af synodalmoniterne, der fastslog provsteembedets betydning som en første instans, dels af sagerne selv.

Sager mod bisper.

Blev en biskop anklaget på lære eller levned, bestemte Kirkeor-

55. St. Reces II-6-24, CCD V, ss.273f.

56. DKL I, s.116, III, s.65. J.M.s visitatsbog, s.60: » . . . blev hr. Niels Lunde kapellan til Søby og Heden dømt fra embedet og øvrigheden at stande til rette».

57. C. T. Engelstoft: »Om den gejstlige Rettergang i den danske Statskirke efter Reformationen», *Nyt Theol. Tidsskr.* X, s.325.

dinansen, at denne skulle stævnes for kongen og udtale sig i to eller tre bispers nærværelse (58). Ordinansen fastsatte ikke den videre procedure. Hvorledes den kunne forløbe, viser den bemærkelsesværdige sag mod Hans Knudsen Vejle, det eneste eksempel på, at en evangelisk biskop i det egentlige Danmark er blevet afsat p.gr.a. vranglære (59).

Det første officielle skridt i sagen blev taget ved nedsættelsen af en kommission i juli 1615. Den bestod af Christian Friis til Kragerup og to professorer og fik til opgave at forhøre gejstligheden i stiftet om bispens embedsforhold (60). Da dette arbejde var endt, afgav kommissionen i august s.å. referat for kongen. Uden at afvente kommissionens beretning havde Kristian IV indstævnet Knudsen Vejle til møde i Kolding. Dette blev dog udsat p.gr.a. kongens udlandsrejse, og først d. 5/4 1616 udgik den nye stævning, der påbød Vejle at møde d. 26/5 i København og stå til rette for kongen, nogle rigsråder og landets bisper. Efter at nogle af kommissionens vidner påny var afhørt, indledtes den egentlige proces d. 28/5 med, at disse vidneudsagn blev oplæst. Dernæst fremførte aktoren i sagen, Christen Thomesen Sehested, tre anklagepunkter, der alle gik på bispens kalvinske vranglære (61). På disse anklager afgav Knudsen Vejle et udførligt gensvar. Da man havde udtalt sig fra begge sider, fældedes dommen d. 3/6 1616. Den kendte Hans Knudsen Vejle skyldig i de fremførte anklager og dømte ham derfor fra embedet. I dommen var det tilføjet, at Vejle burde have været straffet langt hårdere, hvis ikke kongen havde taget hensyn til hans hellige embede.

En oplysning i et samtidigt brev stemmer overens hermed, idet det her hedder, »at de verdslige dommere havde dømt ham til døden, men kongen havde ladet sig formilde og skænket ham livet» (62).

Rettergangen mod Hans Knudsen Vejle fulgte ikke Kirkeordinansens forskrifter, men har sin parallel i en anden sag, der førtes

58. DKL I, s.116.

59. L. Helweg: »M. Hans Knudsen Veiles Proces og Dom», KHS, 1,I, s.481.

60. RA, F.T. III, 390, trykt i H. F. Rørdam: »Mester Hans Knudsen Vejle», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.356.

61. L. Helweg: anf. arb., ss.493ff. Engelstoft lader i sin afhandling om den gejstlige rettergang fejlagtigt Resen være aktor i sagen og nævner kun fire bispers tilstedeværelse, (s.324).

62. B. Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen I, s.135.

om vranglære, sagen mellem Resen og præsten Oluf Kock. Også her blev der nedsat en kommissionsdomstol bestående af rigsråder og biskper under kongens forsæde, der skulle afgøre den teologiske strid og afsige den endelige dom over Kock (63).

Den gejstlige jurisdiktion og skolens embedsmænd og elever.

Blandt gejstligheden taltes også degnene, og som standens øvrige medlemmer var de underkastet den gejstlige jurisdiktion i sager om embedsførelse (64). Et missive af d. 14/11 1562 viser, at det påhvilede stiftsøvrigheden at afsætte de degne, der ikke opfyldte kravet om at læse og skrive samt synge messen på latin (65). Denne bestemmelse uddybedes i et synodalmonitums påbud: »Quaerela est quorundam esse Diaconos residentes, quorum aliqui non possunt satisfacere suo officio . . . Quocirca inprimis harum rerum cognitio a Præpositis instituat, ut inprimis cognoscat etiam Episcopus, qui minus satisfaciunt officio suo, eoq̄ue depōnantur juxta Ordinationem et litteras Regias Hafniæ editas» (66).

Over for degne, der viste uværdig optræden og forsømte embedet, skulle der med Jacob Madsens ord skrives således ind: »at de ulydige degne med idelig drik, forsømmelse af skolen, natravne og anden utugtighed, advares, straffes i skolen to gange, tredie gang forvises af skolen og ingen vidnesbyrd gives» (67). Der er i kildematerialet eksempler på, at disse bestemmelser er fulgt: at biskpen havde påmindet degne, og at afsættelse var konsekvensen af forgæves påmindelser (68).

I verdslige sager skulle degne, ligesom præsterne, indstævnes for verdsligt ting. Mens sagen stod på, suspenderedes de fra kaldet (69).

Hvis skolemestrene eller hørerne ikke opfyldte deres pligter, men forsømte at fremme eleverne i lærdom og hæderligt levned

63. B. Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen I, ss.412ff, 427ff.

64. DKL I, s.114.

65. DKL II, ss.69f.

66. LA, BA, synodalieuddragene, monitum u.å.

67. J.M.s visitatsbog, s.307.

68. Hans Mikkelsens dagbog 23/8 1628 og 12/5 1631. J.M.s Visitatsbog, ss.89,232: »Per degen i Hillerslev lovede mig at ville stå fra sit spøgeri, han bruger ved præsternes og degnenes sammenkomst, ellers skal han afskedges». »Hjalp intet, dømt fra kaldet af provsten år 1594».

69. DKL I, s.115. J.M.s visitatsbog, s.248.

og forså sig ved drik eller andre åbenbare laster, bestemte et monitum fra 1594, at de skulle afsættes fra embedet, når de forgæves var formanet to eller tre gange (70).

Det lykkedes rektoren ved Odense latinskole i årene 1602-06, Niels Hammer, at gøre sig skyldig i samtlige af de nævnte forseelser, og en del yderligere (71), eksempelvis havde han ikke læst efter de foreskrevne bøger eller læst det fastsatte pensum. Han havde holdt gilde med elever og hørere imod skolens love, havde uddelt skolens beneficier efter forgodtbefindende og havde forladt skolen uden bispens tilladelse, sidst i hele fire måneder. For disse forseelser var han blevet påmindet to gange af bispem, men var blevet i embedet mod at forpligte sig til ikke at forse sig igen.

Det varede dog ikke længe, førend Hammer brød sin forpligtelse. Han blev først vist fra skolen, men fik kaldet igen ved lensmandens forbøn (72). Da Hammer ikke vilde underskrive et nyt forpligtelsesbrev konciperet af bispem, udstedte denne 24 forholdsregler, der til dels indskrænkede rektorens myndighed (73). Hammer nægtede at underskrive de 24 punkter, ellers kendes sagens videre forløb ikke. Han må dog være blevet i kaldet nogle år, da det vides, at han først blev afsat i 1606 (74).

At den velfortjente straf ikke ramte Hammer før, skyldtes, at han fra lensmanden og skolens elever modtog en støtte, som Jacob Madsen veg tilbage for at sætte sig udover.

Ligesom Hammer undgik en hører at blive afsat, i dette tilfælde for den stedlige adelsmands »og andre godtfolks skyld og forbøn», skønt han havde brudt forpligtelsen til ikke at forse sig

70. LA, BA, synodaliuuddragene, monitum 1594: »Ludirectores aut hypodidascali non satisficientes officio suo, sed negligentem juventutem Scholasticam, vel poculis aliisve notoriis sceleribus convicti: vel qui non promovent suos Discipulos in bonis litteris et honestis moribus admoniti bis vel ter a Præposito vel Pastoribus loci, et se non emendaverint, sine omni excusatione ab officio deponantur, et alii eorum loco substituantur ab Episcopo».

71. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 68, Rektor Niels Hammers sag 1602-1604, stk. IX, okt. 1605, Hammers forseelser.

72. R. J. F. Henrichsen: »Om Rector Niels Hammers forsømmelige Embedsførelse, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. I, ss.145f.

73. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 68, stk. XVI, Com-monefactiones givet Niels Hammer 19/4 1604. H. F. Rørdam: »Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie i Odense», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. X, s.211.

74. Henrichsen: anf. arb., s.148.

endnu en gang (75). I de øvrige tilfælde handledes der efter monitets ord: bispnen påmindede først, og rettede den anklagede sig ikke derefter, blev han afsat (76). Dog synes forseelser som lejermål og overfald at have været øjeblikkelig afsættelsesgrund (77).

Eleverne ved Odense latinskole nød det privilegium ikke at kunne sagsøges ved verdslige domstole (78). Det var en klar krænkelse af denne rettighed, da magistraten i Odense fængslede nogle af skolens elever (79), og på baggrund heraf fik Jacob Madsen udvirket, at der i 1592 udstedtes et patent for Odense skole svarende til det, der var udstedt for Ribe skole 30 år tidligere (80). I dette blev det fastslået, at disciple kun ved manddrab og andre grove forbrydelser af skolemester og bisp skulle overgives til verdslig straf (81). De øvrige forseelser skulle straffes af skolemesteren.

Det har faldet magistraten svært at respektere skolebørnenes rettighed. D. 2/2 1631 måtte Hans Mikkelsen påminde byrådet, fordi det dagen forinden havde fængslet en elev, der var grebet om natten på gaden (82). På trods af rådets løfte om ikke at lade det ske igen, kunne bispnen d. 3/4 1637 notere i sin dagbog, at to studenter var blevet pisket og to af latinskolens elever kastet i fængsel for natlige gadetumulter (83).

Den gejstlige jurisdiktion over lægmænd.

Kirken havde ved Reformationen mistet sin kompetence til at pådømme alle handlinger, der berørte kirkens forhold eller den enkeltes salighed, såsom trolddom, kætteri, blasfemi, mened,

75. J.M.s visitatsbog, s.132.

76. J.M.s visitatsbog, ss.74,187,273,233,235.

77. LA, BA, Sunds herreds breve 1541-1721, nr. 4b. Båg herreds breve 1554-1694, nr. 97. J.M.s visitatsbog, ss.189,307,75.

78. Betragtet som korporation havde skoleeleverne i lighed med kapitler og Universitetet bevaret dette privilegium, der ellers var bortfaldet ved Reformationen.

79. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 68. Saml. til Fyns Hist. og Topogr. X, s.196.

80. DKL II, ss.67f.

81. LA, BA, Odense latinskoles breve 1568-1785, nr. 26.

82. Hans Mikkelsens dagbog, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VI, s.152.

83. Hans Mikkelsens dagbog, Saml. til Fyns Hist. og Topogr. VII, s.109.

lejermaal og hor. Den gejstlige jurisdiktion genindførtes dog i hor- og ægteskabssager med Riberartiklerne fra 1542, hvis tredie og fjerde artikel bestemte, at personer, der havde forset sig på disse områder, skulle stævnes for kapitlet og lensmanden (84). Da der intet kapitel fandtes i Fyns stift, fastsatte senere lovgivning, at disse sager fire gange om året skulle forhøres af stiftslensmanden og Odenses gejstlige, den såkaldte Tamperret, der skulle tage stilling til skyldsspørgsmålet (85).

For lejermålsforseelsen var det karakteristisk, at forholdet kun var strafbart, hvis det havde medført besvangelse; i så fald skulle der bødes til herskabet (86). De bødesager, der rejstes for lejermål, førtes i landdistrikterne for herredstingene, i byerne for bytingene (87).

Den, der begik lejermål, havde forbrudt sig imod den verdslige retsorden og måtte bøde derfor, men samtidig havde han (hun) åbenlyst fortørnet den hellige kirke og måtte ved åbenbart skrifte forlige sig med menigheden (88). Indtil 1621 var det en forudsætning for at få absolution, at man havde stillet herskabet tilfreds (89). Kirkebøgerne rummer navnene på dem, der måtte stå åbenbart skrifte, og de var ikke få (90). Fortsatte man trods gentagne påmindelser sit syndige liv, indtrådte bandsættelse (91).

Kildematerialet til belysning af det fynske Konsistoriums funktion som ægteskabsret er meget beskedent. Da den fynske tamperretsprotokol ikke er bevaret for disse år, kan proceduren i

84. DKL I, s.198.

85. DKL II, ss.239,303f. Koldingske Reces af d. 13/12 1558, §60, CCD I, s.41.

86. Reces 1558, § 60, CCD I, s.41. Frd. af d. 12/10 1617, § 1, CCD III, s.515.

87. Åsum herreds tingbog, 1640-1643, udg. ved A. E. Christensen og Troels Dahlerup: 1640, stk. 1, 18, 19, 30. 1641, stk. 7, 64. 1642, stk. 37, 62, 101, 111, 183.

88. CCD III, s.515. LA, BA, synodalieuddragene, monitum u.å.: »Eodem modo publice peccantes et agentes poenitentiam absolventur juxta ordinationem. Nam publica si noxa fuerit, sit etiam poena publica».

89. DKL III, s.77. J.M.s visitatsbog, s.321.

90. Vester Åby og Åstrup Kirkebog 1622-1658, f.eks. 1622: »Absolveret publice Hans Lauersens søn . . . for et lejermål i Åstrup kirke».

91. DKL I, s.81, II, s.310. LA, BA, synodalieuddragene, monitum u.å.: »Nullus excommunicetur, nisi publicis criminibus palam obnoxius est, et semel et iterum admonitus nolit resipiscere».

disse sager alene belyses ved de aktstykker, der er bevaret i Bispearkivet – og kun for to sagers vedkommende. I den ene sag, en adelig skilsmisssag fra 1595-1596 mellem Anne Urne og Henning Brand, forsøgte Konsistorium og fire adelsmænd forgæves at forlige parterne (92). Sagen indkaldedes, dog uden resultat, for Rettertinget for herefter på kgl. befaling at blive optaget til dom af Konsistorium, til lejligheden udvidet med nogle herredsprovster (93). Heller ikke denne gang lykkedes det at forlige parterne, for da Jacob Madsen i 1598 visiterede sognet, måtte han påminde Brand (94).

Den anden sag er ligeledes en skilsmisssag, der indstilledes til Konsistoriums betænkning (95).

En forordning af d. 10/6 1592 fastslog kirkens ret til i ægte-skabssager at bandsætte den af parterne, der trods advarsler ikke rettede sig efter Konsistoriums påbud til parterne om at enes (96).

Trolddom, kætteri og blasfemi var blandt de forseelser, der før Reformationen havde henhørt under gejstlig jurisdiktion, men som nu skulle afgøres ved verdslige domstole. Ved trolddomssager fulgtes normalt den procedure, at skyldsspørgsmålet afgjordes ved by- eller herredsting, og fandtes den anklagede skyldig, skulle kirkenævningene afsige dom i sagen (97). Var nævningenes dom fældende, skulle den indstævnes for landsretten, førend den kunne fuldbyrdes ved bålet (98).

92. RA, F.T. II, 42,473. H. F. Rørdam: »Henning Jørgensen Brand og Anne Urne», Historiske Samlinger og Studier I, ss.557-563.

93. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 239,59.

94. J.M.s visitatsbog, s.81.

95. LA, BA, Vindinge herreds breve 1554-1695, nr. 28.

96. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 153. DKL II, s.501. Synodaliueuddragene, monitum u.å.: »Qui sententia capituli conjuges sunt judicati, altera vero persona si nolit iudicis parere, admonita privatim et publice excommunicetur, eo quod ordinationi divinæ et Regiæ adversatur». J.M.s visitatsbog, s.371, 1602: »En gammel mand og hans ægtekvinde vil intet til sammen, han (præsten) holdt på, at de skulle bandsættes».

97. Kalundborgske Reces af d. 21/11 1576, §8, CCD II, s.33. LA, Fyenbo landstingsarkiv, kopidombog 1610-1613, s.145. Åsum herreds tingbog 1643, stk. 32. T. A. Becker: »Fru Anne Lykke og Lamme Heine. En Trolddomssag fra 1627-1630», Danske Mag. V, ss.173-245, 1627 29/7 dom i Lamme Heines sag, 1627 23/7 Odense bys nævninges vidne.

98. Frd. om troldfolk og deres medvirkere af d. 12/10 1617, CCD III, ss.516ff.

En trolddomsforbryder havde ved at slutte pagt med den Onde mistet sin salighed, forarget de svage og fortørnet Gud. Dette bevirkede, at kirken undertiden kunne tage del i pådømmelsen af trolddomssager. Rettergangen mod Odense-skomageren Christen Pedersen, der havde forskrevet sig til Djævelen, viser, hvorledes de gejstlige domstole kunne inddrages i processen (99).

Christen Pedersen stævnedes af byfogden, der ikke, da forseelsen »berørte skomagerens saligheds sag», turde dømme i sagen før Konsistorium i Odense var hørt. Dette kendte skomageren skyldig, men følte sig ikke kompetent til, som kirkelig ret, at fastsætte den legemlige straf, og på kongens befaling måtte Konsistorium i København afgive betænkning om, hvorledes en så »uhørlig handling» burde straffes. Konsistorium dømte Christen Pedersen »skyldig til døden», og straffen eksekveredes af stiftsøvrigheden (100).

I en gudsbespottelsessag fældedes der i 1642 en dødsdom ved Åsum herredsting. Som begrundelse for dommen anførtes det, at den domfældte havde syndet imod Guds og kirkelig lov og derfor, efter Mose lov som efter verdslig lov, måtte straffes på livet. Dommen blev som foreskrevet afsagt af verdslig instans, men af domspræmisserne fremgår det, at gudsbespotteren ved indledningen af sagen havde været anklaget for provsten, og at det var det skudsmål om den anklagede, som præsten havde indsendt til provsten, der blev det fældende vidnesbyrd (101). Proceduren i denne sag fulgte forskrifterne, men det er naturligvis ikke muligt at vurdere, om disse har været observeret generelt ud fra et enligstående eksempel.

Da lægen Hartvig Lohman fra Odense i 1634 anklagedes for kætteri, fik Konsistorium i Odense kgl. befaling om at forhøre den anklagede, forlange hans vildfarelser tilbagekaldt, og, hvis dette ikke skete tilfredsstillende, landsforvise ham. Konsistorium fandt ikke Lohmans bekendelse fyldestgørende og anbefalede en øjeblikkelig forvisning. Det lykkedes dog den anklagede at få

99. LA, BA, Odense købstads breve 1616-1785 nr. 4c. Sagen om Christen Pedersen som forskrev sig til Djævelen. H. F. Rørdam: »To mærkelige Universitetsbetænkninger», KHS 2, III, ss.450ff. »En sørgelig Historie fra Fortiden», KHS 3, IV, ss.402-411.

100. KHS 2, III, ss.450ff.

101. Åsum herreds tingbog d. 2/6 1642, stk. 145, ss.232ff.

sagen taget op igen for en kommissionsdomstol bestående af Konsistorium i København og to bisper. Da Lohman underskrev de 25 Fremmedartikler, Confessio Augustana og afsvor sine vildfarelser, skønnede Konsistorium, at han kunne blive i landet (102). Det må formodes, at årsagen til at denne sag forhørtes og pådømtes ved gejstlige domstole og ikke ved verdslige var den, at kun de førstnævnte var i besiddelse af den nødvendige teologiske sagkundskab til at kunne bedømme, om vildfarelserne var af en sådan karakter, at de ikke kunne tolereres inden for landets grænser.

Forordningen af d. 27/3 1629 »Om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige« viste med sit krav om skærpelse af kirketugten en tendens til at vende tilbage til den førreformatoriske gejstlige jurisdiktion mod lægmænd i åndelige sager. Forordningen gav ikke blot præsterne magt til at idømme halsstarrige menighedsmedlemmer en bøde, men påbød tillige præsterne at indstævne de modvillige for Landemodet, når de trods et års band ikke havde anmodet om absolution. Landemodet skulle da ved dom overgive de bandsatte til den verdslige øvrighed til landsforvisning (103).

Kirkerne

Kirkernes administration.

Jacob Madsen indleder sin visitatsbog med en angivelse af, hvor mange kirker der var i stiftet, da han i 1588 indledte sin første visitatsrejse. Kirkernes antal var da 224, hvoraf købstadskirkerne udgjorde de 14. Efter Reformationen havde kirkerne opretholdt deres status som selvstændige stiftelser, vedligeholdte af kirkernes fabrica, den del af kirkeformuen, der var henlagt til kirkens bygning og vedligeholdelse. Fabricas hovedindtægt var kirketien- den, øvrige indtægter var landgilden af kirkens jord og forskellige afgifter, som sognefolket ydede, såsom gæsteri, offer, leje af gravplads samt rente- og stolestadspenge (104).

102. LA, BA, Odense herreds breve 1555-1785, nr. 9, Hartvig Lohmans sag 1634-1635. (Aktstykkerne er meget medtagne). H. F. Rørdam: »Hartvig Lohman i Odense«, KHS 3, V, ss.1-53. DKL II, ss.126ff.

103. DKL III, ss.140f,147,149f.

104. RA, DK. B. 184c. Seks års kirkeregnskaber, indsendt i Renteriet i henh.

Udgifterne vedrørte først og fremmest kirkernes vedligeholdelse og reparation, men også nybygninger og anskaffelser af inventar udgør udgiftsposter på kirkeregnskaberne, såvel som de faste udgifter forbundet med regnskabsførelsen og -revisionen (105).

Kirkeværgerne, i regelen to, administrerede kirkens indkomster og forestod den daglige økonomiske forvaltning (106). Værgerne skulle vælges af sognet, men meget tyder på, at afgørelsen i landsognene lå hos den stedlige adel, der ofte selv havde hvervet, eller hos lensmanden som kirkens forsvar (107). I købstæderne lå den afgørende indflydelse hos magistraten, hvis medlemmer ofte selv valgtes til værger (108).

Kristian III's anden Københavnske Reces fra 1537 foreskrev, at kirkeværgerne skulle nyvælges hvert år for at hindre misbrug af kirkernes midler (109). Efter kirkeregnskabsbøgerne at dømme synes det dog snarere at være undtagelsen end reglen, at deres funktionstid holdt sig indenfor det normerede. Det var ingenlunde ualmindeligt, at den samme væрге kunne fungere 12-16 år i træk (110). Særlig grelt var det i Næsby-Hoved-Broby, hvor begge kirkeværgere blev valgt i 1608. Den ene afløstes ved sin død i 1636 af sønnen, mens kollega'en endnu fungerede i 1643 (111). Som

til kgl missive 1620 marts (Sj.T. 21,512), læg 8. Fyn. BA. Sunds herreds breve 1541-1721, nr. 1b.

105. LA, kirkeregnskaber, kirkeinspektionsarkiver, regnskabsbøger. RA, DK. B. 184c, Læg 8.

106. DKL I, s.99. Undertiden var der kun én kirkevæрге som i Sønder Nærá 1613 og Skeby, hvor Lauritz Skinkel var ene kirkevæрге i årene 1633-1638. (Sønder Nærá og Skeby kirkeregnskabsbøger).

107. T. Dahlerup: »Det danske Sysselprovsti i Middelalderen«, ss.321f. Kirkeværgen ved Sønder Nærá kirke var fra 1589-1596 Lauritz Stråle til Torupgård. Efter sin død efterfulgtes han af enken, Mette Bille. Hun efterfulgtes i 1602 af Niels Skinkel.

108. LA, BA, Gråbrødre kirkes breve nr. 2: »... og skal borgmestre og råd i forskrevne købstad Odense med lensmanden ... forordne kirkeværgere til St. Knuds kirke«. Den ene af kirkeværgerne ved St. Knud var som oftest en af borgmestrene. I årene 1599-1602 var endda de to borgmestre Jacob Leth og Jørgen Skrifer kirkeværgere samtidig. (Odense St. Knuds kirkeinspektionsarkiv, hovedregnskabsprotokol 1569-1722).

109. DKL I, s.14.

110. LA, kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbøger for Flemløse, Skeby og Brendekilde.

111. Kirkeregnskaber, regnskabsbog for Næsby-Hoved-Broby.

regel var kirkeværgerne lægmænd, men også gejstlige kunne beklæde hvervet (112).

Inden værgerne trådte tilbage, aflagde de regnskab for deres forvaltning af kirkens midler. Ved forordningen af d. 19/6 1582 var det pålagt lensmanden som den overordnede myndighed, der havde kirken i forsvar, årligt at »høre« (revidere) regnskaberne for de kirker, der lå i hans len (113). Det var dog ikke altid, at regnskabsrevisionen blev foretaget hvert år. I hovedregnskabsprotokollen for St. Knud i Odense står det antegnet, at først d. 4/3 1635 blev regnskaberne fra 1618-1625 hørt. Samme dag blev regnskaberne hørt for tiden 28/8 1626-1/1 1635 (114).

De kirker, der var under patronatseje, var unddraget lensmandens regnskabsrevision, ved periodens slutning drejede det sig om ialt 32 kirker (115). Patronatsretten kunne erhverves af adelen kvit og frit uden vederlag til kronen, det gælder især for tiden umiddelbart efter Reformationen, eller, som det senere blev almindeligt, gennem mageskifte (116). Overdragelsen skete ved et åbent brev, der nærmere definerede patronens pligter og rettigheder.

Foretager man en sammenligning af ordlyden i den række patronatsbreve, der blev udstedt for fynske landsbykirker i tidsrummet mellem Reformationen og St. Reces 1643, viser det sig, at patronens rettigheder over kirken og dens indkomster betones stærkere i forhold til hans pligter i de patronatsbreve, der blev udstedt hen imod periodens slutning (117). Et fælles træk ved patronatsbrevene var, at de tildelte patronen herlighedsretten til hans kirke og retten til at oppebære de ordinære indtægter mod at anvende dem til kirkens bedste. Der er ikke bevaret patronatsbreve for Fyns stift fra årene 1583-1630, men patronatsbrevene udstedt efter disse år omtaler som noget nyt i forhold til brevene

112. LA, BA, Stiftets alm. breve 1525-1621, nr. 239. Skeby, Assens, Sønder Nærrå og Allerup (kirkeregnskabsbøger).

113. DKL II, s.335.

114. LA, Odense St. Knuds Kirkeinspektionsarkiv, Hovedregnskabsprotokol 1569-1722.

115. J.M.s visitatsbog, L. Laursen: Kronens Skøder, RA, Registre.

116. F. eks. Reg. o.a.L VII, 19bf 1560 27/6, Gudbjerg. F. R. III, 460ff 22/12 1630, Horne.

117. Især tydeligt ved Reg. o.a.L I, 52 28/4 1545, Ørslev sammenlignet med F. R. IV, 36bf 4/7 1634, Herrested.

fra før 1583 patronens ret til at høre kirkens regnskab, bortfæste kirketienden og indsætte kirkeværger. Det fuldt udviklede patronatsbegreb forudsættes i St. Reces, hvor den adelige patron omtales som kirkens forsvar på lige fod med lensmanden, med ret til at oppebære og bruge kirkens indkomster (118). Det må derfor formodes, at der har fundet en udvidelse af patronatsbegrebet sted, fra kun at omfatte en begrænset herlighedsret til at omfatte en fuld dispositionsret over kirkens indtægter (119).

Det er ikke muligt på baggrund af patronatsbrevene suppleret med det øvrige bevarede kildemateriale, at fastslå tidspunktet for denne ændring. Gabriel Thulin anser den for at være indtruffet umiddelbart efter Reformationen, således at patronatsbrevene herefter ikke føjede nye rettigheder til patronatsbegrebet, men blot uddybede de allerede eksisterende. Thulin udelukker således ikke, at de udvidede patronatsrettigheder udøvedes, selvom de ikke var nævnt i patronatsbrevet (120). C. T. Engelstoft argumenterer for, at der i forbindelse med forordningen af d. 19/6 1582 både reelt og formelt fandt en udvidelse sted af patronatsbegrebet. Det måtte, mener Engelstoft, være naturligt for en adelsmand, der havde jus patronatus, når han så, at den enkelte lensmands beføjelser var forøgede, da også at prøve at udstrække sin magt over kirkens regnskabsvæsen og løsrive sin kirke fra lensmanden (121).

Til støtte for sin antagelse, at patronen som kirkens forsvar på et meget tidligt tidspunkt erhvervede sig retten til at høre kirkens regnskaber, anfører Thulin som det vægtigste argument, at den ret, som Axel Urne d. 11/3 1549 erhvervede til at høre Nørre Søby kirkes (Åsum herred) regnskab, ikke nævnes i det patronatsbrev, han modtog d. 13/3 s.å., fordi det allerede da var en hævdvunden rettighed, som det ikke var nødvendigt at nævne (122). Det er dog mere nærliggende at antage, at årsagen til at

118. DKL III, s.294.

119. De fleste patronatsbreve fastslog endvidere patronens pligt til at holde sin kirke ved hævd.

120. Gabriel Thulin: *Utredning rörande Patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*, ss.43ff. Stockholm 1901.

121. C. T. Engelstoft: »Om Beskikkelse af Kirkens Tjenere i den danske Kirke», *Theol. Tidsskr.* VI, 2, ss.74ff.

122. Thulin: *anf. arb.*, ss.46f.

denne rettighed ikke nævnes i patronatsbrevet var, at den simpelt hen ikke omfattedes af patronatsbegrebet. For dette synspunkt taler også forordningen af d. 19/6 1582, der kun fritog de kirker, der var under gejstligt patronat for lensmandens regnskabsrevision.

Det er rimeligt at forestille sig, at patronatsbegrebet ikke var fuldt udviklet lige fra reformationstidens første år, men at der i de sidste årti'er af det 16. århundrede fandt en både formel og reel udvidelse af patronens rettigheder sted. Det første brev, der omtaler patronens fulde dispositionsret over en kirkes indkomster, er patronatsbrevet til Skårup kirke (Sunds herred), der tillagde Johan Bockholt til Klingstrup og dennes arvinger »at kirkens part af tienden af førnævnte Skårup sogn og al anden førnævnte kirkes herlighed og rettighed både af kirkeboel, kirkejorde og ejendomme og i alle andre måder intet undtaget, at skulle have, nyde, bruge og beholde for evindelig ejendom . . . skulle de og være forpligtede at holde kirken ved god hævd og bygning . . . » (123).

Denne ret til frit at disponere over kirkens indkomster, var af så fundamental betydning for kirkens stilling, at det måtte synes utænkeligt, at den kunne udøves af en patron, der ikke samtidig havde retten til at indsætte kirkeværger, bortfæste kirketienden og høre kirkens regnskab. Da der som nævnt ikke er bevaret patronatsbreve fra årene 1583-1630, er det ikke muligt præcist at fastslå, hvornår patronatsinstitutionen blev udvidet med disse rettigheder, men det sandsynligste er, at de nævnte rettigheder i praksis har været udøvet kort efter 1583 og efterhånden har fundet optagelse i patronatsbrevene. Ændringen havde været under udvikling lige fra Reformationen, og behøver ikke, som Engelstoft mener, at sættes i forbindelse med forordningen af d. 19/6 1582, og den var fuldendt 1630, således at St. Reces intet nyt fjøede til, men blot kodificerede gældende ret. I den omhandlede periode optræder patronen på baggrund af de erholdte privilegier, hvilket i realiteten betød, at han havde ejendomsret til kirken (124).

123. RA, F. og Smål. Reg. I, 340b.

124. Da Claus Podebusk i slutningen af 16. årh. begyndte opførelsen af en ny kirke ved hovedgården Kørup, fik han ret til at »lade den gamle nedbryde og til sin nytte og fordel, efterdi han til samme kirke har jus patronatus, lade

Ligesom patronatskirkerne var også de kirker, der tilhørte regnskabsprovsternes provstier, unddraget lensmændenes regnskabskontrol. I hele den omhandlede periode var der to regnskabsprovstier i Fyns stift: Odense og Assens provstier (125). Siden 1546 havde rigets kansler som beneficeret provst haft Odense provsti som aflønning. Odense-provsterne var i tidsrummet 1588-1643 Arild Hvitfeldt, der i 1610 efterfulgtes af Jacob Ulfeldt. Denne virkede til 1630 (31). 1632 besatte Christen Thomesen embedet, og efterfulgtes 1641 af Jost Høg (126). Assens provsti indehavedes i samme periode af tre kgl. sekretærer som embedslen: fra ?-1590 af Elias Eisenberg, hvis efterfølger Jacob Hardenberg virkede til sin død i 1602. Jørgen Brockenhus beklædte embedet til 1634, og efterfulgtes af kgl. dansemester Alexander von Kychelsom (127).

Fra 1637 findes en fortegnelse over de herreder, der hørte under Odense provsti. De var Odense-, Skam-, Bjerger-, Åsum-, Lunde-, Skovby- og Vindinge herreder, med ialt 72 kirker. Assens provsti var langt mindre, idet det kun omfattede to herreder, Båg og Vends herreder, med ialt 34 kirker (128).

Inden for provstiet overtog regnskabsprovsten en del af lensmandens beføjelser: han bortfæstede kirkernes jorde og tiender, hørte kirkernes regnskaber samt afgjorde valget af kirkeværgere og var således, ligesom patronen var det for sine, forsvar for de ham underliggende kirker (129). Af disse opgaver var tilsynet med kirkernes formuer og revisionen af kirkeregnskaberne langt de vigtigste. Regnskabsprovsterne havde pligt til én gang om året at

bruge. Roepstorff godsarkiv, Dokumenter vedr. Kirker og Præster 1567-1829 12/5 1601.

125. Udfra lensregnskabet for Nyborg len 1610-11, RA og RA, DK, B. 106, 1631-32 synes lensmandens kirkelige funktioner i Gudme-, Sunds-, og Sallinge herreder at være varetaget af et særligt »provsti i Nyborg».

126. LA, Kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbøger for Odense provstis kirker.

127. H. F. Rørdam: »Assens Provsti», Saml. til Fyns Hist. og Topogr. III, ss.272ff.

128. RA, DK, B. 107. RA, DK, B. 160. Fortegnelse over Assens Provstis Kirker, Indtægt, Udgift, Beholdning eller Gæld og Brøstfældighed (1637-38).

129. RA, F.R. III, 114. T. Dahlerup: anf. arb., s.322. Kirkeregnskaberne: valget af kirkeværgerne faldt sammen med regnskabsrevisionen, derfor kunne regnskabsprovsten eller dennes fuldmægtig øve indflydelse på valget: »Til kirkeværgere forordnes herefter . . . » (Skovby).

visitere kirkerne og da lade bygningernes og inventarets tilstand undersøge. Ved samme lejlighed skulle revisionen af kirkeregnskaberne finde sted. Af regnskabsbøgerne fremgår det, hvorledes denne i praksis er foregået. Som regel var det i Odense provsti kanslerens foged, skriver eller provstiskriver, der foretog revisionen i nærværelse af herredsprovst og sognepræst, i byerne tillige i nærværelse af magistraten, der sammen med provstens befuldmægtigede satte deres navne under det reviderede regnskab (130). I Assens provsti hørte præsten i Gamtofte på provstens vegne regnskaberne for samtlige 34 kirker i provstiet. Revisionen blev, især i slutningen af perioden, af bekvemmelighedsgrunde ofte foretaget i en nærliggende kirke eller i provstigården, og den påbudte årlige visitats blev da undladt. Som godtgørelse for sin revision oppebar regnskabsprovsten, i lighed med lensmanden, kirkegæsteri (regnskabspenge) samt visitatspenge (131).

Kirkebygningernes tilstand.

Kirkebygningernes tilstand var, hvadenten de hørte under lensmandens, regnskabsprovstens eller patronens forsvar, generelt meget ringe. Et kgl. missive påbød i 1631 Hans Mikkelsen og de to fynske lensmænd Anders Bille og Jørgen Brahe at revidere kirkeregnskaberne på Fyn og derefter fremkomme med en betænkning. Af denne fremgik det, at der var mange misforhold, som burde rettes, og at kirkeværgernes administration ikke var uden mangler (132). Værgerne var forsømmelige med at sætte kirkens formue på rente hos sikre folk eller med at indkræve afgiften for de bortfæstede kirketiender (stedsmål), hvad der nu også kunne have sine vanskeligheder, således var Breide Ranzau i restance i over 30 år (Skovby) og Frans Brockenhus i 17 år (Stenløse). Af kirkeregnskabsbøgerne fremgår det, at der kunne gå adskillige år, inden afgæede kirkeværger fik afleveret kassebeholdningen og betalt gammel restance (Stenløse). Værre endnu var det, når restanten stak af som Christian Kier i Stenløse, der »bortrømte

130. LA, Kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbøgerne til Odense provstis kirker.

131. LA, kirkeregnskaber: Brendekilde 1636, 1639: »datum provstegården», Skeby 1638: »foretaget i provstegården». Regnskabet for Vejstrup kirke hørtes i Gislev-, Brudager-, og Øksendrup kirker.

132. RA, DK, B. 106, 1631-32. Rådernes og biskoppernes Betænkninger ang. Kirkernes Regnskab m.v.

med de 15 daler, han var skyldig», eller når værgen anvendte kirkernes indkomster til egen nytte (133). Et udtryk for en kirkeværges kortsynethed var det, når han til kirkens indtægter regnede den sum, som nedfaldent murværk kunne indbringe (134).

Fejlen lå ikke alene hos kirkeværgerne, også den overordnede regnskabskontrol, kirkens forsvar, svigtede, når den lod regnskabsrevisionen foretage af en skriver som en ren talrevision uden at kirken blev synet. Derfor fandt bispen og de to ovennævnte lensmænd det rådeligt: »at kirkernes regnskaber skulle høres på en vis belejlig tid årlig om muligt, af dem selv som det vedkommer (135).

Kirkebygningernes elendige tilstand skyldtes dog først og fremmest den omstændighed, at mange af sognene var små, og kirkernes indkomster følgelig beskedne. Den fortegnelse »over de ringeste sogne» i Fyns stift, der i 1629 blev indsendt til Kancelliet af Hans Mikkelsen, viser, at disse sogne, der udgjorde 28 pastorater, i gennemsnit kun havde 26 tiendeydere (136).

Når kirkernes indkomster var små, blev deres fabrica tilsvarende ringe. Dens størrelse varierede i 1631 fra gæld til en beholdning på 8931 mark (137). Ud fra kirkeregnskaberne står det klart, at formuens størrelse afhang af, om der var udført reparation på kirken. Var der et år bygget (til) på kirken eller anskaffet inventar, havde gældsstiftelse i de fleste tilfælde ikke kunnet undgås. Købet af en klokke til Sønder Næså kirke bragte i 1590 kirken i gæld til Lauritz Skinkel i en årrække, indtil der gradvis igen oparbejdedes en beholdning på over 2000 mark, der dog ikke var tilstrækkelig til det bygningsarbejde, der nu sattes i gang. Den samme bevægelse kan iagttages for Skeby kirke. I 1593 havde kirken 470 mark i beholdning hos Niels Skinkel, men i

133. LA, kirkeregnskabsbøger, DKL III. s.45.

134. LA, Odense St. Knuds hovedinspektionsarkiv, hovedregnskabsprotokol 1615: »penge oppebåret for mursten som er faldt af kirken 8 daler 1 mark 2 sk». Vejstrup kirkeregnskab 1640-41: »annammede vi af velb. Erik Kaas til Vejstrupgård for 300 af de gamle tagsten 6 mark».

135. RA, DK, B. 106, 1631-32.

136. RA, DK, B. 160. 1629 27/10. Indlæg 1630 16/4 er en lignende fortegnelse over de ringeste sogne, der bekræfter oplysningerne.

137. Nyborg og Vindinge, RA, DK, B. 106: »Fortegnelse på kirkernes beholdning i Fyn anno 1631».

1596 »blev kirken velbyrdig mand Niels Schinkel skyldig som han haver bygt og bekostet på det ny tårn han haver ladet bygge 1112 mark 15 sk.» Kirken stod i restance til Niels Skinkel indtil 1614, da hans enke Mette Bille eftergav kirken denne (138).

D. 14/11 1636 udsendte kongen et missive, der befalede alle lensmænd og regnskabsprovster at indsende en erklæring om de indkomster og kapitaler, de under dem hørende kirker havde (139). Odense-provstens erklæring indeholdt denne vurdering af kirkernes økonomiske status: af de 72 kirker, der var omfattet af hans jurisdiktion, havde de 63 beholdning »når al udgift og bortskyldig gæld til fastelavn 1636 er aftagen . . . Beholdningerne beløber sig til 34004 slet dlr . . .» Om denne kapital tilføjes: »Denne forskrevne beholdning har kirkerne i forrige tider indsamlet formedelst der lidet er bygget på dem, så der nu findes hos mange stor bygfældighed, som ikke allersteds på et eller to års tid kan repareres . . . så dersom de bygfældigheder, som kirkerne nu har, skulle færdiggøres, skal deres beholdning vel gøres behov, og på somme steder ny tillange» (140). I erklæringen om Assens provstis kirker står: »Brøsten som endelig behøver at repareres udi år, foruden den som kan og får at anstå endnu en tid lang anslås til 7268 mark (141). Bedre stod det ikke til i Hagenskov len: »da befindes der under hver kirkes beholdning enten dobbelt gæld eller brøstfældighed at være opskreven. Om Langeland hedder det: »har ungefær udi beholdning af alle sine kirker 500 slet dlr., hvoraf synes intet at kunne mistes for kirkernes brøstfældighed» (142).

Det står klart, at kirkerne som regel ikke kunne vedligeholdes af egne midler. Da kirkerne var selvstændige stiftelser, hvis økonomi skulle hvile i sig selv, greb man fra kirkestyrets side til den udvej, at befale de formuende kirker i pågældende len eller provsti at bidrage til de ringere stillede kirker, ofte købstadkirker, hvis tiende og landgilde var mindre end landsbykirkernes

138. LA, Kirkeregnskaber, kirkeregnskabsbog for Sønder-Næraå og Skeby.

139. RA, Sj.T. 26,117.

140. RA, DK, B. 107. 1636-37. Kapitlernes og lensmændenes besvarelse på Kgl. missive af 1636 14/11 ang. kirkernes kapitaler m.m.

141. RA, DK, B. 107. 1636-37.

142. RA, DK, B. 107. 1636-37, ekstrakt.

(143). Det måtte forekomme urimeligt for disse kirker at skulle yde bidrag til andre, for derved blev de selv hindret i at foretage reparationer, og deres egen bygningstilstand forringedes. Indberetningen fra 1631 påpegede da også det urimelige forhold at: »en part kirker har lånt penge af andre kirker til deres fornødenhed af hvilke de giver ingen rente, endog en part af samme kirker har selv penge på rente». Om kirkerne i Odense provsti konstateredes det: »så deres udgift har til andre været stor, dem selv til ingen nytte» (144). Det var ikke små bidrag, der kunne være tale om: 9 fynske kirker måtte tilsammen bidrage med 2133 mark til Søby kirkes reparation, og da kirketårnet i Dreslette styrtede ned og ødelagde stolene i kirken, måtte kirkerne i Båg og Vends herreder bidrage med 2975 mark og 14 sk. til nye stole og genopførelse af tårnet (145).

Optegnelserne i Jacob Madsens visitatsbog bekræfter sammen med synsforretningerne udsagnene om kirkernes brøstfældighed og reparationernes nødvendighed. Jacob Madsen tildeler kirkerne prædikater som: »Forfalden over det hele». »I meget dårlig forfatning». »Kirken liden, grøn (af mug) inden udi og mørk» (146). Kun i de færreste tilfælde giver kirkernes bygningstilstand anledning til anerkendende ord som: »statelig og med godt inventar». »Kirken skøn og i god stand» (147). Den usædvanlig gode tilstand skyldtes som oftest, at den lokale adel havde bidraget til kirkens vedligeholdelse (148). Da kirkerne i Lunde og Skam herreder i 1631 blev synet af 8 sognemænd, kunne det kun om én, Lunde kirke, bemærkes at den var: »i nogen måde vel ved magt holden», og dog noteredes der 8 mangler takseret til 500-700 daler slet (149).

143. Følgende kirker modtog hjælp: Odense St. Hans og St. Knud, Bogense, Kerteminde, Middelfart, Nyborg, Rudkøbing, Ore og Rønninge (Kancelliets Brevbøger 1593-1639).

144. RA, DK, B. 106, 1631-32.

145. RA, DK, B. 160, 1637-38.

146. J.M.s visitatsbog, ss.50,208,310.

147. J.M.s visitatsbog, ss.55,291.

148. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger, Dalby og Stubberup kirker: »Men den gode v.b. frue Kirsten s. Axel Brahes til Eskebjerg har vel opsyn og kristelig omsorg for sin sognekirke at der intet på den forfalder . . . Gud velsigne og spare hendes velbyrdighed længe ved liv og helbred. Amen».

149. LA, BA, synsforretninger og andre indberetninger.

I forsøg på at bremse kirkernes forfald blev herredsprovstens årlige visitatspligt, som der var lovgivet for i Kirkeordinansen, indskærpet gang på gang i monita og i den kirkelige lovgivning (150), ligesom det i de fynske rådets og bispens betænkning fra 1631-1632 »findes rådeligt, at provsterne skulle og erfare kirkerne bygfældighed i deres årlige visitats efter Ordinansen og derom tilkendegive» (151).

Kirkernes inventar.

Foruden at vedligeholde kirkebygningerne skulle kirkerne også af deres egen knappe fabrica anskaffe og vedligeholde inventaret. En forordning af d. 21/9 1621 »Om kirkernes indkomst og bygning» påbød, at intet måtte udgives af kirkens midler, førend mur, tag, døre, vinduer m.m. var vedligeholdet (152). Det er nævnt, hvor vanskeligt det var at holde kirkebygningerne i forsvarlig stand med den kapital, der var til rådighed – hvor vanskeligere måtte det da ikke være for kirkerne at forny inventaret og holde det ved lige, når bygningerne først skulle tilgodeses.

Et synodalmonitum fra 159? fastslog, som Peder Palladius tidligere havde gjort det, at prædikestolens plads var ved kirkens søndre side (153), og endnu på Jacob Madsens tid stod i nogle fynske kirker de gamle prædikestole fra reformationstiden dér, opmuret af ler eller sten. Til Jacob Madsens tilfredshed erstattedes de af nye opført i træ (154). For at evangeliets ord kunne lyde klart og højt havde Palladius påbudt, at prædikestolen skulle opbygges højt over almuen. Overholdelsen af dette krav kunne, som et par eksempler viser, senere medføre visse ulemper: Sognefolket i Nærrå anmodede i 1631 kansleren (i hans stilling af regnskabsprovst) om, at prædikestolen måtte blive nedtaget, da den »stod på fald, at man ikke kunne stå udi hannem uden livsfare, og skulle opsættes igen, da den stod meget højt op under

150. DKL I, ss.113f. Synodalmonitum 1590: »Semel in anno visitent Ecclesias sibi subjectas . . . » Frd. af d. 26/6 1634, DKL III, ss.235f. St. Reces IV, 8 DKL III, ss.296f.

151. RA, DK, B. 106.

152. DKL III, s.86.

153. DKL I, s.346, Synodalieuddragene (LA, BA).

154. Murede prædikestole, J.M.s visitatsbog, ss. 43,84,122,213,264. Nye af træ: ss.38,53,65,143.

hvælvingen midt under gulvet» (155). Prædikestolen i Vigerslev kirke var ikke i en bedre forfatning, om den hedder det i et synsbrev af d. 19/8 1631: »dur slet intet, så præsten over og de andre under ikke kan stå uden den højeste fare. Er og mange stykker selv falden af prædikestolen» (156).

På sin første visitatsrejse kunne Jacob Madsen konstatere, at der i de fynske kirker stadig var bevaret levn fra den katolske tid, såsom monstranser, røgelseskar, altre og altertavler (157). Jacob Madsen var utrættelig i sit arbejde for at få disse anstødssten fjernet, i et monitum fra 1589 påbød han at de altre, der stod neden for koret skulle fjernes, og på visitatserne formanede han præster, kirkeværger eller patroner til at få disse papistiske levn bortskaffet (158).

Altertavlerne i de fynske kirker var for størstedelens vedkommende levn fra katolsk tid, og udsmykningen bar ofte præg heraf. Var motivet, som det oftest var tilfældet, en korsfæstelsesgruppe, fik tavlen lov at stå, var det derimod Jomfru Maria med barnet omgivet af helgener, ønskede bispemænd altertavlerne udskiftet med »nye smukke tavler med Catechismi ord på efter lejligheden, så efter den skik udi St. Knuds kirke i Odense er», så at sognefolket kunne finde belæring heri (159). Trods bispens ihærdighed var ikke alle »anstødelige» tavler udskiftet: I 1631 kunne synsmændene konstatere, at Hjadstrup altertavle og prædikestol »var gamle, dertil havde den første sådanne afgudiske, papistiske billeder, som næppelig nogen steds fandtes». Af de katolske levn var krucifikserne de eneste, der blev tålt, da de kunne tjene »til en almindelig og gudelig erindring om Christi pine og død på korset» (160).

155. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702.

156. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702.

157. J.M.s visitatsbog, ss.131,325,327,333,334,353.

158. LA, BA, synodalieuddragene, monitum: »Altaria quæ stant infra Chorum auferenda sunt». DKL I, s.251. J.M.s visitatsbog, ss.141,266,283,337, 362,357.

159. Monitum 159? J.M.s visitatsbog, s.150, Mesing: »En slem tavle S. Catrines billede på og 2 store joduter hos, skal en ny i stedet». Ore: »En skarns tavle med jomfru Marie selvtredie». Visitatsbogen, s.284: »En skøn tavle på alteret», ss.309f: »En herlig ny tavle med Katekismens lærdom».

160. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger, Hjadstrup og Lyngby kirker.

Jacob Madsen foreskrev, at døbefontens placering burde være i koret eller så nær ved dette som muligt »på grund af handlingens hellighed» (161). Af optegnelserne fra hans første visitatsrejse fremgår det, at langt de fleste døbefonte stadig stod nederst i kirken eller i tårnet som i katolicismens tid, og nogen virkelig ændring skete ikke hans embedstid (162). Den protestantiske dåbspraksis gjorde dåbsfade nødvendige, men ofte manglede et passende fad som i Lyngby kirke, hvor der behøvedes »et nyt smukt bredt bækket at sætte vand i funten udi til dåben, efterdi det er uskikkelig at bruge dertil de bækkener, som i huset hos præsten kunne blive brugt til urenlig brug af skødesløse folk. Thi der er ingen i kirken» (163).

Til kirkernes faste inventar hørte også skriftestol og stolestader. I flere tilfælde manglede skriftestolen helt, eller den var i en sådan stand, at en fornyelse var påkrævet (164). Stridigheder om stolestader – alle ville stå i de første stole – satte ofte deres præg på det fynske menighedsliv. Trætten kunne løses enten ved at udstede stolestadsreglementer (165), eller mere praktisk ved, som i Nærå kirke, at bygge nye stolestader, så at trængslen om de bedste pladser kunne mindskes og de trættekære falde til ro (166).

I Kirkeordinansen stod det at læse hvilke bøger præsterne skulle være i besiddelse af, men det var først med forordningen af d. 5/1 1569, at der fra lovgivningsmagtens side blev lagt tilsvarende retningslinier for kirkernes bogbestand: Kirkevægerne skulle til dem anskaffe de to nye værker, Hans Thomesens salmebog (udg. 1569) og Niels Jespersens gradual (udg. 1573), og for at

161. LA, BA, synodaliuuddragene, monitum 159?

162. J.M.s visitatsbog f.eks., ss.138,143,145,160,161,167,169.

163. LA, BA, Synsforretninger og andre indberetninger 1631-1702. Lign. eks. i Grindløse kirke.

164. J.M.s visitatsbog f. eks. ss.32,42,64,65,84,123,160,168,175,180. Synsforretninger, originale beseglede synsbreve Veflinge 20/8 1631, Vigerslev 19/8 1631.

165. LA, Rudkøbing Kirkeinspektionsarkiv, Dok. vedr. stolestader og begravelser 1624-1787. Svendborg Vor Frue Kirkeinspektionsarkiv 1569-1694. RA, Topogr. Saml. Sunds-Vindinge herreder, Ærø-Langeland, Bregninge, Tåsinge stolestadsforordning 1622 22/10. LA, BA, St. Knuds kirkes breve nr. 9.

166. LA, BA, synsforretninger: »Nye stolestader skal gøres, for folket trænges midt i kirken og står uordentligt . . .».

disse også i fremtiden kunne være i kirkernes besiddelse, skulle de sammen med den danske Bibel (Chr. III's fra 1550), Ordinansen og Alterbogen (udg. 1564) fastgøres til degnestolen med jernkæder (167).

At forordningens påbud blev fulgt fremgår af to inventarlistes fra 1576 for Båg og Sunds herreder. Samtlige 31 nævnte kirker havde Christian III's Bibel, Thomesens salmebog, Gradualet og Alterbogen, og kun tre kirker manglede Ordinansen. Også Luthers lille katekismus (omtales kun for Båg herred) og Lidelseshistorien (Bugenhagens harmoni) synes at have været regnet til det faste inventar (168).

Blot indenfor en snes år synes billedet at have ændret sig. Af de 43 tilsyneladende tilfældigt valgte kirker, hvis bogbestand Jacob Madsen omtaler, havde nu kun 19 alle bøger, og én manglede dem alle. I 12 kirker manglede Thomesens salmebog, i 11 den danske Bibel, i 7 Lidelseshistorien, i 5 Ordinansen og i 3 Alterbogen.

Skønt materialet er meget spinkelt og ikke behøver at være repræsentativt for samtlige kirker i stiftet, forekommer det dog sandsynligt, at man efter forordningens ord nok anskaffede bøgerne, men derefter forsømte at sikre og vedligeholde den påbudte bogsamling (169). Da det netop er de mest anvendte bøger, visitatsbogen anfører som manglende, kan det antages, at de hurtigere end de andre er blevet slidt op eller i højere grad lånt eller stjålet uden at blive erstattet af nye eksemplarer. Et par oplysninger styrker denne antagelse: En inventarliste fra 1634 for Vor Frue kirke i Svendborg oplyser, at Christian III's Bibel befandt sig hos rådmand Rasmus Laursøn, og at Salmebogen var stjålet, og inventarlisten for St. Knud i Odense anfører Bibelen og Salmebogen som eksisterende i 1576, men som manglende i 1630 (170).

I marts 1633 udkom den reviderede udgave af Frederik II's

167. DKL II, ss.135ff.

168. LA, Båg Herreds Provstearkiv 15b, Herredsbog for Båg herred m.v. (ca. 1576-78). Sunds herreds Provstearkiv-1813, Register over kirkernes indkomster 1576.

169. To gange var det nødvendigt for Jacob Madsen at indskærpe stiftets gejstlige at bøgerne skulle fæstnes med jernlænker. Monita fra 1589 og u.å.

170. LA, BA, Sunds herreds breve 1634, nr. 1b. Odense St. Knuds Kirkeinspektionsarkiv, hovedregnskabsprotokol 1569-1722.

Bibel (Christian IV's Bibel), og til trykningen af denne måtte de fynske kirker, der havde størst formue bidrage med 1000 daler in specie (171). Det har været vanskeligt at få solgt Bibelen, givetvis p.gr.a. prisen, 7 daler in specie, for i et brev dateret d. 5/11 1633 måtte kansleren Christian Friis anmode Hans Mikkelsen om at tale med »provster (tilføjet i margin: og andre formuende kirker) og andre, som I kan erfare der vil købe af samme Bibler, efterdi der er endnu en ganske hob usolgt af de danske Bibler (172). For få har fulgt biskoppens henstilling, for en kgl. befaling fra januar 1635 påbød de kirker, der havde forråd, at købe Bibelen (173), og af inventarlistene og kirkeregnskaber fremgår det, at dette skete (174).

171. Odensegårds lensarkiv, kgl. originale reskripter 1629-1632, 10/22 1632 8/2.

172. LA, BA, stiftets alm. breve 1622-1650, nr. 96⁷ 1633 5/11.

173. LA, BA, stiftets alm. breve 1622-1650, nr. 96⁷ 1635 21/1.

174. LA, BA, Sunds herreds breve nr. 1^b: Svendborg Vor Frue og St. Nicolai. Flemløse kirkeregnskabsbog.

Et brev fra Edvard Mau *Af M. Vesterdal*

Omkring århundredskiftet fremkom i Kirkehistoriske Samlinger en levnedbeskrivelse forfattet af den nogle år forinden afdøde pastor Mau (1808-85) (1). Han var godt kendt med lægprædikan-ten Peter Larsen Skræppenborg (1802-73), til hvem han i 1836 sendte et langt brev med beretning om en rejse, han lige havde foretaget til Jylland (2). På en ganske levende måde supplerer dette brev et bestemt afsnit af den omtalte levnedbeskrivelse. Det har dog navnlig interesse, fordi det bringer øjeblikksindtryk af det åndelige røre dengang, hvorfor det skal gengives i det føl-gende. Da brevet indhold taler for sig selv, er det fundet overflø-digt på forhånd at give nærmere orientering om baggrunden for dets fremkomst, og nødvendige oplysninger vil blive anført i noter, hvortil der henvises. Til omtalen af barnedrabssagen i Spjellerup, skal dog følgende forklaring forudskikkes (3):

For så vidt nedenstående data stammer fra tilgængelige håndbøger m.m. som f.eks. Wibergs præstehistorie, Erslevs forfatterleksikon o. lign. er kildehenvis-ning ikke anført.

1. Se Kirkehistoriske Samlinger, 4. Rk., VI, 1899-1901, s. 629-707, hvor den senere landsarkivar G. L. Wad har gengivet »Rhapsodiske Optegnelser om mig, E. Mau», – et ikke fuldendt manuskript, Maus døtre overlod til Wad.

Jens Christian Edvard Theodor Mau (1808-85) var sognepræst i Hårslev-Tingjelling 1834-50, derefter i Skjellerup-Ellinge og endelig i Farum-Vær-løse 1863-80. Mau er af Birkedal betegnet som halvt pietistisk, halvt ensidig luthersk; han gjorde i stor udstrækning hus- og sygebesøg samt udfoldede en ret omfattende litterær virksomhed. Landstingsmand 1852.

2. Adressaten er ganske vist ikke angivet som Peter Larsen (Skræppenborg) men der synes ikke at være tvivl om identiteten. Dels kan den sluttes af brevet indhold, og dels stammer brevet fra min farfaders, Morten Nielsens papirer, der har omfattet en række, desværre tabtgæde, breve fra Peter Larsen (Skræppenborg), der formodentlig med et af disse har ladet Morten Nielsen få det her omtalte brev fra Mau. Det vil senere blive overgivet til landsarkivet for Fyn.

3. Fremstillingen bygger foruden på den under 1. nævnte artikel om Mau på: a. Nordisk Kirketidende 1836, s. 135-40 og 269-72; b. Højesterets Dom 15.6.1836, sag nr. 214 og Højesterets Voterings Protocol 1836 Litra B

En husmandskone i Spjellerup, Ane Rasmusdatter, havde i 1828 kvalt sit tre uger gamle barn. Hun og manden levede i yderste armod, og han havde opfordret hende til at skaffe sig af med barnet. At der skulle være noget fordægtigt ved barnets død, havde ingen fattet mistanke om. Året efter døde Ane Rasmusdatters mand, og da hun senere blev enke for anden gang, giftede hun sig med en husmand, Ole Bertelsen, i Hårslev. Han begyndte ved juletid 1835 at deltage i gudelige forsamlinger. Ane Rasmusdatter lod sig ikke påvirke af sin mand. Men da han i februar 1836 fik pastor Mau til at holde andagt i husmandshjemmet, følte hun for første gang virkelig anger over at have ombragt sit barn. Da de var blevet ene, betroede hun sig til sin mand. Han blev selvsagt forfærdet men rådede hende fornuftigvis til ikke at åbenbare det skete men så meget mere sørge for sin sjæls frelse.

Pint af samvittighedsnag gik Ane Rasmusdatter imidlertid den følgende dag til pastor Mau, over for hvem hun tilstod sin misgerning. Mau var lige i begyndelsen indstillet på at holde sagen skjult og søgte udelukkende at bringe den stakkels kone sjælelig trøst. Af hendes utvivlsomt usammenhængende og forvirrede forklaring var han en overgang tilbøjelig til at tro, at hendes mand måske fandt det rettest, at hun åbenbarede sin brøde. Efter at Ane Rasmusdatter var gået, kom Ole Bertelsen. Under samtalen med ham formåede Mau ikke at gøre sig klart, om det var frygten for det borgerlige samfunds straf eller tanken om det hinsidige, der tyngede ægteparret mest. Over for Ole Bertelsen indrømmede den 28-årige Mau, at han over for dette anliggende følte sig så usikker, at han måtte rådføre sig med en ældre embedsbroder, pastor Rønne i Høve (4).

Begge præster talte med de sønderknuste ægtefæller og bestyrkede manden i hans senere fattede forsæt om at melde sagen til øvrigheden. Næste dag kørte mand og kone til birkedommer Klüver, der lod Ane Rasmusdatter arrestere. Ved grevskabet Holsteinsborgs birketings dom af 13.5.1836 blev hun for at have dræbt sit barn tilfunden at miste sin hals og hendes hoved at

(Rigsarkivet). I domsakterne findes bl.a.: Erklæring 17.3.1836 fra Mau og Det kgl. Sundheds Collegiums erklæring 23.4.1836.

4. Christian Frederik Rønne (1798-1890), sognepræst i Høve og Flakkebjerg.

sætte på en stage. Efter appel til Højesteret frifandtes Ane Rasmusdatter imidlertid ved dom af 15.6.1836.

Sagen vakte i sin tid en del opsigt. Herunder fremkom kritik af de to præster, der af skolelærer Rasmus Sørensen i Venslev (5) endog beskyldtes for at have lagt pres på konen for at få hende til at bekende sin skyld. Mau har senere med rette bebrejdet sig selv, at han havde indviet en anden præst i sagen i stedet for alene at søge at berolige konen og manden og ellers overlade det til tiden, hvad der skulle komme ud deraf. For at se højesteretsdommen i det rette lys, må man kende ordlyden i Det kongelige Sundheds Collegiums erklæring i april 1836, hvori det hed:

»Endskjønt der i Acterne ikke findes sikkre Beviser for at forbenævnte Ane Rasmusdatter har været beladt med Krampetilfælde under hendes 12 Ugers Sygdom for 7 a 8 Aar siden, da Hun angiver selv at have dræbt sit 3 Ugers gamle Barn, saa er det dog fuldkommen oplyst, at hun i lang Tid førend dette Barns Fødsel og i Barselsengen har været syg og sengeliggende og at hun i den Tid har i den Grad lidt Nød og Fattigdom og formedelst hendes Mands Dovenskab og slette Liv og Levnet: at hun med største Rimelighed kan antages at have været i en saadan Fortvivlelses- og Ligegyldigheds-Tilstand at Evnen at kunne bestemme sig efter Fornuftsgrunde maa frakjendes hende dengang hun – efter egen Forklaring – dræbte Barnet, hvilket desuden rimeligviis vilde være død af Mangel paa Næring, da den Die hun kunde give det, ei kan antages at have været tilstrækkelig til at holde det ilive, og hun desuden formedelst Sygdom og Svækkelse ei kunde yde det den fornødne øvrige Pleie.

Sluttelig troer Collegiet at burde tilføie, at flere Puncter i Acterne ogsaa synes at tale for Tilstedeværelsen af et religiøst Vanvid, i hvilket, Inquistinden maaskee kun *indbilder* sig at have begaaet det Mord, hvorfor hun anklager sig selv».

Brev fra Mau, dateret Hårslev 28.6.1836:

»Kiære Ven og Broder i Herren

Jeg har i Dag sat mig for at ville skrive Dem nogle Linier til, af

5. Rasmus Møller Sørensen (1799-1865), lægprædikant og politiker. Fører for Afholdsforbundet og husmandsbevægelsen. Folketingsmand 1849. Var en af banebryderne for Grundtvigs skoletanker men brød senere med denne. Oprettede Uldum Højskole 1848.

flere Grunde, og navnlig især fordi jeg veed, det vil glæde Dem nu at modtage en kiærlig Hilsen fra vore jydsk Venner. Altsaa først lidt om min jydsk Reise. De veed, jeg havde besluttet at reise først til Sinding; men hvor besynderligt! Da jeg d. 1 Juni (thi den Dag drog jeg fra Callundborg) om Aftenen var kommen en Miils Vei fra Aarhus, træffer jeg en opvakt Gaardmand Niels Skytte fra Sevel Sogn, som havde været i Aarhus med sine 2 Svogre Brændeviinsbrænder og Spekhøker Hedegaard i Kbhvn, og til vor fælles Glæde kiørte jeg da med ham 12 Miil til Hagbro paa Grændsen mellem Viborg og Ribe Stifter i Vridsted Sogn. Saaledes saae det næsten ud for mig, som havde de Hellige sendt Vogn efter mig; og jeg kan ikke godt forklare mig Sagen, uden ved at troe, at den kiære Gud føiede det saaledes, at jeg netop til den Tid skulde færdes paa hiin Vei, for strax at komme i Forbindelse med Nogen af dem, for hvis Skyld jeg nærmest havde giort Reisen. Fredagen d. 3^d Juni besøgte jeg Mag. Schmidt i Borberg (6), men da han just skulde i Forretninger, som jeg kom, spadserede jeg snart efter til Handbiærg, hvor jeg ikke traf den kiære Iver hiemme, da han var ved Vesterhavet for at kiøbe Fisk, men om Aftenen Kl. 11 kom han, og hans hiertelige, overraskende Glæde ved at see mig kan jeg ikke vel beskrive; han udbrød i Lov og Priis til Herren, fordi han havde ført os sammen. Løverdag (d. 4de) Eftermiddag kiørte Iver mig til Peder Christensen Østergaard i Eising (det er en af de elskeligste, barnligste Christne, jeg traf), som da befordrede os begge til Haasum. Her blev jeg inderlig velkommen hos den gode Pastor Rasmussen (7). Jeg siger det uden Overdrivelse, fordi det er min oprigtige Mening, at det er en af de frommeste og ydmygste Herrens Tienere, jeg kiender, og et saa hierteligt og fortroligt Forhold mellem Præst og Menighed, som der hersker i Haasum, har jeg neppe truffet andre Steder. Iver og Chr. Sørensen kom hen i Præstegaarden og de talede da til Rasmussen om, at det vilde være et kiært Ønske fra Mange, om de kunde faae en Prædiken at høre af mig, hvilket Rasmussen selv ønskede gierne, (og saaledes skete det, at jeg prædikede 1 Søndag eft. Trinitatis i Haasum Kirke for en talrig Forsamling, og hvis jeg tør dømme efter den udvortes, kiendelige Rørelse til megen

6. Michael Nielsen Schmidt (1701-1840), sognepræst i Borbjerg.

7. Rasmus Rasmussen (1787-1849), sognepræst i Håsum og Ramsing; var gift med Anna Elisabeth Dyhrberg.

Velsignelse. Rasm. og jeg taledes sammen Løvedag Aften til Midnat og jeg glædede mig meget over det christelige Liv, hvoraf han var besjælet, og det gode, herlige Vidnesbyrd, han gav de Opvakte i og uden for hans Menighed og navnlig især Chr. Sørensen, som er ham en dyrebar Ven. Han er ogsaa elsket af de fleste Opvakte paa Egnen; jeg glemmer aldrig de behagelige Timer, jeg tilbragte i hans Huus. I min Prædikens Slutning opmuntrede jeg de Tilstedeværende til at takke Gud, fordi han havde givet dem en christelig Siælehyrde, som vilde lede dem paa de rette Kirkestier og at tage hans Ord til Hierte og endelig bad jeg baade for ham og Menigheden; der vare en Mængde Honoratiores i Kirke fra de Smaagaarde, der ligge i Sognet; Chr. Sørensen havde underhaanden ladet dem det vide. Om Eftermiddagen var vi forsamlede i Skolen i Haasum henimod 100 Personer (de kunde ei Alle rummes inde), og sandelig, det var for mig en af de velsignelsesrigeste Dage, jeg har oplevet. Past. Rasm. holdt først en Bøn, og jeg holdt da en Slags Bibellæsning eller opbyggelig Formaning over Cap 1 af Brevet til de hiertelige Philippensen, hvilket meget rørte de forsamlede Christne. Derefter læste jeg en Prædiken, og Chr. Sørensen holdt da en Bøn. Nu stemmede Flere i og sang forskellige af Brorsons Hierte psalmer, som de kiendte udenad, og jeg og Skolelæreren (Hr. Rasmussens Svoger) Dyrberg, holdt imellem Psalmerne nogle korte Bønner og tilsidst taledes Hr. Rasm. et Par Ord til de chr. Venner og opmuntrede dem til at takke Gud, som havde indgivet mig Lyst og Mod til at reise over at besøge dem og derved faae Leilighed at tale et venligt Ord til deres Opbyggelse og Bestyrkelse. Her var Liv og Rørelse i denne Forsamling, og jeg synes det var skönt, at Sognets Øvrighed, Præsten og Degnen og Sognefogden arbejdede Haand i Haand med hverandre til Guds Riges Udbredelse og Fremgang. Mandagen d. 6^t kiørte Gmd. Esper Madsen i Haasum mig til Lime Sogn (uheldigvis var Pastor Deichmann (8) fraværende paa en Reise), hvor Søren Naskor og Smeden roede mig over til Mors, hvor jeg besøgte en christelig Ven Pastor Balslev i Veierslev (en Søn af B. i Haarslev) (9). Han saavel som den nidkiære Provst Sørensen (10)

8. Rasmus Severin Deichmann (1798-1879), sognepræst i Lime.
 9. Carl Frederik Balslev (1805-95), sognepræst i Vejerslev og Blidstrup, senere biskop i Ribe. Søn af Rasmus Balslev (1762-1840), sognepræst i Hårslev på Fyn.
 10. Joseph Christian Sørensen (1796-1861), sognepræst i Solbjerg og Sund-

sammesteds glædede sig meget ved det christelige Liv, der fandtes i Salling og vilde optegne adskillige Navne, som jeg fortalte ham, til hans Underretning, naar han engang kom derover. For Resten klagede de begge over, at der var kun lidet christeligt Liv i deres Menigheder paa Mors. De deelte ogsaa vores Ønske om Sognebaandets Løsning. Dagen efter hentede gamle Anders Madsen i Refsgaard, Volling Sogn mig paa Salling Sund og kiørte mig ad en lang Omvei for at besøge Nogle til Haasum.

Tirsdagen d. 8de kiørte Chr. Sørensen mig til Eising (hvilken store Kirke jeg var inde i) og Peder Østergaard befordrede mig til Ølby til Christen Jensen Ølbygaard. Christen og jeg gik strax op til Præsten Barfoed (11), med hvem jeg taledede næsten et Par Timer om de Opvakte og gudelige Forsamlinger; men vi kunde slet ikke blive enige. Han var en afsagt Fiende af store Andagtsforsamlinger, og jeg gav ham Haand paa, at jeg ingen vilde holde i hans Sogn, da han ei var at bevæge til at gaae med hen til Christen. Her ventede endeel christne Venner mig med Længsel, og haabede, at jeg vilde tale et Par Ord til deres Opbyggelse, eller holde en Prædiken; men jeg var bunden ved mit Løfte, og jeg beklagede ret inderlig de stakkels Siæle, at de ikke havde en Hyrde efter deres Hierte. Jeg maatte love Præsten at komme til ham om Aftenen. Men næste Morgen kiørte Chr. Gaard for mig til Fjaltring ved Vesterhavet, hvor Barfods Fetter Saxtorph er Præst (12). Her fik vi atter Opmuntring, og havde en saare behagelig Dag. Chr. Gaard bad saa hiertelig Saxtorph, at han ville anvende sin Indflydelse paa at omstemme Barfod med Hensyn til Forsamlingerne, men det lader sig vel ikke saa let gjøre; det er alene Herrens Sag, der bøier Hierterne som Vox og leder Tankerne som Vandbække. Chr. Gaard kiørte med mig lige til Sinding (paa Veien vare vi inde hos Christen Madsen i Egelund), hvor jeg traf en levende og alvorlig Christen i Jeppe. Han har haft endeel Ubehageligheder med sin Præst. Han befordrede mig Søndag Eftermiddag til Skanderborg, hvor jeg gjorde Bekiendtskab med Kiøbmændene L. og P. Thomsen og gamle Claus, som kiørte for mig til Uldum (hvor jeg traf Jens Jørgensens Moder liggende i Sengen i den samme Svagheds Tilstand som før, skjønt hun blev

by, provst.

11. Magnus Kruse Barfoed (1801-1858), sognepræst i Ryde og Handbjerg.

12. Svend Vilhelm Saxtorph (1798-1861), sognepræst i Fjaltring og Trans.

lidt oplivet ved min Ankomst og Tale til hende). Jeg talte ogsaa med Jens Frederiksen i Skanderborg, men han er reent gaaet tilbage og er forfalden til Verdens Daarlighed og syndige Væsen, saaleds at de Andre kan ei længere erkiende ham som en oprigtig og alvorlig Christen; han har været til megen Forargelse og Latter for de Vantro i Staden. Tirsdag Morgen kom jeg til Holtum, og der glædede jeg mig ved at træffe en Mængde opvakte Christne, som jeg kiendte Noget til før. Herren har ret aabenbaret sin Herlighed paa den Egn; blot de havde en christelige Siælehyrde, som ved Guds Naade og den Helligaands Bistand kunde lede dem frem paa den rette Vei. Thi i en saadan Opvækkelses Begyndelse er der mange Misgreb at befrygte, og den gode Jens Jørgensen (13) yttrede ogsaa, at det kunde see farligt nok ud for Adskillige. Dog vi ville haabe det Bedste; og den Gud, som begynder den gode Gierning, han vil ogsaa vide at fuldføre den indtil vor Herres Jesu Christi Dag. Jeg glædede mig især meget ved at tale med 2 Gaardmænd, boende ved Greis Kirke (Peder Christensen og Jens Lund), som jeg taledede med ved min Afsked fra Greis for 1 ½ Aar siden; de begyndte at blive noget bekymrede for deres Siæles Frelse. Men nu erklærede de, at de siden den Tiid vare faldne igien tilbage til Verden; dog nu havde de atter besluttet at de vilde tiene og jeg opmuntrede dem da paa bedste Maade til at blive Frelseren tro. Det samme var Tilfældet med en Gmd. Jørgen Sørensen i Ulkiær, som i en haard Sygdom kom til sine Synders Erkiendelse. Det var rørende for mit Hierte at træffe en Pige Mette Marie fra Lund Laage Mark, som var blevet opvakt ved at høre mit Afskedsord til de kiære Venner i Sindborg; hun havde yttret saa megen Lyst til at komme til Haarslev at tiene; og visseligen kunde jeg og min gode Hustru ogsaa meget ønske at have hende. Jeg glæder mig imidlertid ved at hun skal tiene hos Anders Gamborgs Svoger i det Slesvigske; thi der vil hun ved christne Mskers Omgang blive bestyrket i det Gode. Da jeg taledede til hende, faldt hun i Graad, og da hun hørte om min Ankomst, kunde hun neppe fatte sig af Glæde og Overraskelse. O hvad

13. Jens Jørgensen (1806-76), gårdejer i Holtum senere ejer af Bjerregård i Åle. Medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, rigsdagsmand (hhv. medlem af rigsrådet). I hans gård blev Peter Larsen (Skræppenborg) arresteret for at have holdt gudelig forsamling (Holger Begtrup: Det danske Folks Historie i det 19. Aarhundrede, I, s. 289).

formaaer ikke Christi Kiærlighed, og hvor fast og inderligt er ikke det Baand, som Troen knytter mellem ligesindede Brødre og Søstre! Jens Jørgensen kiørte mig til Remmerslund, hvor jeg traf en elskelig Familie i Niels Hauges; der havde en hiertelig Huusandagt om Aftenen. Jens Jørgensens Moder var med, og jeg kan ikke beskrive Dem, hvor munter og glad i Herren hun var der; ja hun var næsten overgiven og stundom syntes hendes Udtryk af Fryd virkelig at overskride Grændserne for christelig Alvor og Besindighed. Dagen efter kiørte Niels Hauge for os til Vrigsted, hvor jeg gjorde Bekiendtskab med nogle christne Venner, og jeg talede et Par Ord til dem. Derfra kiørte vi til Glattrup, hvor jeg især kom til at holde meget af Lars Nielsen. Jens Andersen, som kiørte for mig 2 Mile paa den anden Side Horsens, er vist en meget alvorlig og nidkiær Christen; men jeg kan ikke negte, at hans Væsen var mig noget frastødende i Begyndelsen; men da jeg havde talt længere med ham, kunde vi nok komme ud af det sammen. Han kan heller ikke kommer overens med Terkils i Ikiær og dem i Gammel Sole, de betragtes af alle de Christne paa Egnen som en sværmerisk Sect; Jens Andersen sagde blandt andet: »Terkils sagde: det var Guds Villie, at de skulde have Gaarden; men jeg siger: det er deres egen Villie». Han viste mig et Brev, som han havde skrevet til Mathias Nielsen, efter at han havde afstaaet sin Gaard. See det er i al Korthed en Fortælling om min jydskse Reise; den var til megen Velsignelse for mig og jeg glæder mig meget over de mange dyrebare Forbindelser, jeg paa den har stiftet. Herren give, at det maa blive til hans Ære! Sidste Postdag fik jeg Brev fra Jens Holst i Balling, som opmuntrer mig til at søge det ledige Balling Kald: Vist nok har denne Sag givet mig endeel at tænke, men da jeg kom til Holtum, forekom det mig, som jeg maatte nødvendigen til den Egn, dersom jeg skulde flytte; saa jeg troer ikke jeg tør søge Balling; det vilde maaskee være at friste Herren. I denne Tid føler jeg mig meget besværet af min sædvanlige Asthma, saa det ofte anstrenger mig meget at prædike i 2 Kirker og catechisere i den ene; og jeg vilde gjerne holde Andagtsforsamling Søndag Eftermiddag; hvor trættende det end bliver mig. Jeg har meget vanskeligt ved at faa Veiret eller drage Aande. — . . . ».

»Kiære Ven, De har vist deeltaget i min og flere Christnes Glæde over, at Sagen med Konen fik et saa heldigt Udfald. Hun

blev ved Høiesteret frikiendt og Omkostningerne skulde udredes af det Offentlige paa Grund af at der fandtes ingen objectiv Sikkerhed for at Forbrydelsen var begaaet og Sundhedscollegiet havde afgivet en for Konen meget fordeelagtig Attest; Defensoren Justitsraad Sporon havde i sit Forsvar ganske fulgt Lindbergs i Kirketidenden fremsatte Betragtningssaaede (14). Saaledes har Herren da vendt Alting til det Bedste, og sandelig, vi maae udbryde i Lov og Tak og Priis til ham, den kiære Gud og Fader, som lader Alt tiene os til Bedste, naar vi kun elske ham. Men visseligen, han har beskæmmet min Vantro, og jeg kunde have sparet mig selv for mange Bekymringer, naar jeg strax havde sagt til mig: Herren vil endog benytte sig af din Feiltagelse til sine Hensigtens Fremme: Thi nu bag efter see vi saa tydeligt, at det var Herrens Vei; thi jeg er moralsk overbeviist om, at Konen med sin naturlige Svaghed og Forsagthed vilde aldrig have vundet den Frimodighed og Glæde i Herren, som hun nu har, dersom hun skulde have baaret paa sin Brøde, uden at turde tale derom til andre, end til Manden og mig i Eenrum; og det havde ogsaa blevet en pijnlijk Stilling for Manden, som efter den borgerlige Lov ei kunde fortie Brøden, uden at det blev regnet ham til Last; saaledes har en lovkyndig Mand fortalt mig. Men hvor langt anderledes var det blevet, dersom vi Alle hver især kunde have overgivet Sagen til Herren, med Bøn til ham, i Stedet for at snakke og disputere og skrive om Ord og Udtryk og Fremgangsmaade. Sæt Dem ind i Sagen, kiære Ven. Manden Ole Bertelsen kiører til Arresten og kommer tilbage og taler med Sørensen, som i høieste Grad forundrer sig over det Skete og taler til Manden om Præsternes [Forstaaelse] og den stakkels Mand bliver derover urolig, og det er virkelig at undre over, at han ikke fattede mere Uvillighed imod mig. Dersom nu Sørensen i det Sted havde sagt til Manden 'Ja, nu er det skeet saaledes; men overgiv din Sag i Bøn til Herren; Han vil vende Alt til det Bedste; hans Tanker er ei vore Tanker osv. lader os bie og være stille til hans Frelse' osv. Havde han gjort det, saa havde han taget Sagen fra den christelige Side, og da ville Manden være bleven rolig og gudhengiven. Men blev Alt sat i Bevægelse, for at jeg kunde faae Ansvar; der blev skrevet til Procurator og Manden taledede ogsaa med ham osv., og

jeg kom selv med paa samme Anskuelse og indgav til Høiesteret min skriftlige Erklæring om Sagen. Alle disse Vidtløftigheder kunde have været undgaaede, og Herren, som er den bedste Procurator, skulde nok have udført Sagen paa den bedste Maade. Søren vilde da heller ikke have havt nødtigt at udgive sin Bog (15), hvor han fremføre aabenbare Usandheder, for ikke at sige Løgne imod mig, og jeg vilde været bleven forskaanet for mange bittere Krænkelser selv af dem, som jeg elskede og som før havde sluttet sig til mig med inderlig Hengivenhed. Dog Gud være lovet, nu er Alt glemt; jeg har for længe siden tilgivet Sørensen, hvad han har gjort imod mig; og Gud er mit Vidne, at hvis Sørensen vilde række mig Haanden til Forlig, skulde jeg snart besvare det med et broderligt Haandslag; thi det er jeg mig bevidst, at jeg ikke i mindste Maade nærer Hevn eller Bitterhed eller Vrede imod ham. Hvorledes han er tilsinds imod mig, veed jeg ikke, thi han som før kom saa jævnlig i Haarslev Præstegaard, har ikke været her siden i Februar Maaned. — Sørensen har i denne Tid udgivet et Skrift, som med Hensyn til dets mulige Indflydelse i Christi Kirke smerter mig meget mere end det forrige. Det er for vidtløftigt her at omtale det; De faaer det nok selv at see; men det er sørgeligt at see, med hvilken Bitterhed og Foragt han endog omtaler os stakkels christne Præster, som ønske Sognebaandets Løsning nærmest for at hæve den Samvittighedstrang, der øves mod Mange i Menigheden; han fremstiller os som dem, der vil være Paver osv. Det er beklageligt, at den dygtige og nidkære Mand kan forledes til at gjøre saadanne ubesindige Skridt. Det bliver da en ny Forargelse for Verden, og sandelig, det lader til, der vil blive alvorlig Strid i Christi Kirke. Lindberg (16) har besøgt os og han har 3 Gange under sit Ophold her havt alvorlige og lange Samtaler med Sørensen; jeg har ikke talt med ham, siden han disputerede med Sørensen angaaende hans Bog. Han talte med ham i Gaar fra Kl. 9 til 3 uafbrudt. Jeg vil helst leve uden for denne Strid; jeg prædiker Jesum Christum og ham korsfæstet; jeg henviser mine Tilhørere til det ene Fornødne, som De vil see af mine Prædikener, og for Resten beder jeg Herren at ville vende Alt til det

15. Modbemærkninger til Stykket: En mærkelig Aabenbarelse af et begaaet Mord i Nordisk Kirketidende Nr. 9 d.A., Slagelse 1836.

16. Jacob Christian Lindberg (1797-1857), dr. phil., præst, folketingsmand. Udgav fra 1836 Nordisk Kirketidende.

Bedste. Vist er det, at naar vi idelig som Sørensen befinder os i saadan heftig Kamp ei blot mod Fiender, men mod Venner, saa er der stor Fristelse for os til at glemme den Ydmyghed og Kiærlighed, vi altid som Herrens Disciple skulle ihukomme; og det er vist ogsaa vanskeligt i Kampens Hede at beholde Christus i Hiertet, om han end kan være i Tankerne eller i Hovedet; og aandelig Hovmod er Noget en Christen maa bede Herren bevare sig fra. Kiære Ven, for 8 Dage siden fik jeg Brev fra en af mine Venner blandt de troende Lægfolk i Kiøbenhavn, og han skriver deri, at vor tappre Forsvarer for vor Tro Lindberg har med Familie været udsat for den yderste Nød, hvorfor han beder mig gjøre, hvad jeg kan for at hiælpe ham. Han har nylig søgt et lille Præstekald i Nærheden af Kiøbenhavn, men fik det ikke, fordi Kongen formodentlig ei vil have han skal være Præst, og saaledes har han saa godt som Intet at leve af med Kone og 4 Børn i Kiøbenhavn, hvor alle Fødevarer ere saa dyre. Kiære Ven, lader os betænke, hvor meget vi skyldte denne diærve, oprigtige Troeshelt, som har opoffret sin hele timelige Velfærd for Herrens Skyld og til hans Ære – det er kun faa, som gjøre det i vore Dage – jeg mener nemlig, at han havde været Professor eller Provst nu, hvis han ei var gaaet frem paa Kamppladsen. Sandelig vi maae alle baade Læg og Lærd erkiende, hvor Meget vi skyldte ham, som altid har ligesom staaet i Gabet for os Andre. Det vilde derfor være en stor Skam for os Christne, dersom vi vilde lade ham mangle det Nødvendige, naar det paa nogen Maade stod i vor Magt at afhjælpe den. Jeg har nogle Gange sendt ham Hiælp, men det forslaaer kun lidt i Kiøbenhavn. Kiære Peter, gjør hvad De kan, for at yde ham [virksomste] hiælp. Skriv en Indbydelse, og lad den gaae omkring i *Hast* til de Christne i Fyen, hvor de findes, og naar der saaledes bliver samlet en Sum, send den da samlet til Lindberg som en Erkiendtligheds-Gave fra christne Venner i Fyen, eller vil De skal jeg tilstille ham den i Deres Navn. Mange kan lettere hiælpe ham, end Een Mange, er et gammelt Ordsprog; jeg haaber nu sikkert, at min Forbøn vil paa Deres Hierte gjøre sin forønskede Virkning; lader os gjerne give og meddele dem, som have Behov; Herren vil jo give os det tifold igien; og dette Jordiske bruge vi jo kun en liden Stund; vi kunne ei gjøre bedre Brug deraf, end hiælpe sande trængende christne Brødre.

Kiære Ven. De lovede, at De vilde meddele mig lidt af hvad De

vidste om Opvækkelsen i Jylland, og navnlig den Forskiellighed, som finder Sted imellem de Christne der. De vil giøre mig en Tieneste, ved at sende mig hvad De veed snarest muligt, navnlig det Historiske, De kiender. Thi hvad der angaaer Deres eget Liv, vilde naturligviis ogsaa være mig meget kærkomment; men det kan jeg blive med deelt(?) til De faaer bedre Leilighed. Jeg vilde nemlig forfatte nogle Optegnelser om det christne Liv i Jylland, og dertil vilde jeg gierne benytte ogsaa Deres Meddelelser. Maaske De kunde faae Anders Gamborg (17) til at sende mig noget saadant. De jydsk Christne udmærke sig ved deres barnlige Eenfoldighed og Hiertelighed, og Opvækkelsen har der en ganske anden Retning end i Siælland, hvor det virkelig langt mere er en Forstands-Sag, end en Hiertesag, i det mindste hos Nogle. Hans Jacob troer jeg dog bliver ved sin fyenske Eenfoldighed; jeg talede med ham for 8 Dage siden; han glædede sig ved at høre fra de kiære Jyder; jeg frygter mere for mine egne Folk, undtagen Maria; det er den elskeligste og barnligste Christen, jeg næsten har kiendt; hun er baade min Kone og mig saa inderlig hengiven; vi elske hende og begge og unde hende alt Godt; de andre have ligesom mere Forbindelse med de Sørenesienske Christne. Kiære Peder, vær forsigtig med, hvem De viser mine Breve til; saaledes havde Smeden i Ølby begaaet en stor Feil ved at lade Præsten læse mit Brev til Iver; thi han havde taget Forargelse deraf; han talede til mig derom; han kan let giøre Skade, men det er vanskeligt at giøre Gavn. Jeg paalægger Dem een Ting, og det er denne, at De snart tager til den kiære Pastor Agerbek (18) og meddeler ham mit Brev til Dem og lader ham vide, at jeg tænker paa ham med Kiærlighed; men min temmelig vidtløftige Brevveksling tillod mig ikke vel nu at skrive ham til; men alligevel vilde jeg ved Dem (Peter) meddele ham om min Reise i Jylland. Bed ham da, at han snart skriver mig til, og sig til ham, at jeg og flere christne Præster vente af hans og flere christne Præsters Nidkiærlighed for den christne Tro, at de paa det Alvorligste baade i Tale og Skrift modsætte sig de Forandringer, Biskoppen vil foreslaae fra Geistligheden med Hensyn til Ritualet. Bed ham at betænke

17. Anders Larsen (1801-68), gårdfæster i Gamborg, optrådte som lægprædikant sammen med Peter Larsen (Skræppenborg) med hvem han senere kom i strid, fordi han ikke kunne slutte sig til Grundtvig. Folketingsmand.

18. Hans Agerbek (1798-1869), sognepræst i Espe og Vantinge.

Lindberg og anbefale ham til flere christne Præster, saasom Lund, Leth (19) Petersen osv. Bed Agerbek melde mig lidt om deres Conventer og om hans Virksomhed. – Lad mig saa see, at De snart meddeler mig hvad De veed om Christendommen i Jylland; De skal slet ikke bryde Dem om Fremstillingens Orden eller Sammenhæng. Hils christne Venner Gud befalet! Deres i Herren forbundne Mau

Min Kone hilser Dem hierteligst

Haarslev 28 Juni 1936.

19. Antagelig Albert Leth (1795-1849), sognepræst i Middelfart. Rigsdagsmand. Hvem Petersen er vides ikke.

Christian den Ottendes og Caroline Amalies forbindelser med Elizabeth Fry og andre kvækere

Af Finn Friis

I

For en del år siden belyste Bjørn Kornerup i *Kirkehistoriske Samlinger* forskellige sider af kvækeres kontakt med og virksomhed i Danmark i det attende og nittende århundrede.

Afhandlingen „Kvæker-Propaganda i Danmark og Norge i ældre tid” (1) beskriver navnlig nordmanden Christopher Meidels aktivitet og hans genvordigheder i begyndelsen af det attende århundrede. I en anden afhandling: „To Kvæker-Besøg i Danmark i det 19. Århundrede” er der dels tale om den fremtrædende engelske kvæker *Thomas Shillitoes* besøg i årene 1821. og 1824, dels om det besøg, som den kendte filantrop og pædagog *Elizabeth Fry* (1780-1845) og hendes broder Joseph John Gurney (1788-1847) i 1841 aflagde i København (2). Ved denne lejlighed offentliggjorde Kornerup bl. a. en række breve, som de to søskende i årene 1840-42 skrev til kong Christian VIII, dronning Caroline Amalie og andre danske personligheder. Han refererede også den omtale af besøget, som findes i Elizabeth Fry's JOURNAL og anden britisk kvækerlitteratur.

Under forarbejderne til udgivelsen af Christian VIIIs dagbøger og optegnelser (3) er jeg stødt på forskelligt materiale, som Kornerup formentlig ikke har kendt men som jeg finder det naturligt at fremdrage som supplement til det af ham offentliggjorte.

I første omgang gennemgik jeg en halv snes breve, som Caroline Amalie i tidsrummet 1822-43 skrev til Elizabeth Fry, og som jeg fandt i de engelske kvækeres hovedkvarter *Friends House* i London. De er indsat i et album, der indeholder Elizabeth Fry's samling af breve fra berømte personer – et album, der gik i arv til hendes datter og senere er overgået til biblioteket i *Friends House*.

1. K. S. 6. Række Bind VI, s. 216-271.

2. K. S. 7. Række, Bind I, s. 109-171.

3. Bind II, 1. halvbind, 1973; 2. halvbind (under trykning).

Senere har jeg – med Rigsarkivarens tilladelse – gennemgået den anden side af denne korrespondance. I Kongehusarkivet findes der 13 breve fra Elizabeth Fry til Caroline Amalie, som denne selv opbevarede til sin død i 1881 men som derefter, efter hendes bestemmelse, skulle overgå til Geheimearkivet. Da der i flere tilfælde er tale om breve i direkte tilslutning til de breve fra C. A., jeg fremdrog i London, måtte det være naturligt at medtage dem i den korrespondance, som nu offentliggøres.

II

Indledningsvis kan det nævnes, at der i Dagbøgernes Bind I, der blev udgivet i 1943, findes en kort omtale af prins Christian Frederiks første (åbenbart ganske overfladiske) kontakt med kvækere (4).

Bad Pyrmont i fyrstendømmet Waldeck har gennem flere århundreder været et af de tyske kvækeres samlingssteder.

Søndag den 31. juli 1803 overværede den unge prins under et kurophold i Bad Pyrmont en del af en kvæker gudstjeneste. Han skriver selv (5):

„Jeg besøgte idag Quækermenigheden i deres Kirke for Enden af een af Alleerne. En heldøret (6) Quæker skildte i Døren Mandfolkene og Fruentimmerne fra hinanden. I Kirken beholdt endeel Hatten paa. En Quæker talte og syntes at betænke sig imellem hvert Ord; i det mindste pauseerte han saa meget, at man ej kunne følge ham.

En slig Tale skulle man ej troe kunne tiene til Opbyggelse. Quækerne syntes dog at være det. Frøk. Driesen (7), der var med, loe, og da en gammel Kone, der sad bag ved hende, stødte med Foden paa Bænken, og hun drejede sig om, truede hun med Fingeren. Vi holdt det ej længere end et Quarteer ud. Siden skal en Kone være staaet op og have sagt: hvo som haver Øren at høre med, han høre, og en Quæker skal have talt ret godt. Forskiellige af Brøndgiesterne vare der.”

4. Christian VIIIs Dagbøger og Optegnelser, Bd. I, 1943, s. 185-187, 231-232.

5. op. cit. s. 185-186.

6. „Heldøret”: betegnelse for en person, der hykler eller i det ydre viser hellighed eller verdensfjernhed.

7. Datter af en russisk general.

Et par dage senere omtales i dagbogen et besøg i det nærliggende Friedenthal, „hvor der er en Colonie Quækere, der fornemmeligen giver sig af med at forfærdige Knive, Gafler og marmoreeret Papir. Deres Industrie er interessant at see”.

Da prinsen det følgende år påny var i Pyrmont, nævner han i sin dagbog (22. august 1804), at „Et heelt Selskab gik idag til Quækerkirken”. Selv fandt han det åbenbart ikke ulejligheden værd at gå med. (Han foretrak måske en spadseretur med den smukke friherreinde Charlotte von Scheele, som han var meget indtaget i!)

– Helt anderledes var situationen, da Christian Frederik og Caroline Amalie på deres treårige udenlandsrejse opholdt sig i London i maj-juli 1822.

Thomas Shillitoe havde, som ovenfor nævnt, netop været i København, hvor han blev meget venligt modtaget af kong Frederik VI og dronning Marie Sophie Frederikke og hvor han besøgte en række fængsler (8).

I sin dagbog (9) fortæller prinsen følgende om sin og Caroline Amalies kontakt med kvækerne i London:

„Mandag den 10. Juni (1822). Med Prinsessen taget hen til British and Foreign School, som forestaaes af Quækerne; der giort Kendskab med Allen (10), bekiendt Missionair, der har indrettet Lancasterskoler (11) i Rusland og med Mad. Frey, som har saa stor Fortieneste af Fangernes Forbedring. Med sand Fornøielse seet den i Skolen herskende Orden og bemærket, hvor godt de vare underviste i Religionens Sandheder, ej efter Catechisme (for ej at udelukke dem, der ej høre til den anglikanske Kirke) men efter et Udtog af Bibelen (ogsaa indf. i Skolerne i Rusland).”

Om denne sammenkomst skriver William Allen (12):

8. K. S. 7. Række, Bind I, s. 120 ff.

9. Bind II, 2. halvbind, s. 471.

10. Kvækeren William Allen (1770-1843), kemiker og filantrop.

11. Joseph Lancaster (1778-1838) var foregangsmand ved oprettelsen af skoler for fattige børn i London og andetsteds; her anvendtes bl. a. „den indbyrdes undervisningsmetode”, som Frederik VI interesserede sig særligt for.

12. *Life of William Allen with Selections from his Correspondence*, London 1846. Her omtales også, at W. A. den 16. juni traf prinsen ved et møde i *The Royal Society* i Greenwich.

„Sixth Month 10th. To town with my sister, A. H. and Maria Bradshaw; Elizabeth Fry and her husband were waiting at Plough Court, and they, with M. B. and I, went to Borough Road School, to meet the Prince and Princess of Denmark and the Baron de Staël. The Princess is a very superior person – affable and intelligent. They went through the details of the school and seemed pleased; they staid over an hour and half.”

Besøget i skolen nævnes også kort i Elizabeth Frys memoirer (13).

Et notat af 1. juli viser, at Caroline Amalie aflagde besøg i Plashet House hos Elizabeth Fry („I was just set off for town, when I had to return to receive the Princess of Denmark; it was a satisfactory visit . . .”)

Af særlig interesse for prinseparret var formentlig det besøg, de aflagde i Newgatefængslet og som i dagbogen omtales således (14):

„Lørdag 22. Juni. Med Prindsessen besøgt Newgatefængslet og funden de quindelige Fanger ordentlige, reenlige og sædelige, en Følge af Mad. Frey's og Quækernes Omsorg. Fængslet er slet indrettet, saa at de sove og spise og arbejde i samme Værelse. Kiøbt af deres Arbejde. Mad. Frey var fraværende.”

Det var arbejdet med en forbedring af fængslerne og navnlig af de kvindelige fangers forhold, som i årene efter 1813 (og særlig fra 1816) optog en stor del af Elizabeth Frys tid og kræfter og som efterhånden gjorde hendes navn bekendt i mange lande.

Talrige bemærkninger og skildringer i Christian Frederiks dagbøger og optegnelser – både fra guvernørtiden i Odense og under udenlandsrejserne – vidner om, at fængslernes tilstand og fangerne's behandling også havde Christian Frederiks særlige interesse. Det var disse problemer, som var et af hovedmotiverne til Elizabeth Frys besøg i Danmark 1841 og som behandles i hendes brevveksling med Caroline Amalie.

– Den 21. juli 1822 forlod prinseparret England for at rejse til Danmark via Frankrig, Belgien, Holland og Tyskland. Et brev fra Caroline Amalie, dateret 8. november og gengivet som nr. 1, viser,

13. *Memoirs of the Life of Elizabeth Fry with Extracts from her Journal and Letters. Edited by two of her daughters. Second edition, London 1848. (Se vol. I, s. 406.)*

14. *Bd. II, 2. halvbind, s. 476.*

at Elizabeth Fry havde sendt afskedsgaver til prinsessen og til hendes hofdame frøken Urne og medgivet dem en gave til dronning Marie Sophie Frederikke i København.

III

Da Thomas Shillitoe i august-september 1824 påny var i København, blev han meget venligt modtaget af Caroline Amalie på Sorgenfri (15). Han fortæller selv, at prinsessen underholdt sig livligt med ham om religiøse spørgsmål, „navnlig om søndagens misbrug”. Det var en stor lettelse for konversationen, at hun selv talte engelsk og under sit besøg i England havde truffet flere kvækere. Shillitoe forærede hende et eksemplar af Hugh Turford: *Grounds of a Holy Life* (16). Caroline Amalie fik arrangeret en sammenkomst med Frederik VI's datter Caroline (gift med prins Frederik Ferdinand), som påtog sig at overgive et brev fra Shillitoe til kongen. I et af Elizabeth Frys breve (nedenfor trykt som nr. 3) takker hun C. A. for hendes venlighed mod Shillitoe.

– Det er klart, at Elizabeth Frys stærke religiøse overbevisning, hendes overtalelsesevne og hendes uforfærdede men samtidig praktiske optræden, set på baggrund af det billede, kronprinsparret fik af de samfundsonder, hun kæmpede imod, må have gjort et stærkt indtryk på Caroline Amalie. Både hun og Christian Frederik havde på deres lange udenlandsrejser vist alvorlig interesse for sociale og pædagogiske problemer. Således havde de i Schweiz bl. a. under samvær med fremtrædende personligheder som pædagogerne Pestalozzi, Fellenberg og Père Girard (Fribourg) samlet indtryk og erfaringer, der kunne udnyttes efter hjemkomsten til Danmark. Disse indtryk bidrog til at anspore Caroline Amalie til en livslang, personlig indsats for asylsagen, og det er naturligt, at hendes virksomhed på dette område omtales i korrespondancen med Elizabeth Fry (brevene nr. 4-6).

Allerede under det første samvær i 1822 var der utvivlsomt

15. Se herom K. S. 7. Række Bind I, s. 120 ff (navnlig s. 124).

16. I Kongens Håndbibliotek findes en række publikationer af fremtrædende kvækerforfattere som William Barclay, William Sewel og Heinrich Tuke. Sewels bog har dedikationen „Respectfully presented to the King of Denmark by Thomas Shillitoe”, medens andre er forsynet med en tilsvarende dedikation til dronning Marie Sophie Frederikke.

mellem Caroline Amalie og Elizabeth Fry skabt gensidig respekt, sympati og tillid. Dette bekræftes gennem den korrespondance, som gengives i det følgende.

De fleste af brevene er imidlertid skrevet i tiden omkring det vigtige besøg, som Elizabeth Fry sammen med sin broder J. J. Gurney 1841 aflagde i Danmark, efter at de (som det ses af brevvekslingen) var blevet opmuntret dertil. Besøget fandt sted to år efter at Christian VIII i 1839 var kommet på tronen.

I sin afsluttende bedømmelse af søskendeparrets ophold i København skrev Bjørn Kornerup (17): „Førte Elizabeth Frys og hendes broders besøg i Danmark end ikke til så store resultater som de kunde have ønsket, er det dog vel værd at mindes.”

Det kan nok være vanskeligt uden dybtgående studier at dokumentere, hvor meget dette besøg helt konkret kom til at betyde, men i hvert fald kan man dog nævne følgende:

Elizabeth Frys og hendes broders personligheder gjorde utvivlsomt indtryk på adskillige af de danske, som de ved denne lejlighed – ikke mindst takket være en usædvanlig indsats fra kongefamiliens side – fik kontakt med.

Et hovedformål med besøget var at stimulere bestræbelserne for *reformer i det danske fængselsvæsen*, hvor der endnu herskede en forældet og delvis umenneskelig praksis. Men desuden havde søskendeparret til hensigt – med udgangspunkt i J. J. Gurneys personlige iagttagelser på de vestindiske øer, som kongeparret allerede i 1840 var blevet orienteret om – at vække interesse for en mere effektiv dansk indsats i kampen for *slaveriets afskaffelse*, på hvilket område man nu kunne henvise til en række britiske erfaringer. I hvilken grad dette materiale faktisk har bidraget til at fremskynde danske reformer skal jeg ikke her prøve at analysere. Men i hvert fald må det have gjort indtryk på Christian VIII og hans omgivelser, at sagen blev rejst både skriftligt og mundtligt af en personlighed som Gurney – uden ambitioner og fordomme.

Med hensyn til forholdene i de danske fængsler, som Elizabeth Fry og J. J. Gurney personligt havde lejlighed til ret indgående at stifte bekendtskab med, er det en kendsgerning, at myndighederne i de følgende år faktisk gennemførte forskellige reformer,

som kongeparret lagde vægt på snarest at fortælle Elizabeth Fry om (18).

Det lykkedes også under og efter besøget at få samlet en aktiv kreds af privatpersoner, som ville gøre en personlig indsats for fangerne og de løsladte, og grunden blev lagt for oprettelsen af Det danske Fængselselskab.

I den følgende tid bidrog Elizabeth Fry gang efter gang efter evne til at stimulere den i Danmark vakte interesse ved at gøre opmærksom på reformforsøg og resultater både i England og andetsteds og stille praktiske erfaringer til rådighed. En af de ledende mænd i reformarbejdet i Danmark, C. N. David (19), nød under et ophold i England godt af hendes råd og vejledning (20).

Den 14/11 1843 (brev nr. 22) fortæller Caroline Amalie om de fortsatte bestræbelser for at forbedre den religiøse omsorg for fangerne – et spørgsmål, som Elizabeth Fry under besøget i 1841 havde vist særlig interesse for.

I Kornerups afhandling og tillæggene dertil (21) skildres også et særligt problem, som Elizabeth Fry og J. J. Gurney havde lejlighed til at stifte bekendtskab med, nemlig *den religiøse intolerance*, specielt over for baptisterne, som bl. a. førte til, at de to brødre Mønster, som var ledere af den baptistiske sekt i Danmark, i længere tid var indespærret i Københavns Domhus. Det lykkedes – vel ikke mindst på grund af det britiske søkendes aktive interesse for sagen – at få behandlingen af de to baptister mildnet, og senere blev de løsladt. Denne sag berøres ligeledes i brevvekslingen.

Også mere generelt søgte Elizabeth Fry og hendes broder under opholdet i Danmark at virke for anerkendelse af *trofrihed i Danmark*, ligesom Gurney i sin skildring af forholdene i Dansk Vestindien gjorde sig til talsmand for, at forbudet mod methodistiske missionærers virksomhed i den danske koloni burde ophæves.

De to sidste af de nedenfor trykte breve (nr. 21 og 22) stammer fra 1843. Den 14. november 1843 skrev Caroline Amalie til Elizabeth Fry:

18. Se navnlig brevene fra 1842.

19. Nationaløkonomen og politikeren C. N. David (1793-1874) blev 1845 fængselsdirektør og 1848 overinspektør for fængselsvæsenet.

20. Se brev nr. 16.

21. K. S. 7. Række, Bind I, s. 155 ff.

“C'est avec bien de la peine que nous venons d'apprendre votre grave indisposition, suite des fatigues de vos voyages. Puisse nous apprendre bien tôt que vous soyez remise et en état de continuer votre activité charitable. Je pense bien souvent à vous avec tendresse, et jamais je n'oublierai votre chère visite à Copenhague”.

Den danske dronning og den engelske kvæker, hvis venskab korrespondancen vidner om, kom ikke mere til at mødes. Elizabeth Fry døde den 12. oktober 1845, Caroline Amalie først i 1881.

Brevveksling mellem Caroline Amalie og Elizabeth Fry (1822-43)
1. 1822, 8. november. Caroline Amalie til Elizabeth Fry (22)

Madame!

Il y a quelque temps que j'ai dépaqueté tous mes effets arrivés d'Angleterre, et j'ai remis à notre Reine le cadeau que vous m'avez confié. Elle en est sensiblement touchée et me charge de vous en remercier mille fois. Combien j'aurais désiré que cette angelique femme eut pu faire votre connaissance et j'ose me flatter, Madame, que vous auriez fait la sienne avec plaisir.

Veillez accepter ici mes remerciemens tardifs, mais pas moins sincères, de toutes les choses que vous m'avez envoyé à Dover. J'ai bien admiré en contemplant les jolies vues de la Suisse, qui rédoublent de valeur pour moi en songeant que c'est à vous que je les dois.

M'lle d'Urne a reçu avec transport le beau livre que vous lui envoyez je dois être l'interprète de sa plus vive reconnaissance. Elle, ainsi que moi, penserons toute notre vie à la visite à Plashet.

Le Prince m'a chargé de le rappeler à votre souvenir et de vous remercier sincèrement de tous les voeux que vous avez bien voulu formé pour nous deux, et dont nous espérons toujours nous rendre plus dignes'

Mille compliments à Monsieur Frey et à tous vos aimables enfants surtout à l'ainée de vos filles.

22. Dette brev blev sendt gennem den danske chargé d'affaires i London, H. A. Clausewitz og afleveret den 5. december.

Avec une vive admiration je me signe Madame

Copenhagen
8 Novembre
1822

Votre
devoüée
Caroline P. de Denmark

2. 1822, 23. november. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Plasht House, 11th Month 23d 1822

To the Princess Royal of Denmark,
Dear and respected friend,

Allow me to call thee so, for such I feel thee, as thou art truly both loved and respected by me. According to thy kind wish expressed when we had the pleasure of thy company here, I take up my pen to inform thee that upon the first of this month, through the tender mercy of my God, I was safely delivered of a sweet boy, and to add to our cause of joy and thanksgiving, my dear daughter Cresswell had one also born on the same day, so that within a few hours a son and grandson were added to our family, we have both of us with our infants been going on well with some exception in the early part of my confinement from my general delicate constitution.

I have often thought of thy kind visit with deep interest; and strong desires for thy welfare and preservation are caused in my heart to the great good Shepherd "who sleepeth not by day, nor slumbereth by night" mayst thou find *Him* to be the God of peace to thy soul, continually guiding thee by his counsel, helping thee by his spirit, comforting thee by his love and eventually through his unmerited mercy in Christ Jesus receiving thee into glory.

I also feel much interested for the Prince Royal. May you both be encouraged in every good word and work and may these words of Paul in the 15th Chapter of the Corinthians 58th verse stimulate us all to be diligent in promoting every work of Righteousness "Be ye steadfast, unmoveable, always abounding in the work of the Lord forasmuch as ye know that your labour is not in vain in the Lord".

It would give me great pleasure and satisfaction to hear of your welfare and as I feel it may be asking too much to request a letter from thyself perhaps the lady who accompanied thee here (to whom I beg to be kindly remembered) would let us know some particulars respecting you and all the family and it would be pleasant to learn how your Prisons, schools and other works of charity go on. I should also be glad to be informed whether the books and other things that we sent ever safely arrived. They were forwarded to Count Moltke as directed.

I should be glad to be very respectfully remembered to the Prince and if I may be permitted to the Queen also, and believe me

with sincere regard and esteem
thy attached and obliged friend
Elizabeth Fry

3. 1826, 20. november. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Plashet House 11th Month 20th 1826

Dear Friend,

It is with regret that I have let so much time pass without acknowledging thy very kind and acceptable letter to me, but I hope that the one I wrote some time since and that must have passed thine to me proved an answer to it. I therefore wished not to intrude upon thy time until I had something worth communicating. I have been interested to hear of the welfare of thyself and the Royal family from different quarters, and I was glad to find from my valued friend the Duchess of Gloucester that thy health was improved.

As thou were so kind as to take an interest in my numerous family I believe you will be pleased to hear that my baby who was born soon after I had the pleasure of seeing thee here is become a very sweet interesting little boy. My eldest son is married and has got a very valuable wife and she has lately presented him with a daughter. My other married child has also two boys, that (sic) I am sensible that we have much cause for

thankfulness to the Father of Mercies for the many blessings bestowed upon us. I continue to visit the Prisons and am deeply interested in the subject and earnestly desire that ladies may do their part in promoting the cause of religion and virtue not only in the performance of their domestic and relative duties but also in attending to the destitute of their own sex and administering to their spiritual and temporal wants and I doubt not from what I have seen and known that in Prisons and other charitable institutions they may accomplish much, also in the education of the poor and many other works of christian love that would not lead them out of their own proper sphere of action. It is worthy of remark that the more fully the christian dispensation influences a nation the more we observe that women take an important and valuable part in the scale of society, although their duties may in many respects differ from those of the other sex, yet when being properly performed in a humble, watchful and circumspect spirit is of incalculable consequence to the community at large. May it be in thy power my dear and valued friend in thy high and important station to encourage thy own sex in Denmark in every work of charity and benevolence. I fully believe that it is thy desire and endeavour to do it. May it please the Most High God to bless thy efforts. I with pleasure forward thee our latest reports of the Ladies British Society for the reformation of female prisoners also two or three other small tracts that I hope may prove acceptable to thee. Pray present my respectful regards to the Crown Prince and to the Queen thy mother if she will condescend to accept them, we feel very grateful for the kind attention that you paid to our valuable friend Shillitoe. His account of the visit that he paid you was very interesting to us. With a desire that Grace, Mercy and Peace may rest on your family and your people I remain with affectionate and respectful regards to thyself in which my husband unites

thy grateful and attached friend
Elizabeth Fry

I should like to be remembered to Lady Erne (23) who we had the pleasure of seeing at Plashet.

23. Caroline Amalies hofdame Frederikke Urne.

4. 1829, 2. november. *Caroline Amalie til Elizabeth Fry*

Chere amie!

Depuis longtemps je soupirais après une occasion favorable pour entamer une nouvelle relation avec vous et aujourd'hui j'en trouve le plus propice par le départ de votre intéressant compatriot. Il m'a réjoui par les nouvelles de votre santé, mais j'apprends avec peine l'échec de votre fortune qui demandera des sacrifices à vos intentions bienfaisantes; mais comme l'amour vaut bien l'or je vous crois néanmoins plus riche que ce soit, et j'en appelle à ce trésor afin d'obtenir le pardon de mon long silence et de n'avoir même pas encore remercié de cette chère lettre accompagnée de tant de brochures intéressantes.

Vous vous intéressez à moi chère amie, vous avez même allumé un désir en moi de suivre vos traces; j'ai fait un petit commencement en fondant un très petit asyle pour de tout petits enfants (24); priez à présent Dieu que cet œuvre reusit, que Sa sagesse me dirige, et que Son amour me pénètre.

Mon mari ainsi que moi vous serrons les mains et sommes

Votre
devouée amie

Caroline

Pr. de Danmarc

Copenhague

ce 2. novembre 1829

5. 1830, 22. april. *Elizabeth Fry til Caroline Amalie*

Upton, 4th Month 22nd 1830

To the Princess of Denmark

My dear and valued Friend,

I regret that so much time has elapsed without my thanking thee for thy kind and valuable letter, thy sympathy in our afflictions was very gratifying to me for it is very pleasant and gratifying to be remembered by our friends particularly in times of trouble. I am thankful to say that through the liberal arrangements made by my kind relations we are comfortably provided

24. Asylet åbnedes den 7. maj 1829.

for and yet have something that we can assist the distressed with. I have thought it a great blessing that we had powerful relations who were able and willing thus to assist us in the needful time. And my desire is amidst all the changes in life to estimate the many blessings that in immerited mercy are granted us and in every thing to give thanks. I was exceedingly sorry to hear that not long ago thou hadst met with an accident by fire. I hope that the burn was not a very severe one, they give so much pain and suffering. I hope by this time thou art quite recovered.

It was very gratifying to me to hear of thy having formed a small asylum for little girls. I trust that through the blessing of the Almighty it may be the means of doing much good and that ladies in other parts of Denmark may be induced to follow thy good example. We continue to be much interested in the Prison cause and I hope that I may say it still goes on well. I generally visit Newgate once a week and the ladies in England and Ireland are doing much, we have also very satisfactory accounts from different parts of the Continent of Europe and we find that there has lately been a committee of ladies formed at Berlin to visit the Prison there. I have at present I think nothing new of our reports to send thee but after our general meeting in the Summer I hope I shall have some that will interest thee and to forward them by the first opportunity.

I hope that we shall one day have the pleasure of seeing thee again in England and with respectful regards to the Queen thy mother and to the Prince thy husband

I remain with much esteem and respect
thy attached and obliged friend
Elizabeth Fry

6. 1830, 2. oktober. *Caroline Amalie til Elizabeth Fry*

Chère Madame Fry!

Vous venez de me procurer une véritable joie par votre chère lettre, et les détails que vous m'y donnez de votre existence actuelle; Dieu vous conserve sans cesse les moyens de bienfaisance car les œuvres de charité sont un besoin vital pour vous.

J'apprends avec un vif intérêt vos fréquentes visites à Newgate; que je voudrais participer à ces visites. Je regrète sans cesse de ne vous y avoir pas rencontré. Notre asyle marche passablement; nous avons maintenant entre 30 et 40 enfants. Des rapports sur vos asyles, ainsi que des conseils de cette chère, et si vénérée Elizabeth Fry seront reçu de nous avec une vive reconnaissance. Le but principal du comité à cet institution, est de former le cœur de ces enfants qui nous sont confié pendant la journée et de développer leur intellectuel de manière a leur rendre la profession ou Dieu les fit naître aussi utile que possible. Nous laissons aux parens le soin de les nourrire et de les vêtir et nous ne les soignons que moralement.

Je vous suis infiniment obligée du tendre intérêt que vous avez bien voulue prendre au malheur que vous supposez m'être arrivé à moi; c'était ma cousine, la princesse royale, fille de notre Roi (25), et mariée depuis 14 mois au frère cadet de mon mari, qui avait la disgrâce de se brûler cruellement. Les premiers jours on craignait pour sa vie, mais grâce a la bonté divine qui lui accorda une santé aussi robuste elle se remettait après quelque mois. Mon mari qui vous fait bien ses amitiés eut aussi un facheux accident en tombant et se donnant une forte contusion à la jambe; il est couché depuis 4 semaines. Dieu qui le protegea pendant la chute lui conservera aussi la bonne santé pendant une aussi longue quarantaine.

Notre bien aimée Reine, ma tante chérie, vous fait dire bien des choses amicales.

Adieu ma chère Madame Fry, veuillez me rappeler au souvenir de toute votre famille et permettez moi de me nommer à jamais.

Sorgenfrei
ce 2 octobre
1830

Votre
toute dévouée amie
Caroline Amalie
pr. de Danmarc
née pr. du Holstein

25. Caroline (1793-1881), gift med Frederik Ferdinand (1792-1863).

6a. 1836, 14. oktober 1836. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Upton Lane 10th Month 14th 1836

To the Princess Royal of Denmark

My dear Friend,

Having an opportunity I gladly avail myself of it in sending thee some of our last Reports. I hope that through the kindness of Providence that thy health is now good. I much wish that thyself and the Crowned Prince would once more visit England, we should be glad to welcome you here. My dear husband and my numerous family and myself are favoured at this time with health which I esteem a great blessing.

Believe me My dear Princess
thy attached and obliged friend
Elizabeth Fry

7. 1840, 17. april. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Berlin 4th Month 17th 1840

I hope that my valued and much esteemed friend The Queen of Denmark will not think that I take too great a liberty in my expressing my continued interest on her behalf and the desires that I have felt for herself and the King her Royal husband upon filling the important and responsible situation of being King and Queen of Denmark. I desire that the grace of God may be granted to you to set a holy and Christian example to your people over whom you reign and that wisdom from above may enlighten you to govern with equity, with charity, and with sound discretion.

I feel particularly for thee my long loved and esteemed friend that thou mayst be enabled to be a Christian keepmate to the King in his weighty and very important duties.

Our sex fill an influential place in the community and as we are ornamented with the meek and quiet spirit (which is in the sight of God of great price) we may be made instruments in accomplishing great ends.

My belief is that Our Heavenly Father has granted thee many

talents and above all animated thy heart by His love and I cherish a bright hope that thou wilt be enabled by the Holy Spirit of God to prove thy love by doing much good not only in Denmark but also in the Colonies under your dominion.

This desire has been afresh excited in my heart from some very interesting letters that I have just received from my own brother Joseph John Gurney and a valuable Gentleman from America who in the love of the gospel have left all to pay a religious visit to the West India Islands. They have visited several of those under your dominion as well as many belonging to Great Britain and as I apprehend it may be interesting to thee to know the result of their observations as they come from the most creditable witnesses I will forward thee a statement that has been based on these letters. If thou wouldst desire any further information on this important subject I should be very glad to communicate with thee upon it.

I have been travelling for the last few weeks in Belgium, Holland and Germany accompanied by my brother Gurney and his daughter and my friend William Allen (26) and his niece. Our only inducement for leaving our homes and families is the belief that our lord has called us to this service that we may as ability is granted to us promote the welfare of our fellow mortals and glorify His name.

I have felt a strong attraction to visit Denmark but we think our home duties are so strong that we must not prolong our journey so far.

I should like to have my Christian regards presented to the Queen Dowager whose character I have long esteemed.

May Almighty God through this unmerited mercy in Christ Jesus our Lord be your Keeper your guide your light and your Salvation and May He enrich you with the enduring riches of eternity, make the King, thyself and your Royal Mother a blessing to all around you!

I remain
thy attached and obliged friend

To the Queen of Denmark Elizabeth Fry

26. Se note 10.

7a. *A Statement respecting the Danish and some of the British West India Islands (27)*

Extracts from the letter of Mahlom [?] Day dated Antigua 1 month 26, 1840 respecting the Danish Islands.

“Our first landing place (from New York) in the West Indies was at St. Croix. We visited that Island for no specific purpose or concern, but simply because the ship was bound there with Passengers. – Our stay on this Island was about three weeks, during which time we had full and frequent opportunities to know pretty intimately the state of the Island.

“Slavery still exists in the Danish Islands as thou art well aware, though perhaps in a mitigated form – still we cannot divest it of its objectionable character of absolute slavery.

“That useful body of Christians the Wesleyans are wholly excluded from the Island, not a missionary of their order is suffered to do anything on these Islands – not even to teach a school.

“Slavery is the crying sin of the Danish Islands. Only abolish that and I am convinced the other grievances will quickly disappear.

“As thy brother Joseph John Gurney and I were walking in the streets of the towns of the Danish Islands and witnessed the light and profane manners of the people, I frequently remarked to him: ‘Oh if the Wesleyans had a footing here, how rich a harvest they might reap, through God’s blessing on their faithful labours.’

“And even in the Danish Islands we have heard a good deal said in favour of emancipation and I should not be surprised that the noble and magnificent example set by England will before long be followed by them.”

27. En række af de punkter, der er behandlet i dette „Statement” genfindes – med langt flere detaljer – i det brev (se K. S. 7. Række, Bind I, s. 148-155), hvori J. J. Gurney 28/8 1841 præciserede og uddybede de synspunkter, han forelagde Christian VIII under en audiens den 26/8. (Se også en dansk genpart, dateret s. s. og egenhændigt underskrevet af E. Fry og J. J. Gurney. Danske Kancelli, 2. Departement, Indlæg til Brevbogen 1842 nr. 1955.)

Men det er i hvert fald interessant at se, at en væsentlig del af det materiale, som Gurney ønskede, at kongen skulle få kendskab til, må være kommet Christian VIII i hænde et par måneder inden det planlagte besøg i København.

Extract from a letter from Joseph John Gurney under the same date

“The points to be desired are – First – the abolition of Slavery in the Danish Islands of St. Croix, St. Thomas and St. Johns. Secondly: The Christian education of the people in those Islands. Thirdly: The Maintenance of the Sabbath day, which is now shamefully occupied by large Negro markets, namely the Negroes having no day in the week allowed them for their own purposes hold large provision markets in the towns, on the sabbath days – so that almost the whole population white and black are devoted on these days to worldly business. Fourthly: I am very desirous to get the door opened for the Wesleyan missionaries. James Cox, one of that class now in Antigua, of most unexceptionable character and fully to be relied on as a man of sound discretion and prudence, is ready to go to Santa Croix if permitted. A Royal Order would be required to effect this purpose.”

Extracts from the same letters respecting the British Islands

“On this Island (Dominica) matters are becoming settled and encouraging. The most extensive Proprietor and Atty. Dugalet [?] Stewart Laidlaw [?] has told me the labouring people are all working well on his estates at Job Work (a certain quantity of work to be performed for an agreed sum). That the free system is the best system and this acknowledgement is now made by nearly every proprietor not only on this but in every British Island we have visited.

“In short we have not only been delighted but surprised to find things so comfortably progressing. When we look back only a few years to the time when slavery existed with the lash and the dungeon, it is almost too much for our belief, to see what we see, and to hear what we hear. The contrast says an intelligent coloured man now sitting by me ‘is as day to night.’ The British people may well be proud at this victory, the noblest they have ever won.”

Extracts from the letters of Joseph John Gurney under same date

“The longer I have staid in this Island (Antigua) the more abundant has been the evidence afforded me that emancipation is

working admirably – the Planters saving money – property rising in value – crime decreasing, comforts of the Negro greatly increased.

“Freedom is working admirably on the British Islands we have already visited.”

Extract from a letter from J. J. Gurney, dated Jamaica 2nd of [February?] 1840

“We found freedom working well on the four British Islands we have visited.

1. The emancipated negroes are working well on the sugar estates.

2. The Planters are in general gaining pecuniarily by the change.

3. Property is risen and rising in value.

4. Morals and education are progressive amongst the labouring class.

5. The comforts are already immensely increased.

“In returning from Dominica, a most interesting Island towards Jamaica, we unexpectedly made Santa Cruz, where we tarried another week. The seed before sown, having grown and an unusual opening for religious service having sprung up chiefly among the planters – much more openness on the subject of slavery and our reports about the British Islands very useful”.

In respect of the preceeding extracts I may observe that Great Britain also endeavoured to establish a mitigated or intermediate state of Slavery and called it apprenticeship. This experiment wholly failed – man would not labour excepting for the stimulus of the Whip and the fear of the Prison or for pay. Any system not having the stimulus of one or the other, cannot succeed – such was the case with the British apprenticeship. The Planters consented to its termination two years before the period fixed by law – and unconditional freedom was the result. And the short experience we have already had of it clearly shows that it is a decided benefit to all parties with very few individual exceptions.

Truly is it desired that the King of Denmark may not rest satisfied with any mitigation of Slavery – for it is Slavery still – and cannot be divested of its obnoxious character – but that he

may take such effectual steps for the total abolition that his subjects of every class in those Islands may partake of those advantages, which the inhabitants of the British Islands are already in possession of.

J. J. Gurney
Berlin 4th Month 18, 1840

8. 1840, 30. april. *Caroline Amalie til Elizabeth Fry*

Copenhague ce 30 Avril
1840

Chère amie!

Ce n'est que hier que je recevais votre chère lettre de Berlin et qui malgré la joie qu'elle me causait ne manquait pas en même temps de me desappointé cruellement. J'avais appris que vous etiez à Berlin et je ne doutais nullement que vous visiteriez Copenhague et vos anciens amis le Roi et la Reine de Danmarc avant de quitter le continent.

De Berlin a Copenhague vous pouvez aller en 36 heures par le bateau à vapeur de Stettin, et croyez moi qu'y il a beaucoup à faire à Copenhague pour ameillorer les prisons. Je vous engage bien a ne pas nous négliger ainsi! Ah si je pouvois réussir a vous engager à venir nous voir! Votre lettre, vos voeux et la communication [sic!] des relations sur les Iles danoises aux petits Inde, remplissent mon coeur de reconnaissance.

Je fais traduire ses relations en danois afin de les lire au Roi. Je serai enchanté d'en avoir autant de relations que possible, afin que ce cher Roi connaisse bien toute la maladie morale de ces pauvres Iles. Le mauvais gouvernement de ces provinces, expose l'étât de la chose dans une fausse lumiere! Depuis longtemps j'ai soupirée après le moment que la verité soit mise sous les yeux du bon et exellent Roi! Dieu vous bénisse, continuez à prier pour nous, que le gouvernement de mon mari devienne une bénédiction de Dieu pour avancer son reigne en Danmarc. Le Roi vous salue amicalement et je suis Votre

fidèle amie
Caroline

Cette lettre est confidentielle!

9. 1841, 15. juni. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Upton near London, 6th Mo. 15th 1841 (28)

To the Queen of Denmark,
My dear and valued Friend,

I take the liberty of writing to thee to ask thee whether thou ever received a book that I sent some months ago written by my brother Joseph John Gurney giving an account of the winter that he spent in the West Indies. I also request the favour of thee to inform me in what way I had best send a work written by my brother Sir Thomas Fowell Buxton (29) that he wishes to have presented to thee as I am anxious that thou shouldst see it as I believe its contents would interest thee. I hope that I am not taking too great a liberty in making this request of course I could not ask the favour of thee to write thyself but should be obliged if thou wouldst employ any person to write me a few lines.

I think with much interest of your country and the King and thyself and have thought a little of visiting Prussia this Summer accompanied by my brother Joseph John Gurney and if a visit would be acceptable from us to Copenhagen we propose proceeding there, our object would be to visit the Prisons and charitable Institutions to sympathise with those who love our Lord and Saviour and to encourage them in their Christian course; my brother wishes to have some private communication with the King and thyself respecting the state of your West India Islands.

With my large family and numerous calls of duty my accompanying him may be uncertain but as we should if we do make this journey be most anxious to have some communication with thyself I should be glad to know whether we might look to this pleasure and satisfaction if we should visit Denmark about two months from this time. I truly desire that the blessing of God

28. Brevet bærer poststemplerne Frankfurt 23. juni og Hamburg 26. juni.

29. Sir Thomas Fowell Buxton (1786-1845) var gift med Elizabeth Frys søster. Som medlem af Underhuset (1818-37) virkede han for slaveriets ophævelse og var i øvrigt meget aktiv i kampen for en reform af fængselsvæsenet. Den her omtalte bog er også nævnt i J. J. Gurneys brev af 28/8 1841 (K. S. 7. Række Bind I, s. 154-55).

may rest upon the King, thyself and your people,

and I remain
thy attached obliged friend
Elizabeth Fry

10. 1841, 19. juli. *Caroline Amalie til Elizabeth Fry*

Chère Madame Fry!

Il y a un couple de semaines que je tiens votre cher lettre du quinze Juin! Je ne puis vous dire comme je me réjouis de l'espoir de vous voir ici peut-être le mois prochain. Nous avons des projets de voyage dans le pays, mais un accident survenu au Roi par suite d'une chute de cheval l'oblige depuis quatre semaines de ne pas bouger et cette quarantaine lui durera encore pendant quelque temps. La vie tranquille que nous menons maintenant serait bien propice à des entretiens détaillés avec Mr. Gurny et depuis que nous connaissons ses opinions sur nos îles dans les petites Inde le désir de communiquer verbalement avec lui a beaucoup augmenté. Veuillez charger la mission danoise a Londre de me faire parvenir la lettre que Monsieur votre frère a bien voulu m'écrire. Le ministre danois est le Baron Blome (30), et en cas de congé de celui-ci le comte Bille-Brahe (31) est chargé d'affaires. Veuillez maintenant recevoir tous mes regrets de ne vous avoir pas remercié au mois de Mars de l'envoi de votre chère lettre et des notices de Mr. Gurney sur les petites Indes, quand nous nous reverrons je vous demanderai verbalement pardon de cette négligence. Dieu vous benisse chère Madame Fry et nous amène la bénédiction de votre visite.

Votre bien dévouée amie
Caroline

Copenhague 19 Julliet

30. Adolf Friedrich Blome (1798-1875).

31. Kammerjunker Henrik Bille Brahe var legationssekretær i London 1836-1841.

11. 1841, 7. august. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

The Hague 7th of the 8th Month 1841

My dear and valued Queen,

In reply to thy very kind and acceptable letter that I received just before I left home, I may inform thee that I did not send my brother's work through the Danish Ambassador because I thought that as we were likely so soon to visit Denmark that we had better take it ourselves.

We are now at the Hague and we expect to arrive at Copenhagen in about ten days or a fortnight from this time, we mean to travel through the North of Holland to Hamburg and then proceed to Copenhagen, any letter would meet us at the Poste Restante at Hamburg. I think it likely that we shall stay a few days at Amsterdam, which may make it about the twentieth when we arrive at Copenhagen.

My brother J. J. Gurney and myself look forward with much interest to seeing the King and thyself, we hope that the King is gradually recovering.

We congratulate you upon the marriage of the Prince Royal (32) and hope that the blessing of the Almighty will rest upon you and your children, and I remain

with much respect and esteem
thy attached and obliged friend

Elizabeth Fry

To the Queen of Denmark

12. 1841, 13. august. Caroline Amalie til Elizabeth Fry

Copenhagen
Samedi 13 aout
1841

Chère Madame Fry!

Hier je reçu votre lettre de la Haye, avec la délicieuse nouvelle d'oser vous attendre vers le vingt. Je vous envoie ces lignes post

32. Frederik (VII)s ægteskab med Caroline Charlotte Mariane af Mecklenburg.

restante à Hamburg pour vous exprimer la vive joie que j'éprouve de l'idée de vous posséder ici quelques temps! Dieu benisse ce séjour pour Copenhagen! Le cher Roi est beaucoup mieux et a commencé aujourd'hui a essayer de marcher quelque pas.

Votre toute dévouée amie
Caroline

13. 1841, 27. august. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Copenhagen 8th Mo. 27th 1841

My dear and valued Friend,

My brother and myself have felt rather anxious lest the King and thyself should be overfatigued with the very kind attention that you paid us yesterday and your numerous visitors, including the dear little children, we therefore send over a messenger to enquire after your health and also to convey some documents respecting the baptists who are in your police Prison, that I told the King that I would leave at the Palace and I forgot to do it. As they belong to the poor man (except the letter to myself) I may take them back when I have the pleasure of seeing you again.

I trust that the King (whose kindness *we deeply feel*) will not think that I make too free in pressing the point of the infinite importance of religious toleration in the country, because I most firmly believe that whether I read the history of Nations or observe the result of its operation in the present day, nothing more truly conduces the peace and prosperity of a country than liberty of conscience. Surely the protestant countries of Europe who consider Luther their father, who was so entirely opposed to persecution and was so great a friend to religious liberty, ought not to be the people to persecute others, and with their more enlightened views set this example to Catholic countries. I long very earnestly that in this interesting country governed by so valuable a Sovereign, that an example may be set to the Northern countries of Europe to grant Christian liberty to their subjects; I doubt not that it would be acceptable to God and approved by

man and bring a blessing with it to the King and his people. I venture to say so much in Christian freedom.

I would be very glad of a few lines to say how the King and thyself are in your health and with a warm feeling of love and gratitude I remain, my dear Queen,

thy attached and obliged friend
Elizabeth Fry

14. 1841, 27. august. Caroline Amalie til Elizabeth Fry

9 1/2 le soir du 27 Août

Chère Madame Fry,

Que je suis peinée d'avoir tant fait attendre votre message! Nous étions chez la Reine douairière (33) et en revenant vers 8 heures courue [?] dans mon jardin et ne suis rentrée qu'à neuf heure. Dans ce moment seulement je trouve votre chère lettre et votre paquet, et ne puis assez vous remercier de l'aimable intérêt que vous prenez à nos santées. Le Roi se porte à merveille, et vous et votre cher frère ont fait du bien à son cœur et à son esprit! Il est dans une si excellente disposition, prions de tout notre âme pour que le St. Esprit l'éclaire dans toutes les branches spirituelles de son gouvernement. Que Notre Seigneur augmente en lui la foi! Que Notre Seigneur me rende un digne instrument pour avancer toute chose Chrétienne chez mon bien aimé époux! J'entend ma chère amie Madame Fry dire amen amen!!! Moi même je suis très bien et si heureuse *of the blessing day* hier. Mille complimens amicales à vous, à votre cher frère, à vos aimables et excellentes nièces. Je lirai tous les papiers (34) avec attention et vous les remettrai Dimanche! Si cela vous arrange de me donner un moment rendez-vous, ou à onze heures ou à midi le jour de votre départ, je me rendrai à mon palais en ville lundi

33. Enkedronning Marie Sophie Frederikke (1767-1852).

34. Formentlig Elizabeth Frys og J. J. Gurneys forslag om forbedring af fængselsforholdene og indførelse af religionsfrihed (se K. S. 7. Række, Bind I, s. 142 ff).

matin! J'ai aussi des nièces qui aspirent à faire votre connaissance et qui parlent anglais. Elles se trouveront alors chez moi.

Votre fidèle amie
Caroline

Le Roi vous salue bien amicalement tous!

15. 1841, 1. september. *Elizabeth Fry til Caroline Amalie*

Lubeck 9th Mo. 1st 1841

My beloved Christian Friend,

I thought it might be a satisfaction to thee to know that we were favoured with a very calm voyage and arrived here safely yesterday morning; and I may say the remembrance of our visit to Denmark brings peace, and thankfulness to our hearts.

Very earnestly do I pray and desire that God may bless this visit to many souls [?] and that the heart of the King may be disposed to liberate the captives. This I desire for those he governs and for the sake of his own soul.

We are much obliged by thy kind present of the pictures of Copenhagen and our hearts overflow with a feeling of love and gratitude, to the King and thyself for your extraordinary kindness towards us. My dear brother and my sweet nieces unite in very affectionate and respectful regards to the King and thyself,

and I remain
thy much attached and grateful friend
Elizabeth Fry

To the Queen of Denmark

16. 1842, 22. marts. *Elizabeth Fry til Caroline Amalie*

Upton Lane 3d Mo. 22nd 1842

My dear and valued Queen,

I am at last anxious at not hearing from thee. I have feared that

the letter I heard thou thought of writing to me has been lost on its way as my dear friend Catherine Brown said that thou wast so kind as to propose writing to me the post after thou had written to my dear nieces. I have feard also lest thou hast been poorly or any thing may have been the matter with the King and I have also fear'd whether my last letter had been welcome to thyself and thy Royal husband. I hope soon to have all my fears removed by seeing thy handwriting once more and hearing of the welfare and happiness of the King and thyself.

I suppose that the Professor David has been long returned home. I wish that he may promote the moral and religious instruction of the poor Prisoners as well as trying to improve the buildings. I hope one day to hear that your Prison Societies are beginning their labour of Christian love. We are delighted to hear of the liberation of the Baptist Ministers. May it bring peace and blessing upon the King thyself and the country of Denmark! and may Christian toleration adorn this interesting Land.

We had a delightful visit from the King of Prussia. He was full of love and kindness and appeared much pleased with our family and those that he met under our roof, he also appeared to be much interested by the visit that he paid to Newgate. He spoke to me with much interest about Denmark and what was doing in your country. — I hope that one day we may be favoured to see the King and thyself under our roof. We should feel it very gratifying to have a visit from you. I have had a letter from the Queen of Prussia and she expresses her desire to visit us if the King of Prussia ever visits England again.

My beloved Christian friend, for allow me to call thee so, how earnestly do I desire that the peace and blessing of Almighty God may rest upon thyself and the King and that all your labours for the good of others may prosper.

We are likely to have a Sale for the Prison Society as we want some money to support our Refuges for the poor Repentant Prisoners, we propose its being held on the 19th and 20th of next month. I thought I would venture to ask thee to do me the kindness to write us a few texts of Scripture on small sheets of paper as I think we might get a good deal of money for them for the poor Prisoners but I beg thee not to trouble thyself about it.

Pray present my respectful regards to the King of Denmark

and with kind remembrance to all thy ladies and such branches of the Royal family as we have the pleasure of knowing

I remain
My dear Queen of Denmark
thy attached
and obliged
Christian friend
Elizabeth Fry

My brother J. J. Gurney would unite with me did he know of my writing [?], in respectful regards to the King and thysself.

To the Queen of Denmark

17. 1842 (*uden dato*). *Caroline Amalie til Elizabeth Fry*

Ma chère Madame Fry,

Je suis toute triste de vous avoir fait attendre si longtemps après la lettre que je vous annonçais il y a plusieurs mois quand j'écrivais à vos chères nièces pour les remercier de l'envoi du cher portrait. Mais je suis encore beaucoup plus triste de ne pouvoir vous annoncer un résultat décisif quand à la permission de visiter les prisonniers; mais je ne perd pas courage et j'espère dans quelque temps pouvoir vous annoncer good spell! Quand à l'affaire des Baptistes (35) je sais qu'on s'en occupe sérieusement mais j'ignore quel sera le résultat. Jusqu'ici le gouvernement craint de dévier de ses devoirs en permettant liberté religieuse complete. Dieu éclaire le Roi de Sa Sagesse en toute chose! Voilà mon ardente prière à laquelle s'associera ma chère et bien aimée amie Madame Fry et votre bon frère Monsieur Gurney. Le Roi vous fait à vous tous deux bien des amitiés; vos chères lettres lui ont fait plaisir, il sait si bien apprécier chaque parole qui lui vient d'un cœur bienveillant, il aimerait pourvoir satisfaire tous les vœux charitables, mais par les circonstances il y a parfois des conflits difficile à resoudre.

35. Om Elizabeth Frys bestræbelser for at få frigivet de to fængslede baptistpræster Peter og Adolph Mønster se K. S. 7. Række Bind I, s. 147 ff.

Que je voudrais à mon bien aimé et excellent époux la connaissance de l'excellent Roi de Prusse (36). Comme sa visite en Angleterre, et chez ma chère Madame Fry m'a fait plaisir!

Madame Brown (37) vous enverra avec cette lettre quelques passages de l'écriture sainte écrite par ma main, si j'avais eu quelque ouvrage préparé je vous en aurais envoyée; cela sera pour une autre fois si vous voulez m'avertir quelque temps d'avance.

Votre fidèle amie
Caroline Amalie

Monsieur David (38) était enchanté de sa visite à Upton, il me dit que vous lui aviez paru un des patriarches entourée de votre nombreuse famille.

18. 1842, 25. juli. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Cromer, Norfolk, 7th Month 25th, 1842

My much loved and valued Queen,

I must send thee one private line to say that I hope the King will not feel that I have made too free in writing to him, I hope that you neither think that I make too free in calling you my *friends*, because I do indeed feel you so and that it is a true title, for your friendship I think I shall never forget or your kindness to us when in Denmark.

I advise my letter to the King being translated by Julius Sehested (39) and he could also translate all the regulations respecting the female officers if agreeable to the King. I send

36. Frederik Vilhelm IV (1795-1861) var blevet konge af Preussen i 1840. Christian VIII havde en sammenkomst med ham i 1843.

37. Den engelske gesandts hustru Katherine Browne.

38. Professor Christian Nathan David (1793-1874), politiker og national-økonom, blev i 1845 fængselsdirektør og 1848 overinspektør for fængselsvæsenet.

39. Julius Rammel Gyldenstjerne Sehested (1806-79) var tolk for E. Fry og J. J. Gurney i 1841, bl. a. under deres fængselsbesøg i København.

these regulations from a Prison for separate confinement and the others from a house of correction.

I am very sorry to say just as I was finishing my letter to the King it was blotted by some ink, and I could not well have copy'd it without delaying my sending it for another post. I send also a book partly written by myself that may be useful to the gentlemen and ladies who visit the Prisoners.

I hope that the King and thyself are favoured with the blessing of health. I am thankful to say I have felt much recovered since my stay by the seaside in my native county.

I remain
My dear Queen of Denmark
thy much attached and grateful friend
Elizabeth Fry

To the Queen of Denmark

19. 1842, 16. august. Caroline Amalie til Elizabeth Fry

Chère Madame Fry,

Je vous envoie cijoint une lettre du Roi (40) et une traduction de son ordonnance concernant les prisons, dont j'espère que vous serai contente. Je suis si heureuse que nous en sommes là et je bénis de tout mon cœur votre visite et celle de Mr. votre frère qu'ont commencé ce resultat.

Puisse votre chère santé chancelante aller mieux! Je suis couché avec une jambe malade depuis le 8 Juillet et je n'ose pas écrire beaucoup, voila pourquoi je ne vous envoie aujourd'hui que

40. Brevet fra Christian VIII findes i original blandt Elizabeth Frys papirer. Det er dateret Wijk, Föhr, 8. august 1842 og fortæller om de forskellige forbedringer af fængselsforholdene, som er gennemført efter E. Frys besøg i 1841. Brevet er aftrykt af Kornerup (K. S. 7. Række, Bind I, s. 171) efter koncepten i Kongehusets arkiv, og brevtæksten afviger kun på enkelte uvæsentlige punkter fra konceptens ordlyd. Den er derfor ikke medtaget i nærværende publikation. Som bilag til brevet medfulgte tæksten til kgl. resolution af 25. juni 1842, og Christian VIII havde bedt Caroline Amalie om at sørge for, at der blev medsendt en oversættelse.

peu de lignes, qui ne doivent être considéré que comme signe de vie. Dieu vous benisse! Aimez toujours, chère Mad. Fry,

Votre
bien dévouée et affectionnée amie
Caroline

16 Aout

Bien des amitiés à M. Gurney et à vos nièces. C'est le jeune Denis Brown qui a fait la traduction anglaise.

*20. 1842, 17. september. Elizabeth Fry til
Christian VIII og Caroline Amalie (41)*

Northrepps Hall 9th Mo. 17th 1842

I hope that the King and Queen of Denmark will not think me negligent in not having before acknowledged the receipt of their very obliging and delightful letters, I can truly assure my beloved and honoured Friends that your communications made my heart glad and my belief is that much good will soon be accomplished in your prisons though it must be a work of time to produce a great reformation.

It appears very important that the Society of gentlemen and ladies for the improvement of the Prisoners should be very diligent in the performance of their duties, in visiting the Prisoners, patronising them after they are liberated and obtaining all the information they can on the subject of Prison Discipline from all other countries, that they may be well acquainted with the various experiments that are now making upon this important and interesting subject. I hope that Julius Sehested will continue their Secretary as he appeared to be so peculiarly suitable for this office and I trust that my friend Catherine Brown will be useful to the Ladies who visit the Prisoners and earnestly do I desire that the blessing of the most High God May rest upon their labours of Christian love and charity.

41. På brevomslaget „To the King and Queen of Denmark” from Elizabeth Fry.

I have been very sorry to hear of the Queen's illness and hope by this time that her leg is quite recovered, may it please our Heavenly Father long to preserve her useful and valuable life!

I must once more express my gratitude for your obliging and valuable letters. My brothers are neither with me at this time nor my nieces or they would join me in affectionate and respectful remembrance to you, and I remain

My dear and valued King and Queen
your attached and obliged friend
Elizabeth Fry

21. 1843, 4. april. Elizabeth Fry til Caroline Amalie

Upton 4th Mo. 4th 1843

My much beloved and valued Queen of Denmark,

I have long wished to write to thee to enquire after thy health and spirits as I have received rather poor accounts of thee. The loss of thy dear mother the Duchess Dow^r of Augustenberg [sic.] (42) must have been a great trial to thee for it is very hard to part with those dear to us; even our blessed Lord and Saviour wept at the grave of His friend although He knew that through His own Almighty power He could and would raise him from the dead. I feel what a consolation to believe that our Almighty Lord who is touched with a feeling of our infirmity is ever near to comfort, help and heal His dependant servants in their afflictions and various conflicts. I trust my dear friend that thy Lord is very near to thee as thy help, thy strength and thy consolation! I hope that thy health is improving and that as the sweet spring weather advances thou will feel a fresh revival of health, life and power.

It will give me pleasure also to hear of the King. I hope that he has perfectly recovered his lameness. I feel it very desirable to hear of you as I am so much interested for the Kings and thy everlasting welfare and your present peace and prosperity and that the blessing of Almighty God may rest upon you and upon your people.

42. Hertuginde Louise Augusta af Augustenborg (1771-1843).

A few weeks ago I received a most satisfactory letter from my friend Julius Sehested giving me a very pleasant report of a new womens prison, of ladies being likely to begin visiting the female prisoners, of an excellent Chaplain being appointed (43) and the Prison discipline Society having met, and beginning their operations. I really feel it cause for much thankfulness that this important work is so far begun, that there is so much reason to hope it will now go on and that the poor men will also one day be visited in the Citadel and the large Prison for the men who are long imprisoned. I forgot to say how I rejoiced to find that plenty of good books were admitted into the Prison.

I think that the King will feel much peace and comfort in having allowed the great improvements to be made in the Prisons of Denmark. I think it will prove a good example for other countries.

I should be glad to have my respectful and affectionate remembrance presented to the Queen Dow^r the Duchess of Glucksbourg and others who I had the pleasure of meeting in Denmark.

I once more must endeavour to express my good wishes for the King and thyself and with a grateful remembrance of your great kindness to my brother, my nieces and myself I remain

thy attached and obliged friend
Elizabeth Fry

P.S. I expect to visit Paris the middle of this month to remain there about five weeks. My address there will be Hotel Meurice à Paris.

To the Queen of Denmark

22. 1843, 14. november. Caroline Amalie til Elizabeth Fry

Chère Madame Fry,

C'est avec bien de la peine que nous venons d'apprendre votre grave indisposition, suite des fatigues de vos voyages. Pussions nous apprendre bien tôt que vous soyez remise et en état de

43. Se note 44.

continuer votre activité charitable. Je pense bien souvent à vous avec tendresse, et jamais je n'oublierai votre chère visite à Copenhague.

Nos pauvres prisonniers vous doivent d'entendre la parole de Dieu par un prédicateur zélé et tout à fait Chrétien, et plusieurs dames vraiment pénétrées de la parole de Notre Seigneur secondent parfaitement le pasteur Boisen (44) dans ses soins pour les âmes des pauvres condamnée. Mlle Andresen que vous avez connue ici, est infatigable dans ces soins.

Nous avons eu une visite pendant le mois passé de l'excellente Sieveking de Hambourg (45), qui vient former ici une petite réunion de dames visitant des pauvres.

Le cher Roi vous fait bien des compliments et amitiés, veuillez me rappeler au souvenir de votre cher époux, de vos enfans, de votre frère et ces chères nièces. Je me recommande à toute cette excellente famille avec des souvenirs d'affection.

Pour vous même chère chère Madame Fry je vous presse contre mon cœur et me nomme à jamais

Votre bien dévouée amie
Caroline Amelie

Copenhague, ce 14 nov.r 1843

Foruden de her gengivne breve findes blandt Elizabeth Frys papirer i Friends House tre korte breve, som jeg ikke har ment det nødvendigt at aftrykke her:

a) 6/6 1822 bekræfter hofdame frk. Frederikke Urne, at prins og prinsessen gerne vil besøge kvækerskolen onsdag den 10/6 og vil indfinde sig til frokost kl. 10.

b) 20/6 1822 takker prins Christian Frederiks privatsekretær J. G. Adler på prinsesse Caroline Amalies vegne for en indbydelse

44. Carl Christian Boisen (1804-66) – senere stiftsprovst i Ribe – blev 1842 ansat som præst ved Tugt- og Forbedringshuset på Christianshavn.

45. Amalie Sieveking (1794-1859), tysk filantrop.

til at aflægge et besøg i Plashet House mandag den 1/7 kl. 1 (46). Adler beklager, at han selv er forhindret i at komme med, da han netop på dette tidspunkt skal møde i *Bible Society* (47).

c) 5/12 1822 fremsender den danske chargé d'affaires i London, H. A. Clauswitz, det som nr. 1 gengivne brev af 8/11 fra Caroline Amalie. Han meddeler samtidig, at han til gesandten (grev C. A. Moltke), som på dette tidspunkt var i København, vil videresende et brev fra Elizabeth Fry.

46. Se ovenfor s. 112.

47. Besøget i Bibelselskabet refereres i prinsens dagbog.

Monrads sidste indsats for kirkeforfatning

Af Carl Trock

Trods megen optagethed af D. G. Monrad og hans såre forskelligartede indsats er hans sidste forsøg på at gribe ind i politik – og dermed helt selvfølgelig kirkepolitik – ikke meget påagtet. Det er forståeligt, at manddomsårene fængsler; i forhold dertil er det, han kæmpede for i sine sidste år, beskedent og indsatsen næsten resultatløs. Men det, han dér satte sig for, er ikke mindre prætentøst end noget tidligere initiativ, og det viser, med hvilken konsekvens han til det sidste fastholdt sine mål, og hvilken opfindsomhed han stadig kunne udvise for at nå frem mod dem (1).

Mens jeg tidligere har skildret hans afgørende indsats, dels bag kulisserne, dels på Lolland-Falsters stifts landemode 1883 (2), så er ellers så godt som overset hans omtrent samtidige indsats som politiker for at få lirket igennem, hvad der kan kaldes små og dog betydende skridt frem mod en kirkeforfatning. Også hans åbne fastholden af grundlovens idealer over for begge parter i den skarpe politiske strid er for stedmoderligt behandlet, såvel som hans indsats i Det kirkelige Raad af 1883.

I. Monrads vej tilbage til politikken

Dr. theol. Asger Nyholm har i sit såre fortjenstfulde værk redegjort for Monrads come-back i politik. Et kort rids er dog vist her nødvendigt.

Allerede i forbindelse med sin udnævnelse til biskop 25.2.1871 havde Monrad, på trods af ønsker fra både kongen og kultusminister C. C. Hall, forbeholdt sig fuld frihed til at befatte sig

1. Af 3 Monrad-disputatser har alene Asger Nyholms »Religion og Politik» (København 1947) interesse i vor forbindelse. Den benævnes Nyholm i det følgende ved henvisninger dertil. Den brevsamling, som en anden Monrad-forsker, Svend Hauge, udgav, »D. G. Monrad: Breve» (København 1969) benævnes Hauge.

2. Kh. Saml. 1972, 194 og 198.

med politik (3). Samme år, og igen året efter, søgte han valg til Folketinget, men faldt (4). Han trøstede sig en tid ved at stå uden for de partikampe, som en gejstlig mand helst bør undgå; det vidste han dog, at menneskenes tanker er foranderlige (5).

Tale med om politik måtte han da også. 1874 udgav han »Politiske Breve, Nr. 1-4« (6). Og en politisk observationspost attråede han, sidst i 1873 meldte han på allerhøjeste sted, at han var rede til at blive kongevalgt landstingsmand, det interesserede dog hverken majestæten eller regeringen. Monrad gav fortsat udtryk for dette ønske og følte sig gentagne gange forbigået (7). Noget andet var, at han 1874 fik opfordring til at indtræde i det vaklende ministerium Holstein; den »ære« havde han let ved at afslå (8).

Sine politiske kommentarer fortsatte han og nåede november 1877 til »Politiske Breve 9-13« (9), de viser, hvordan han har bevæget sig væk fra en overvejende kritisk holdning over for Venstre til betinget at støtte partiets kamp for parlamentarismen (10).

Samtidig skrev han direkte betydende folk til. Overfor Christian IX udtrykte han ængstelse for, at denne skulle indlade sig på noget, som efter Monrads mening var grundlovsbrud. Kongen må have fejlet Monrad af i et svar 25.10.1877 og skrevet, at det var langt bedre, at han kun gav sig af med teologi, for Monrads replik herpå er bevaret: »Som den eneste tiloversblevne Martsminister, som den, der har gjort det første Udkast til Grundloven, anser jeg det for en hellig Forpligtelse at udtale mig, inden jeg gaer bort,

3. Nyholm 353.

4. Nyholm 354, 356.

5. Nyholm 357 jfr. 360.

6. Nyholm 362.

7. Nyholm 360. Da han i sine sidste år tænkte på at holde op som folketingsmand legede han igen med tanken om at få sæde i Landstinget, hvor man så dejligt kan vegetere, med god samvittighed, Nyholm 447.

8. Brev 22/7 74 Hauge 173 jfr. Danske Magazin 7 III 299 og Kriegers Dagbøger VI 7; Nyholm 370 f.

9. Sit 8. politiske brev havde han endda sluttet med et løfte om ej oftere at besvare læseverdenen med sine politiske meninger, Nyholm 386.

10. Se især Nyholm 357, 360, 365, 383, 385, 388, 431, 446.

om Grundlovens rette Forstaaelse. Jeg maatte foragte mig selv, om jeg ei gjorde det» (11).

Også kultusminister Fischer søgte han at påvirke, så regeringen opgav sin fortsatte fjendtlige holdning mod folketingsflertallet for at nå frem mod det, der lå Monrad, »Martsministeriets sidste Rest paa Sinde: Fædrelandets Vel, Kongens Tarv, Grundlovens Oprettholdelse» (12). Men hans muligheder for at øve indflydelse var små, det erkendte han, der var »vraget i Helsingør af Høire, i Roeskilde af Venstre, og ved alle Kongevalg af alle Ministerier» – privat kunne han også skrive, at det var en stor lykke at stå uden for politik (13).

En tid endnu kunne Monrad dy sig, bundet af andre gøremål og stadig mere frastødt af, som politikken udartede: Ministeriet formår intet, Folketinget formår intet. »Det forekommer mig, at Absolutismen er langt at foretrække for en fri Forfatning, der opfattes paa denne Maade», skrev han privat. Og dog så han den udfordring, som situationen bød *ham*: Hele intelligensen er imidlertid overmåde glad for, at det går, som det gør, ikke en eneste »af den hele Flok deler min Mening». Grunden til hans »meget ensomme» stilling nævnte han også fortroligt: »Hele Intelligensen er reactionær og giver Forfatningen en god Dag. Had til Venstre er den Bevæggrund, der leder og bestemmer alt» (14).

Langt ind i året 1880 gav han privat udtryk for, at politikken stod ham fjernere og fjernere, for samtidig at tumle med sine muligheder i politik: »Iøvrigt har jeg i Tanken en hel Del Lovforslag, som jeg vil sætte igjennem, naar jeg bliver Minister; men da jeg ikke bliver Minister, betragter jeg dem som Afdøde, paa hvis Grav jeg undertiden lægger en Krans» (15).

Det kunne Monrad ikke nøjes med. Den tilspidsede politiske strid blev en udfordring, som måtte tages op. Monrad bød sig selv til, omend på vilkår.

11. Brev 30/10 77, Hauge 410, for kort Nyholm 393. Om senere henvendelser til kongen, se notits af 13/8 78, Kriegers Dagbøger VII 34.

12. Kh. Saml. 6 III 339 jfr. Nyholm 393.

13. »Politiske Breve, Nr. 9-13» 17 og brev 31/12 73, Nyholm 360 f.

14. 25/8 79 og 1/5 80, Hauge 231 og Nyholm 406.

15. 21/9 80 Nyholm 406; allerede tanker om lovforslag i brev 13/1 79, se Hauge 223.

Ved Estrups andet opløsningsvalg i 1881 gav han offentligt udtryk for, at han var villig til at stille sig, hvis et flertal ønskede det. »Om ikke Meget, saa dog Noget» kunne han vel udrette; bindes til nogen af de stridende parter eller til noget politisk program ville han ikke, men alene stå »bundet af sin politiske Fortid», skrev han i »Politiske Breve, Nr. 19», det sidste. Monrad havde skarp kritik til begge sider – af regeringen, der optrådte, som var den uden ære, idet den fortsatte uden at kunne sætte noget igennem, i stedet for at opgive modstanden mod parlamentarismen – og af Venstre, som selv havde forvoldt striden ved i »Utide at hejse Parlamentarismens Banner». Den af Berg bebudede visnepolitik ville yderligere standse store politiske reformer og føre til ørkesløse forhandlinger år ud og år ind, noget som også ville bringe styret i ringeagt i indland som udland (16).

Foråret 1882 blev Middelfartkredsen ledig, da en af Venstres hæderkronede ledere, Balthazar Christensen døde 21.4.82. Monrad kom på tale som folketingskandidat for Venstre ved suppleringsvalget (17).

3. maj svarede han ilsomt C. Berg på et brev, som han havde modtaget med stor glæde: Han havde selv oftere tænkt på at skrive til Berg i anledning af Middelfart-valget, men undladt det ud fra sit »Princip ei at gjøre saa meget, som kan ligge paa en Negl, enten for eller mod mit Valg; thi selv vil jeg være aldeles ansvarsfri». Men han ville stille sig, hvis han modtog opfordring fra »et tilstrækkeligt stort Antal Vælgere» (18). De kom, og før valget betonedede Monrad, at han som kandidat ikke stillede sig imod noget parti, heller ikke mod Estrups regering, men alene på den betingelse, at han ville være sin fortid tro (19).

Monrad – fyldt 70 år – valgtes, ejendommeligt nok med stærk støtte fra Bergs fraktion i Venstre, hvis oplæg til uforsonlig kamp mod regeringen bød Monrad mest imod, mens den mere forhandlingsvenlige fløj, med Frede Bojsen som leder, opstillede en modkandidat.

16. Nyholm 389 og 429 ff.

17. Nyholm 434.

18. Bergs arkiv er ikke benyttet af Nyholm; om sin tilbageholdenhed skrev Monrad tilsvarende til datteren efter valget, Nyholm 434 f.

19. Nyholm 434.

II. Monrad som forhandlingspolitiker

Monrad havde som nævnt gjort sig sine tanker om, hvad han ville i Folketinget, og han lagde resolut ud.

Asger Nyholm har ret kort omtalt dette og nævner også de 5 lovforslag, som han sammen med førerne for både Venstres radikale og den moderate fløj og forhandlingsvillige Højre-folk fremsatte i samlingen 1882/83. Det sker overvejende ud fra Rigsdagstidende, mens privatarkiver her kun er udnyttet i ringe omfang. Det kommer derfor ikke frem, at Monrad havde udarbejdet yderligere 5 lovudkast, som ikke kom frem i Folketinget (20).

Ved udgivelsen af »Frede Bojsens politiske erindringer» (1963) gør Kr. Hvidt opmærksom på – hvad Fr. Nørgaard forlængst havde peget på ved at aftrykke breve fra Monrad til Bojsen (21) – at Monrad lagde op til at få Venstre med til de 10 lovforslag. Hvidt nævner, at et af dem var et udkast til en præstevalglov, men forbigår, at et andet også sigtede mod at bringe et af Monrads hovedmål, en repræsentativ forfatning for folkekirken, et skridt nærmere sin virkeliggørelse (22).

Monrad valgtes 16. maj 1882. Allerede den 3. maj havde han skrevet til Berg: Hvis jeg bliver valgt, vil det være mig kært at få en samtale med Dem. Det trak ud med den, og 4.8. skrev han igen til Berg: »Naar kommer De? Kom snart! »

Forinden havde Frede Bojsen i en tale 25. maj inviteret Monrad til samarbejde (23). Monrad var rede og opsøgte ret omgående Bojsen. Denne fortæller i et brev af 7.6., at Monrad »forleden» havde besøgt ham. »Han nærer vistnok alt for store Illusioner om, hvad han kan udrette under den »saglige» Forhandling», det var Bojsens indtryk (24). Allerede her nævnte Monrad, at han havde udarbejdet nogle lovudkast, og Bojsen lovede at se på dem (25).

Monrad kunne således begynde sit virke i Folketinget, accepteret af Venstres 2 mest betydende ledere. Fra Bojsen havde han tilsagn om bistand, omend kun til at overveje form og indhold af

20. Nyholm 436 f., de sagen vedkommende arkiver er Bergs og Bojsens.

21. Højskolebladet 25/3 1937 190 ff., jfr. Nyholm 435.

22. 108 f., note 9.

23. Nyholm 435.

24. Til Sofus Høgsbro, »Brevveksling og Dagbøger» II 110.

25. Højskolebladet 1937, 190 ff., Frede Bojsens politiske erindringer 108.

lovudkastene. Her var kontakt vedrørende de reformer, som Monrad ville både for reformernes skyld og folkestyrets skyld. Uvist var det endnu, om Berg kunne bevæges fra at slå ind på visnepolitikken, og om der i Højre var elementer med styrke nok til at modvirke stærkere politisk strid.

De 2 Venstre-ledere kunne også bruge Monrad, Bojsen i sit arbejde med de midler, forhandlinger og reformer, som han mente banede vejen til det mål, han havde fælles med Berg, folketingsparlamentarismen. Mislykkedes det, og der kom hårdere politisk krig, så havde Berg i Monrad en værdifuld garant for nødvendigheden heraf. Spørgsmålet var i første omgang, hvor langt de 2 ville imødekomme Monrad.

Folketingssamlingen 1881/82 var sluttet umiddelbart efter Monrads valg. Som alderspræsident tilkom det ham at åbne sessionen 1882/83, og imod sædvane gjorde han det med en tale. Han mindede her om middelalderens begreb »Guds våbenhvile» og opfordrede til, at man jævnt og simpelt samlede sig om fædrelandets anliggender og glemte gammelt had og vrede (26).

En prædiken gjorde det visselig ikke, selv ikke om den var holdt af den sidste af grundlovsfædrene. Men Monrad havde udformet det grundlag, hvorpå parterne skulle begynde at øve sig i samarbejde.

Helt naturligt er kirkepolitikken en del af helheden. Året før havde Monrad i »Politiske Breve, Nr. 19» også nævnt kirkeforfatningssagen, der med grundloven havde fået en sovedrik, så der ikke blev noget ud af løftet om en forfatning for kirken, ligegyldigt hvor meget der var brug for det, og ligegyldigt hvor mange udmærkede mennesker, der var gået ind derfor.

26.9.1882 sendte Monrad Bojsen de 10 »lovudkast» og bad kort om en »kritisk og kærlig Behandling» deraf (27), Berg fik

26. Nyholm 435.

27. Da Monrad opsøgte Bojsen først i juni skal han ifølge Bojsens senere oplysninger have nævnt sine lovforslag og sagt: »jeg er en gammel Mand, vil De ikke hjælpe mig med at give disse Planer Lovforslags Form» (Højskolebladet 1937, 190). Monrads hast med at opsøge Bojsen stemmer dårligt med, at han lod gå næsten 4 måneder før han sendte Bojsen udkastene; det skyldes måske at han som nævnt først ville have et møde med Berg og forgæves skrev til denne derom; i erindringerne hedder det, at Bojsen »kort tid efter» modtog udkastene (p. 108), intet tyder på at han har modtaget 2 redaktioner. Af de 10 nummererede lovudkast var det om præstevalget nr. 6

dem også, men vel på et senere tidspunkt (28). Blandt dem vedrørte 2 folkekirken og gav ansatser, dels til en top-kirkerepræsentation, dels til en repræsentation for de sognemenigheder, der måtte danne grundlaget for en varig kirkeforfatning. De bringes i deres helhed:

»Lov angaaende Folkekirken.

Indtil Grundlovens § 75 er bragt til Udførelse, samles hvert tredie Aar Stiftsøvrighederne i Kjøbenhavn, for at afgive Betænkning over de Forslag angaaende kirkelige Spørgsmaal, der maatte blive dem forelagte og indgive de Andragender, hvortil de maatte finde Anledning. Forsamlingen tiltrædes af et af det theologiske og et af det juridiske Fakultet valgt Medlem. Med Hensyn til Rejsegodtgørelse og Diæter forholdes efter de Regler, der gjælder for Rigsdagens Medlemmer».

»Lov om Præstevalg.

§ 1. Naar et gejstligt Embede ved en Sogne-Menighed er blevet ledigt, sendes de indkomne Ansøgninger, dog ikke over ni, gennem Provsten til Borgerrepræsentanterne i Kjøbenhavn eller Byraadene eller Sogneraadene. Tidligst 8 og senest 14 Dage efter at Provsten har afsendt Ansøgningerne til den kommunale Myndighed, holder han et Møde med samme, for at det kan blive bestemt, hvilke tre Ansøgere der skulde indstilles til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Provsten deltager i Forhandlingerne, men ikke i Afstemningen. Ministeriet afgjør derpaa, hvilken af de 3 Indstillede der skal indstilles til Kongen.

§ 2. Er der i et Pastorat flere Sogneraad, eller et Byraad og et eller flere Sogneraad, da overgaar den i § 1 omhandlede Indstillingsret til et Udvalg, der vælges af vedkommende kommunale Myndigheder, og hvis Medlemstal bestemmes efter Folkemæng-

og det andet nr. 7. De må være renskrevet af en anden for Monrad, at han er forfatter fremgår direkte af akter fra Bojsens arkiv (Rigsarkivet nr. 5180 pakke M II sammenholdt med Fr. Nørgaard i Højskolebladet) indirekte af Bergs arkiv.

28. De 10 udkast findes i Bergs arkiv (Rigsarkivet nr. 5115, pakke 18 »Diverse politiske sager»), skrevet med samme hånd og på samme papir som i Bojsens arkiv, formulering og nummerering er ganske ens. Her savnes enhver oplysning om, hvornår de er kommet Berg i hænde, de ligger sammen med et lovudkast, skrevet af Monrad selv, som Maren Berg henfører til Monrad og året 1882.

den i de af dem repræsenterede Kredse, saaledes som samme er befunden ved sidste Folketælling.

§ 3. Denne Lovs Bestemmelse komme kun til Anvendelse, naar der om et ledigt Embede er indkommet flere end tre Ansøgninger.»

Målet er det samme for Monrad, i et forsøg på at nå frem har han strakt sig vidt for at gøre forslagene angenehme for Venstre. Var de det så? – var det for Bojsen en politisk nødvendighed at yde et sådant offer for at få støtte til endnu et forsøg på forhandlingspolitik, om hvis muligheder han ikke nærede mange illusioner? – var det for Berg nødvendigt at acceptere forslagene, for at vinde og fastholde Monrad som støtte for uforsonlig kamp med regeringen, når dens uvillighed til forhandlinger påny var demonstreret? Og kunne det sagligt set forsvares, at Venstre affandt sig med denne ansats til en kirkerepræsentation og med en præstevalglov, der ikke lagde afgørelsen af præstevalget ud til flertallet i sognet? Det kan ikke betragtes som ganske udelukket, når man betænker, at Bergs fraktion 1879/80 var langt inde i forligsforhandlinger om en præstevalglov med den daværende kultusminister, Fischer, hvor der væsentligt blev slået af på de krav, som Venstre havde formuleret først i 1870'erne (29).

Det lykkedes i hvert fald ikke Monrad at få Venstre med på den kirkepolitik. Der mangler enhver oplysning om Bergs reaktion på forslagene, og Frede Bojsens viser sig kun indirekte. Vi ved, at Bojsen »strax tog fat på» de 10 forslag (30); akterne i hans arkiv viser, at han havde kommentarer til flere af dem, og de kom videre, mens han lod andre uænsede og undlod bemærkninger til dem, deriblandt de kirkelige lovforslag. De kom ikke længere – forblev i skrivebordsskufferne (31).

De 5 lovforslag, som Monrad – som den sidste martsministers sidste ord – fremsatte i Folketinget 1882/83 sammen med Venstres ledere og nogle moderate Højre-folk, nåede ikke meget

29. Her er ej plads til at redegøre for, hvor langt Berg var villig til at give køb, da han pludselig skulle slå Bojsen ud og overtrumfe ham som forligspolitiker, se Kriegers Dagbøger VII 277, 299, 301 f.

30. Frede Bojsens politiske erindringer 108.

31. Bojsen har ændret i og gjort tilføjelser til 4 af de 10 udkast. I Bergs eksemplarer deraf er der foretaget enkelte understregninger, men heller ikke her er dette foretaget ved de 2 kirkelige udkast.

videre. Regeringen nægtede forhandling om dem, hvis ikke Folketinget behandlede nogle regeringsforslag, og det ville det ikke (32). I familiebrevene erkender Monrad sit nederlag med den hele forhandlingspolitik. Han havde ikke formået at bringe et positivt indhold ind i oppositionens virksomhed og få den væk fra vejen mod visnepolitik. Noget tilfredsstillet var han ved at have afsluttet sin politiske virksomhed ved at have været med til at bringe lovforslagene frem. Højre havde han kun indvirket lidt på, men en overgang mente han at have samlet Venstre og forbundet de radikale og de moderate ved at opfylde sit »Ideal: at være Kit« (33).

Give op ville Monrad dog ikke. I brevene gør han marts 1883 op, at »der aldeles Intet er at udrette« for ham; da al udvikling er standset, trøster han sig med snart at træde ud af Folketinget. Juni skriver han, at han ikke vil gøre flere forsøg på at få en samvirken til Fædrelandets vel istand, men i august er han inde på at gøre endnu et forsøg på at afrunde sin indsats »ved at lade Grundlovsbestemmelserne gjøre et lille Skridt fremad«. Her nævnes 9 lovforslag, som ikke specificeres, men folkekirkens forhold har han nok igen tænkt på. Månedens efter gør han fremsættelsen af dem betinget af, at Venstres ledere vil støtte dem. Først i november 1883 er han nærmest ganske opgivende, mens han sidst i samme måned skriver, at han atter vil være medforslagsstiller om 5 lovforslag sammen med Venstres ledere. Samtidig ser han visnepolitikken komme og erkender, at det nok er ved at være Venstres eneste og sidste våben (34). Marts-april 1884 skriver han, at han vil holde op som folketingsmand, for han kan ikke sætte noget igennem, men trøster sig med at hans nærvær var »ikke uden Betydning« eller mere sagtmodigt udtrykt »ikke helt betydningsløs« (35).

Eftertiden uden for tidens hektiske stemning har nemt ved at se, at Monrad overvurderede sine muligheder og undervurderede situationens vanskeligheder, i kirkepolitik som i det hele taget.

32. Nyholm 436 f. Næppe retfærdigt får Venstre hovedskylden af Hauge (21).

33. Breve 15/10, 21/10, 21/11 og 6/12 82 samt 5/2 83 se Hauge 306, 309, 312, 314 og 318. Jfr. Nyholm 446 f.

34. Breve 5/3, 26/3, 5/6, 21/8, 24/9, 5/11 og 27/11 83 se Hauge 322, 325, 333, 340, 343, 348 og 352.

35. Breve 16/3 og 19/4 84 se Hauge 363, 368.

Trods alt kunne Venstre umuligt imødekomme Monrad og indlade sig på hans kirkepolitik i den urolige tid efter Askovmødet, hvor partiets grundtvigske allierede satsede på ny frihedslovgivning, som Monrad umuligt kunne gå med til. Vel tog Venstres folketingsmænd såre valent på Askov-kravene (36), men der var nær kontakt navnlig mellem Berg og de grundtvigske frihedskæmpere. Da bruddet på Mors var en kendsgerning, tog Berg – ham var det (37) – initiativ til en drøftelse 12.2.83 med valgmenig-

36. Om Askov-mødet se P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I 81 ff., Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I 268 ff. og Kh. Saml. 7 VI 470 ff., 1971 156 f. og 1973 160f. Ubehandlet er så rigsdagens reaktion på adresserne derfra. De blev blot fremlagt af Sofus Høgsbro i Folketingets 3. møde og henvist til det vedkommende udvalg (Folketingstid. 81/82 35), som indstillede, at andragenderne henvistes til ministeren (s.st. Tillæg B 627 f., 647.), idet de havde krav på »omhyggelig Overveielse» og det kirkelige reformarbejde burde ikke gå i stå. Ved drøftelsen i Folketinget undlod dette at binde sig til en bestemt ordning af sagerne, for hvis ministeren engang kom med lovforslag måtte spørgsmålene underkastes »en fornyet og grundig Drøftelse» (s.st. 23/3 2350 ff.). Høgsbros svigersøn, Harald Holm, indbragte 2/12 forslag vedr. konfirmation og ægte-skab, forhold der i Askov havde været enighed om; han tog kun det allernødvendigste med i disse »vigtige og paatrængende» sager (s.st. 38 ff., Tillæg A 2235, 2239). Ved 1. behandling (13-14/1 82, s.st. 549 ff., 613 ff.) afviste Scavenius pure den slags, før der kom et kirkeråd, men for fremtidens skyld ønskede Holm udvalg nedsat, da han vidste at den slags sager måtte »adskillige Samlinger igjennem, inden de kunne naae til deres endelige Afgjørelse». De rivaliserende Venstre-grupper kappedes om at udtale velvilje, men udvalgsarbejdet sluttede alene med det uforpligtende, at man støttede grundtrækkene i forslagene (Betænkning 20/5, Tillæg B 1387, 1389). Venstre stod ikke sammen om Askovkravene, en grundtvigianer og Berg-ianer som Jeppe Tang gik endda imod Holms forslag og mod at rigsdagen favoriserede en enkelt kirkelig retning, han var for folkekirken, og dermed for at rigsdagen vedblev at være dens organ, som så måtte tage hensyn til alle retninger (Folketingstid. 573 ff., 628, 638 f. og 268). Hvad Venstre stod sammen om var kritikken af Scavenius' holdning, og dermed også af den næse, som han havde givet de præster, der var med i Askov (s.st. 3/10 14 og 10/12 245 ff.). Her udtalte bl.a. Berg, at han ikke delte ministerens opfattelse af Askovadresserne, men tav om, hvad han selv mente derom (s.st. 284 ff.).

37. Fejlagtigt gøres Bojsen til initiativtager i »Den nygrundtvigske Bevægelse» (285 note 43). Bergs arkiv viser noget andet, hvad der stemmer med at Berg ofte engagerede sig direkte i kirkepolitik, noget som Bojsen mest befattede sig med, når den var en del af stor-politikken.

hedspræsterne, for at høre om de ønskede en politisk indsats. Endte mødet uden at føre til noget sådant, blot med en erklæring om solidaritet med Mors-folkene (38), så havde den kirkepolitiske udvikling gjort et samarbejde mellem Monrad og Venstre umuligt. Det blev åbenlyst i den følgende rigsdagssamling.

III. Monrad over for Venstre 1883-85

Det var oprettelsen af Det kirkelige Raad af 8. oktober 1883 (39), som i Folketinget viste afstanden mellem Monrad og Venstre. Han havde jo afgørende virket for en administrativ ordning som det, der for tiden var til at opnå, og som noget der kunne forberede gennemførelsen af grundlovens § 75 om en kirkeforfatning (40).

Oprettelsen førte omgående til en konfrontation mellem Venstre og den ansvarlige initiativtager, kultusminister J. F. Scavenius, som ganske overvejende fik Monrads støtte.

Sofus Høgsbro, der som Venstres kirkepolitiske ordfører i 1870'erne havde fremmet grundtvigske synspunkter – og med det meste af partiet bag sig, undtagen hvor økonomien spillede ind – anmeldte sammen med partifællen cand. jur. N. J. Larsen en forespørgsel om, hvorledes ministeren kunne forene oprettelsen ved kgl. resolution med grundlovens ord i § 75 om, at folkekirkens forfatning ordnes ved lov?

Andre talte vel med, men debatten 16.-17. november 1883 (41) stod mellem de 2 og Scavenius, som, sekunderet af den juridiske professor Carl Goos, bestemt afviste at have handlet i strid med grundloven. Her blev det åbenlyst, at Monrads forhåbninger om samvirke med Venstre i kirkepolitik var rene utopier.

Principielt set var rådets oprettelse forkasteligt, for § 75 var efter Høgsbros mening ikke en løfteparagraf, men en permanent bestemmelse om hele

38. Den nygrundtvigske Bevægelse I 285.

39. Se P. G. Lindhardt: Den danske Kirkes Historie VII 264.

40. Jfr. Kh. Saml. 1972 194 og 198 f.

41. Forespørgslen anmeldtes 20/10, Folketingstid. 1883/84 537; vedrørende debatten henvises under eet til s.st. 870-964. Den får knap omtale af P. G. Lindhardt i Den danske Kirkes Historie VII 264, mens Nyholm refererer ganske kort, p. 446. – 11/10 83 bragte Dagens Nyheder den første meddelelse om rådets oprettelse og allerede 15/10 bragte Berlingske Tidende Scavenius' forestilling i statsrådet om rådets oprettelse.

opbygningen af kirkesamfundet, hvis hele basis blev ændret i 1849. Det bestyrkedes også af paragraffens placering, forrest af de kirkelige paragraffer, ikke mellem grundlovens midlertidige bestemmelser. Høgsbro erkendte, at den grundlovgivende forsamling havde haft en bestemt opfattelse af dens betydning, det var dog ikke bindende for eftertiden, kun vejledende. Og i 1849 havde man tænkt på forholdene i det hele, ikke indskrænket forståelsen til kun at omfatte en kirkerepræsentation.

Siden havde Folketinget opgivet troen på en ordning ved een sammenhængende lov og var begyndt at ordne forfatningen stykkevis, idet det afviste at bygge på sognemenighederne, fortsatte Høgsbro. Valgmenighedsloven havde givet mulighed for at bygge på et rigtigt grundlag, menigheder, som frit slutter sig til deres præster. En opgave for tinget var at drage skel mellem kirkeligt og borgerligt, det var noget, som »maatte ordnes ialtfald samtidig med, at man indførte en Repræsentation for Kirkesamfundet, enten for det i sin Helhed eller for dets enkelte Dele».

Et bisperåd blev ikke kirkens røst, men repræsenterede mest dem, der udnævnte bisperne. Og rådet ville virke skadeligt, gik Høgsbro videre, for det blev en hemsko for udviklingen, ja føre til en stramning, hvad der ville få flere til at foretrække friheden uden for folkekirken. Følgen blev også kompetencestridigheder mellem rådet og rigsdagen. Det var kun »Finheder», at det var rådgivende og kun skulle høres »i Reglen», for reelt ville en samlet udtalelse betyde mere end 7 forskellige bispebetænkninger. Det var da Folketingets pligt at nedlægge indsigelse mod dette brud på grundloven, som her skete, når et kirkeligt organ blev oprettet ved kgl. beslutning.

N. J. Larsen føjede bl.a. til, at her havde ministeren bundet sig og sine eftermænd til at spørge rådet, hvad der forflygtigede ministerens ansvar, mens rigsdagens arbejde blev sinket – ja dets handlefrihed blev begrænset ved, at bisperne fik offentligretslige beføjelser, sagde han siden. – Når der blev svaret, at det råd igen kunne ophæves administrativt, så var det forudsat, at man altid kunne påregne at få kongens samtykke dertil, og det var dog usikkert. Han fandt det uholdbart som Scavenius at sige, at kirken *skulle* have en forfatning, og at den *kunne* gives ved lov, og begge dele var lige bindende.

Efter Scavenius' mening var § 75 principielt set en løfteparagraf, som særligt sigtede mod en synode eller et kirkeråd, omend også på ordningen af andre forhold. § 75 havde ikke medført en indskrænkning af regeringens handlefrihed, og man var ikke gået for vidt, når ministeren ikke var pålagt en absolut forpligtelse til at spørge rådet, det var noget, som kun kunne ske ved lov. Der var først tale om en forfatning, hvis kirkesamfundet i det mindste fik ret til at blive rådspurgt, men rådet var afhængigt af regeringen og kirken ganske underkastet dennes eller ministerens »Forgodtbefindende». Det lovstridige kunne alene være, at bisperne blev befalet at mødes en gang årligt.

Scavenius havde forventninger til kirkerådet, sagde han, for en minister, »en verdslig, politisk Personlighed, som ikke engang behøver at høre til Folkekirken», var det naturligt at have et sted at henvende sig om ordningen af indre kirkelige forhold. De kirkelige myndigheder havde modsat sig love,

så længe kirken stod aldeles uden repræsentation, og derved var man kommet til et dødt punkt, som man måtte over, »det var en af de væsentligste Grunde . . . til at foreslaa dette Raad indstiftet». Opgaven var dels mest muligt at imødekomme frihedsbevægelserne i kirken uden at krænke de nødvendige samfundsbånd, dels at stå de frihedsbevægelser imod, som ville gå ud over de bånd, sagde Scavenius. Det var noget, som en politisk minister ikke kunne indlade sig på uden at have »blot en Skygge af en kirkelig Repræsentation at støtte sig til» (42).

Goos afviste, at der retsligt kunne gøres indsigelser imod administrative ændringer i kirkens forfatning, lignende fortilfælde var heller ikke blevet stemplet som grundlovsstridige. § 75 var enten at forstå som en løfteparagraf, og indtil opfyldelsen havde administrationen da hjemmel til at gribe ind på visse områder, eller også rummede den ikke noget løfte og sagde blot, at skulle noget ordnes var det en lovgivningssag, begge dele kunne ikke hævdes. Efter ordlyden var det første rigtigt og ikke det sidste, ellers havde der stået, at kirkens forfatning kun kan ordnes ved lov.

Rådet lagde ikke bånd på ministeren, hans skøn var i enhver sag utvetydigt afgørende, og det bandt heller ikke rigsdagen, som alene kom i forbindelse med rådet i tilfælde af, at der skulle bevilliges penge til det, fortsatte Goos. Anderledes lå det, hvis rådet var selve opfyldelsen af § 75, men det prætenderede det ikke at være. Problemet var da, om rådet var i modstrid med den forfatning, som § 75 politisk og moralsk pålagde at oprette? Det afviste Goos, for ministeren tænkte sig en virkelig repræsentation oprettet ved siden af kirkerådet, mens det her alene drejede sig om et forberedende skridt.

Skulle der tales om troskab mod grundloven, så anså Monrad ministeren for mere tro mod den end de, der opløftede råb om overskridelse af § 75 uden at tænke på dens opfyldelse, sagde Monrad. Det var ham umuligt at fatte, at der blev gjort så stort et væsen ud af sagen, der var jo ikke sket indgreb på lovgivningsmagtens område; det, at ministeren fik en samlet betænkning i stedet for 7 enkelte (og tidligere havde ministrene altid hørt bisperne, føjede han siden til), var »en Bagatel», ikke en forfatning.

På en måde kunne rådet fremme opfyldelsen af § 75, da man næppe ville blive ved at se på det med velvilje, men i stedet ønske det erstattet af et fyldigere organ for kirken, gik Monrad videre for at slutte af: »Mine Herrer, De tale om § 75 i Grundloven; tror De da, det er Troskab mod Grundloven, tror De da, det er Kiærlighed til dens Bestemmelser, at man ganske roligt lader det

42. Jfr. forestillingen i statsrådet, Ministerialtidende 1883 A 147 f. og Geistlige Rescripter 1883 363.

ene Aar gaa hen efter det andet uden at bryde sig det ringeste om, hvad Grundloven siger? Hvis De virkelig elsker Grundloven og have Kiærlighed til den, kom da med Forslag om Opfyldelsen af dens Bestemmelser». Der kunne i sagen her nok tales om overtrædelse af grundloven, hvis man ved forståelsen af § 75 lagde eftertrykket på »ved Lov», men det kunne man også tale om, hvis man lader, som om § 75 ikke er til, sådan som det er gjort i 34 år, uden at tænke på dens opfyldelse.

Monrad talte for døve øren. Med 50 stemmer mod 16 gav Folketinget udtryk for sin mening, at ministeren ikke have handlet foreneligt med grundloven. Det undlod at drage konsekvensen deraf, skønt modparten – og også Monrad – opfordrede til at rejse rigsretssag. Hensigten var at gøre tingets holdning klar og nedlægge en bestemt indsigelse mod kirkerådet, sagde Høgsbro. Det skulle så nok have fået følger, når bevilling kom på tale. Men de nødvendige penge skulle han nok vide at skaffe, sagde Scavenius.

Inden rigsdagssamlingen 1884/85 havde Det kirkelige Raad så været samlet. Det fik finansudvalget til at spørge Scavenius, hvordan udgifterne var afholdt. Ministeriet så ikke grund til at gøre rede for det, da der ikke var brugt penge af finanserne (43), hvorfor sagen kom for i Folketinget.

Ordfører her var Frede Bojsen, nu drejede det sig om et principielt politisk spørgsmål, som begge parter var ved at gøre til en brik i det storpolitiske spil. Scavenius svarede, at han ikke havde villet forholde Folketinget oplysninger herom, (efter dagsordenen ifjor havde han fundet det hensynsfuldt ikke at søge finanslovsbevilling, sagde han senere under debatten) men finansudvalget vedkom sagen ikke, og han ville ikke støtte bestræbelserne på at gøre det til »en Slags Overadministrationsudvalg». Men han tav om, hvorfra pengene var taget, trods opfordringer til at give en redegørelse – også fra Monrad. Folketinget nedsatte så vor første parlamentariske kommission for at få besked (44).

Kommissionen fik svar fra ministeriet. Udgifterne var afholdt af Roskilde Domkirkes midler, en disposition som ministeriet hævdede at have ret til. Venstre-flertallet i kommissionen konkl-

43. Skrivelse af 17/12 84, se Rigsdagstid. 1884/85 233.

44. Rigsdagstid. 1884/85, Folket. 285; 1. beh. 16/1 85 353 ff., 2. beh. 28/1 85 og vedtagelsen med 54 stemmer mod 11, 368.

derede, at ministeriet havde erkendt at savne udtrykkelig lov-hjemmel dertil, og det mente ikke, at den af ministeriet påberåbte myndighed var tilstede (45). Den indstilling sluttede sagen.

Venstre havde vel taget den op ud fra den formening, at pengene var taget af stiftsmidlerne (46). I så fald kunne kirkerådet være kvalt ad bevillingsvejen, da de parlamentariske kampe over midten af 1870'erne var endt med, at stiftsmidlernes anvendelse ikke var Folketinget uvedkommende (47). Mens undersøgelserne stod på, var større ting ved at tage tingets tid, nemlig provisorierne. I forhold dertil blev nu dækningen af udgifterne til kirkerådet for alle parter »en Bagatel».

IV. Over for konservatismen i Det kirkelige Raad

Monrad havde et sidste virkefelt, Det kirkelige Raad (48). Han nåede at deltage i de 2 første samlinger. Her viste han, at hans bedømmelse af kirkerådet i Folketinget ikke havde været mundsvej; han drog konsekvensen deraf og gik imod rådets mindst konservative medlemmer, som nok kunne ønske, at der administrativt blev gjort mindre skridt hen imod en kirkeforfatning.

45. Skrivelse 12/2 85, se Foreløbig Betænkning i Rigsdagstid. Tillæg B 1241, jfr. også replikskiftet under finanslovsdebatten, Folketingstid. 1374 og 1381. I »Indberetning fra den af Folketinget ved Beslutning af 28de Januar 1885 i Henhold til Grundlovens § 47 nedsatte Kommission» gengives ministeriets motivering af 21/3: Lovgivningen afskar ikke ministeriet fra den trufne disposition, det havde myndighed dertil da den øverste kirkestyrelse kunne råde over selvejende kirkers overskud til andre end selve kirkerne vedkommende kirkelige øjemed; ministeriet angav en række fortilfælde, hvoraf de fleste vedrørte Roskilde Domkirke. Vist havde domkirken for tiden underskud, det skyldtes særlige midlertidige udgifter, og udgifterne til kirkerådet, »en forholdsvis Ubetydelighed» kunne passende afholdes af domkirken »indtil videre». Beløbets størrelse gjorde at afgørelsen var truffet uden forhandling med stiftsøvrigheden.

46. Jfr. Rigsdagstid. Tillæg B 235: Samme dag, som kommissionen udbad sig oplysninger vedrørende kirkerådets udgifter, havde den bedt ministeriet om oplysning om anvendelsen af stiftsmidlerne.

47. Jfr. Schultz Danmarkshistorie V 279, 286.

48. Indsatsen her er uomtalt af Nyholm. Det er P. G. Lindhardt, som først har udnyttet materialet fra kirkerådet i Kh. Saml. 7 II 444, Fem Aalborg-Bisper 58 og sidst i Den danske Kirkes Historie VII 264. Udgangspunkterne de 2 første steder, stofmængden det sidste sted, bevirker at Monrad omtales meget kortfattet.

Derved kom han i selskab med de mest konservative i rådet, som var imod enhver yderligere forandring. Men også her stod han ene og kom som i Folketinget til at formane alle parter til troskab mod grundlovens § 75, dette selskab måtte han så tillige foreholde, hvad der var grundvilkår for en forfatning for folkekirken.

Flertallet i rådet (49) demonstrerede fra starten, at det var mere konservativt end Scavenius, som jo allerede i Folketinget havde nævnt sine visioner om en udvikling. Bispernes holdning skyldtes foruden deres naturel Venstres afvisning af kirkerådet. Den dagsorden blev ikke bare en demonstration, for det øvede sin virkning i rådet, at det fra alle sider under debatten i Folketinget – Monrad så undtaget – var understreget, at rådets eksistens beroede på, at Højre forblev ved magten, og at dets betydning afhang af ministerens »Forgødtbefindende«. Det øgede forsigtigheden.

Scavenius kendte også betingelserne for ved kirkerådets hjælp at få en udvikling igang, derfor søgte han at bevæge den mådeholdne grundtvigianer Skat Rørdam til at blive biskop i Århus for at få støtte for sin linie. Rørdam undslog sig, og i stedet kom dr. theol. Johs. Clausen til Århus, da biskop B. J. Fog 1884 afløste Martensen som Sjællands biskop og dermed blev kirkerådets formand. Clausen tilførte ikke større bredde eller initiativrigdom. Det kunne derimod siges om de professorer, der kom med fra starten. Det teologiske fakultet valgte Peder Madsen, fakultetets drivende kraft og på vej til at erhverve sig en position i kirkelige kredse; den juridiske sagkyndige, professor Henning Matzen var en af hovedforsvarerne for provisorierne, og indvalgt i Lands-tinget få år før havde han allerede afgørende politisk indflydelse (50). I stor-politik lå han altså på linie med Scavenius, og det er et spørgsmål, om han var ministerens talerør i kirkerådet?

Forud for rådets første samling meddelte ministeriet bisperne sine videre tanker om en forsigtig og langsom udbygning af rådet, så det blev mere repræsentativt; det udbad sig bispernes mening herom, ja søgte vel deres støtte dertil.

Ministeriet ville fortsat arbejde for en kirkeforfatning. En synode-ordning var uluthersk, passede heller ikke til landets borgerlige eller politiske for-

49. Se Den danske Kirkes Historie VII 165, skildringen der tiltrædes ganske.

50. Om Peder Madsens position se Kh. Saml. 7 II 450. Om Matzen se Troels G. Jørgensen: »Tre Professorer« 129, 144 f., 158.

hold; »i vort saavel i politisk som i kirkelig Henseende allerede noksom gjærende Samfund» ville der blive øget uenighed om sammensætningen. En konsistorial ordning brød med hidtidig hjemlig tradition, den ville trykke den betydning ned, som det biskoppelige embede hidtil havde haft, og i længden ville den fremkalde rivninger.

Der måtte gås videre ad den hidtidige vej, så kongen gennem kirkeministeren styrede kirken, og idet bisperne hørtes i vigtigere spørgsmål. Et første skridt var gjort gennem kirkerådet, som »gjennem sin blot moralske Vægt vil . . . , derom kan der ikke med Grund tvivles, komme til at udøve en indgribende Indflydelse paa den kirkelige Udvikling». Rådets indflydelse kunne øges, hvis det på endnu fyldigere måde kom til at repræsentere kirken og livet i dens forskellige kredse, ved at der optoges lægfolk, en fra hvert stift.

For tiden var noget sådant ikke ønskeligt, det var også umuligt, da det nødvendige grundlag manglede. Men der kunne gøres forberedende mindre skridt ved, at landemoderne udvidedes ved valg af 1 præst og 2 lægmænd fra hvert provsti (51). Gennem drøftelser af de spørgsmål, som rørte sig i menighederne, og særligt af de sager, der skulle for i kirkerådet, ville de efter nogle år udvikle sig til at blive naturlige valgkorporationer, når der skulle vælges lægfolk til rådet. Sådanne landemoder kunne også få lejlighed til at udtale sig, når der skulle besættes bispeembeder.

Der var store vanskeligheder forbundet med at få valgt lægfolk til de udvidede landemoder, de måtte overvindes hvis disse skulle få betydning. Grundlaget måtte selvfølgelig være de enkelte menigheder, en mulighed var at genoplive de gamle medhjælperinstitutioner, en anden at gøre nye forsøg på at indføre menighedsråd, en tredje at lade menighedernes medlemmer vælge. »Under Forudsætning af nogen Modenhed i Menighederne, og at Sagen kunde gennemføres ad Frivillighedens Vej», var det sidste det naturligste. Særligt dette punkt anbefalede ministeriet til bispernes overvejelse (52).

Ministeriet henstillede tillige, at bisperne på sommerens landemoder forelagde spørgsmålene, eller nogle af dem. Scavenius ventede vel her at finde støtte for sine bestræbelser.

1. *Landemoderne 1884*. Endog på de ordinære landemoder var bispernes lyst til drøftelser taget kendeligt af siden sidste år (53).

51. Scavenius' planer om udvikling af en kirkeforfatning gav han udtryk for allerede ved rådets oprettelse; 7/1 84 skrev han til biskop Fog: Når de forskellige retninger var repræsenteret i rådet, skulle der dernæst bringes et lægelement ind i det, det var tiden endnu ikke til, men ved udvidede landemoder kunne bisperne erfare, hvad der rørte sig rundt om i menighederne, jfr. Den danske Kirkes Historie 265.

52. Cirkulær-skrivelse til bisperne af 17/5 84.

53. Om landemode-institutionen se Kh. Saml. 1972 189 f., her også om forhandlingerne 1883.

Fog undgik det selvfølgelig i Roskilde (54), men også Swane i Viborg, Clausen i Århus og Balslev i Ribe forsagede både udvidede landemoder og drøftelser (55).

På Fyn og i Ålborg fortsattes med udvidet landemode, og Engelstoft og Lind lagde op til drøftelse. Det fortrød Engelstoft nok, for i Odense mødte de grundtvigske op og nedlagde bestemt indsigelse. Det kunne andre også gøre. Resten af de 40-50 præster delte biskoppens betænkeligheder ved udvidede landemoder, mere end en valgt lægmand fra hvert provsti gik næppe an (56). I Ålborg gik Lind i princippet ind for udvidelse af kirkeråd som landemode, og det var stemningen også for, men som på Fyn var

54. Om Fogs holdning 1883 se Kh. Saml. 1972 201.

55. Ministeriets skrivelse fremlagt i Roskilde, bad Fog om udtalelser om absolutionens bortfald ved skriftemål, helt ligedan gik det i Viborg (52). Fra Århus refereres kun, at Clausen orienterede om skrivelsen og de sager, kirkerådet skulle behandle (52). Der meddeles intet om en drøftelse i Ribe, men 4/6 (j. B. N. 252/1884) havde Balslev spurgt provsterne, om der burde holdes udvidet landemode, idet han henstillede at præsterne provstivis drøftede det. De fleste provster var for udvidet landemode, som ikke syntes holdt (bispearkivet, 1. pakke om kirkerådets sager).

56. Engelstoft orienterede præsterne forud om ministeriets skrivelse (jfr. Dansk Kirketid. 22/6 84, 409 ff.). 2/7 lagde han for på landemodet: Her ville ikke ske afstemninger, og hverken kirkerådet eller kirkeforfatning var til debat, men en udvidelse af landemoderne med udsigt til en senere udvidelse af rådet. Han var betænkelig ved den foreslåede »store» udvidelse, en lægmand fra hvert provsti gav tilstrækkelig lejlighed til at høre lægfolkets meninger. Provst L. E. L. Tobiesen, som meget ønskede en kirkeforfatning, måtte dog udtale alvorlig tvivl om dette, af »en heel anden Karakter», stemte med grundlovens ord og ånd: kirkerådet havde han hilst med glæde, men dette drejede sig ikke om at rådspørge kirkens embedsmænd. Vilh. Birkedal var kommet for at sige, at man gik ind for noget ulovligt, hvis forslaget vedtoges uden udtrykkeligt forbehold om, at det skulle forelægges den lovgivende magt. Han talte for sig selv og for 11 andre præster og flere med. Det var farligt for kirken at erstatte den varsomme rigsdag med en emsig kirkerepræsentation, som ville forstyrre den frie udvikling i kirken. Engelstoft afskar den debat, lovmedholdeligheden var regeringens sag, ikke landemodets. Birkedal sluttede, den repræsentation, der var på tale, ville blive ilde anset af menighederne, drøftelserne samlede sig nemlig om, hvorvidt der kunne sikres kirkelige valg, eller udvidelsen blot skulle forberedes ved at præsterne arbejdede for medhjælperinstitutioner (44 ff., jfr. Dansk Kirketid. 1884 478 ff.).

man her såre ængstelige ved valg og tvivlede på, at de foreløbig i praksis kunne ske på betryggende måde (57).

På Lolland-Falster samlede den 2.7. det udvidede landemøde, som var tradition her, op mod 30 præster. Det såre kortfattede officielle referat viser, at det gik Monrad imod: Fra flere sider hævdedes det, at menighedsråd, oprettede ved lov, burde være grundlaget for en forfatning, mens andre pegede på de store vanskeligheder ved at få virkelige repræsentanter for menighederne. Enstemmigt, med 22 stemmer, gik man ind for udvidelsen af landemoderne, men rigtignok med en tilføjelse om, at lægfolkene skulle vælges af landemoderne, vedtaget med »stor Stemmerflerhed«. Ifølge dagspressen havde Monrad lagt for med at understrege – hvad han senere gentog over for de betænkeligheder, der kom frem – at det første, der var nødvendigt, var råd for menighederne, som de nu var; de ville få betydning som led i en kirkeforfatning og skulle nok vise sig bedre end ventet. Han skal også have udtalt, at regeringen havde ret til at oprette kirkerådet, men ikke til den påtænkte udvidelse (58).

2. *Det kirkelige Raads første samling 9.9.-25.9.84* (59) blev ind-

57. 3/7 samledes ca. 40 præster i Ålborg, også orienterede forud. Lind udelukkede debat om kirkerådets oprettelse og udtalte sig for udvidelse af rådet – med tiden, og uden at lægfolket fik flertal – og af landemoderne. Valg dertil kunne næppe foretages af de gamle menighedsråd, men kunne ske i menighederne ved mænd over 30 år, med attest på at de havde været til alters inden for det sidste år. Sagen skulle overvejes principielt, uanset hvordan tiden var. Just tiden fik dog mange, som teoretisk var for, til at tilråde en udsættelse (stiftsprovst Gad, provsterne Cederfeld de Simonsen, Bjerre, Rohde og Sørensen), mens andre (bl.a. provsterne Bekker, Repsdorph, Schiøtt og Tørsleff) mente, at lægfolk måtte med i landemoderne snarest, dog måske tilforordnede derfra. Overfor megen tale om valgrets-betingelser sagde provst J. J. Bjerre (kultusminister 1900-1901), at det var nødvendigt at resignere og optage den politiske vælgermasse i kirken, i landemodet kunne de valgte så underskrive en erklæring. – Landemode-akten sammenfatter: »Ved Afslutningen af denne Forhandling viste Stemningen sig overvejende for snart at optage Lægmandene i Kirkerådet og Landemoderne» (34 jfr. Dansk Kirketid. 1884 515 f.).

58. Landemode-akt 41 og Dansk Kirketidende 1884, 486 f. Ifølge sidstnævnte kilde talte provst C. L. Tobiesen for selvsupplerende landemoder, og han var forslagsstiller af det vedtagne forslag herom. Provst Vahl gik ind for udvidelsen, med viden om at det var såre vanskeligt at få en virkelig repræsentation for de kristne.

59. Rådets forhandlinger er refereret i 4 protokoller (Rigsarkivet), den første

ledt med viden om, at offentligheden ventede sig resultater efter landemoderne (Matzen, Swane). Med Matzen som en undtagelse var man for at vente med en udvidelse af rådet, indtil det havde vundet indpas, saglige og politiske grunde talte mod yderligere administrative skridt. Udvidelse af landemoderne vakte også betænkeligheder, bisperne kunne blive bundet af de forudgående drøftelser, så rådet blev splittet (Swane, senere Fog og P. Madsen), nogle kunne dog gå med dertil, når præsterne valgte lægfolkene (Balslev, Swane og Clausen). Det vidste Lind ville føles utilfredsstillende. Menighedsråd måtte blive det fremtidige fundament, mente Swane, mens P. Madsen ville, at man rådede ministeriet til at gå langsomt frem og begynde nedefra, det var den eneste vej; han fandt dog allerede tiden inde til at oprette små råd på 1-2 mand, en idé som hverken Balslev eller Clausen havde tiltro til.

Det havde Monrad heller ikke, han betonedede at sagen måtte hvile, indtil der kom lovbestemte menighedsråd, »en uomgængelig Fornødenhed for en Kirkeforfatning». Matzen talte for at springe landemoderne over og lade frivillige menighedsråd direkte vælge kirkerådets lægfolk; så længe det hele blot var rådgivende, kunne det fuldt lovmedholdeligt ordnes administrativt, forsikrede han.

Den 1. behandling standsede ved et forslag af Lind og Engels-toft om at opfordre præsterne til at danne menighedsråd med åndelige opgaver.

Udgangspunktet for 2. behandling var en komitébetænkning, udarbejdet af Balslev, Lind og Matzen. Den gik uden om spørgsmålet om kirkerådets udvidelse, det havde ministeriet selv anset

omfatter tiden 9/9 84 – 28/9 86. Her gengives vel essensen af de faldne udtalelser, undertiden som direkte tale. Referater godkendtes på det følgende møde, hvor der kunne ske rettelser eller sætninger blev streget. I det følgende henvises der til protokollerne ved romertal og folio. Forretningsordenen blev, at hver sag skulle underkastes 2 behandlinger, som regel med mellemliggende behandling i en komité, af varierende størrelse. Beslutninger og komité-indstillinger refereres ikke i protokollerne, men der henvises til bilagene. Ved sessionens afslutning indsendtes – det første år med tak for kirkerådets oprettelse – en beretning til ministeriet, evt. ledsaget af komitébetænkninger eller andre bilag. De fleste bispearkiver har særlige pakker vedrørende kirkerådet med stof af betydning om rådets forhandlinger og de enkelte bispers holdning og om gejstlighedens synspunkter.

for uaktuelt. Landemoderne burde snarest udvides, idet præsterne valgte en præst og en lægmand fra hvert provsti. Det principielt rigtige, en menighedsrepræsentation skulle så komme med tiden, idet frivillige menighedsråd overtog valget (60). For at nå frem mod det skulle præsterne opfordres til at oprette menighedsråd.

Monrad ville ikke være med til administrativt at indføre en kirkeforfatning, i svaret måtte det udtales eller forudsættes, at dette kun kunne ske ved lov. Forslaget ønskede han forelagt landemoderne, for at fremme drøftelserne og høre den offentlige mening. Selv var han ikke stemt for det, men ville ikke gå imod som den eneste.

Matzen advarede mod at følge Monrad, det var at gå ud over rådets kompetence, og bestemte ministeren sig for at udvide rådet, så endte man med at sidde i noget, som man selv havde erklæret ulovligt. Monrad fik tilslutning fra Fog, støttede rådet udvidelsesplanerne, så var dets dage talte, hvis der kom politisk forandring. Han ville ikke yderligere forandringer, var også mod P. Madsens små kvalificerede menighedsråd. Han kunne heller ikke være med til et forslag fra Monrad om at opfordre ministeriet til at fremme dannelsen af menighedsråd, eller at rådet vedtog selv at arbejde derfor. Fog ville afslutte sagen med en udtalelse om, at rådet ikke var enig og derfor blev stående ved, hvad der allerede var sket.

Man måtte dog svare ja eller nej til hovedspørgsmålet, om man ønskede lægfolk med til de kirkelige møder, hævdede Matzen. Men Fogs forslag vedtoges med 6 stemmer, efter at komitéindstillingen var faldet, idet 5 stemte mod og 4 for. Efter ny debat om formuleringen af svaret endte det med, at alle parter fik noget: Der var i rådet delte meninger om komitéens indstilling, som sendtes med til ministeriet; derfor forbeholdt rådet sig at tage sagen op i næste session, efter drøftelser på de snævrere landemoder næste sommer (61).

3. *Landemoderne 1885* refereres der fra endnu sparsommere end året før. Provsterne var vel mest for frivillige menighedsråd,

60. Provstivis skulle der vælges 2 repræsentanter, den ene skulle være læg, den anden kunne være det, så lægfolkene udgjorde mindst 1/3 og højst 2/3 af landemodet.

61. I 77 ff., 92 ff., jfr. Beretning stk 1 og bilag 1.

oprettet samtidig med eller forud for udvidede landemoder (62). Det ordinære landemode på Lolland-Falster kunne kun gå ind for komitéforslaget, hvis de udvidede landemoder fik virkelig betydning og behandlede kirkerådets sager, før det mødtes, først og fremmest måtte det dog ønske menighedsrådsinstitutionen kraftigere udviklet. Det her traditionelle udvidede landemode betingede sin tilslutning af, at der kom lige mange gejstlige og læge i de udvidede landemoder, og af, at det eksisterende landemode blev opretholdt ved siden af (63).

4. *Kirkerådets anden samling 1885 (15.9.-2.10.)*. Monrad indledte drøftelsen af ministerens forslag ved at rejse tvivl om betydningen af udvidede landemoder. Der var ikke noget at gøre, før der kom menighedsråd, dem kunne man hjælpe frem, hvis en glg.

62. Bisperne refererede forhandlingerne på de ordinære landemoder i kirkerådets 2. samling (I 118 f.), hvorfra der her refereres under hensyntagen til landemode-akterne, hvortil de følgende tal henviser: På Sjælland syntes Fog at have ledt forhandlingen udenom udvidede landemoder og hen på en udvidelse af kirkerådet, det fandt man ikke tiden inde til (16). Stemningen på Fyn var som sidste år, antog Engelstoft; der havde ikke været drøftelse, da der ikke var holdt udvidet landemode, sagde han i rådet (det havde der nok alligevel, omend præsterne ikke var indbudt, hvorfor der kun mødte 1 præst og 1 avisreferent, jfr. Dansk Kirketid. 1885 463 f., 480). I Ålborg havde Lind foranlediget, at præsterne provstivis drøftede sagerne, de var for frivillige menighedsråd, hvad landemodet tilsluttede sig (landemode-akten tier). I Viborg fandt man det ønskeligt, at kirkerådet indtil videre fortsatte uændret, en nærmere eller fjernere fremtid måtte så hidføre forandringer (58 f.). I Århus fandt man det principielt rigtigt, at lægfolk kom ind i landemoderne, det burde blot ikke ske under så politisk urolige tider (59 f.). I Ribe var man for udvidede landemoder, halvdelen af landemodet ønskede valget foretaget af præsterne, den anden halvdel af provsterne ville, at menighedsrådene valgte (Landemode-akten nævner kun, at sagen drøftedes). – I Ålborg findes provsternes erklæringer, i nogen grad bestemt af, at Lind i sit oplæg søgte at samle drøftelserne om menighedsråd. Indtrykket er at de og præsterne ikke ville vide af lovbestemte menighedsråd, nok arbejde for frivillige medhjælperinstitutioner, men der var en ikke ringe tvivl om hvorvidt de ville være levedygtige. De måtte gro som frugten af det vakte liv, lød det fra Hundborg-Hillerslev herreder; at menighedsråd var en fri sag var en ufravigelig fordring skrev provst M. C. B. Nielsen, som ønskede, at bisperne fik mere vidtgående myndighed, så man kom videre ad den linie, der var lagt med frihedslovene, henimod den ønskelige adskillelse mellem stat og kirke (bisparkivet, pakke med kirkerådets sager).

63. Landemode-akt 25, 38 f.

resolution gav dem lejlighed til at udtale sig om besættelsen af præsteembeder.

Også andre mente, at menighedsråd i princippet var det første. Men de burde kun oprettes med præsternes billigelse, sagde Lind (altså i modstrid med, hvad han havde sagt i 1. samling, men overensstemmende med det i stiftet udtalte). Swane fandt det skæbnesvangert at give dem indflydelse på valg af præst, det politiske kom frem, når der skulle vælges menighedsråd. P. Madsen talte så atter for sine små frivillige menighedsråd som spiren til en kirkeforfatning, og Clausen gik imod at drage nye institutioner ind i debatten.

Matzen var nu for udvidede landemoder som noget nyt, der burde prøves, frivillige menighedsråd havde der ikke været held ved. Fog ville svare ministeriet, at der intet var at foretage; det var ikke tiden, der hindrede institutionerne, men disse var i sig selv nytteløse, det gjaldt også menighedsråd. Han betonedede, at rådet ikke måtte udtale sig sådan, at det bandt sig for fremtiden. Talen om kirkeforfatning gjorde ikke indtryk på Fog, rådet behøvede ikke at dele anskuelsen fra 1848. Sådan svarede han Monrad, der atter ville, at man frarådede administrative foranstaltninger, og udtalte sig for menighedsråd som grundlaget for en forfatning. Andre udtalte tvivl og betænkeligheder, rådet skulle intet gøre, menighedsråd måtte komme af sig selv (I 120ff).

2. behandling endte med enstemmig vedtagelse af den komité-indstilling, der forelå fra Lind og Madsen: Menighedsråd eller medhjælperinstitutioner var en nødvendig forudsætning for at gå videre mod kirkeforfatning, og da de manglede, kunne man for tiden ikke gå ind for udvidede landemoder. Hver for sig ville bisperne arbejde for at fremme frivillige menighedsråd eller andre institutioner, hvorigennem menighedslivet kunne ytre sig (64).

Næsten alle kapitulerede altså. Monrad som Matzen og de bisper, der dog ville noget, endte med et pænt nej tak til ministeriet, for derefter at forsikre, at man ville arbejde for noget, som de alle – P. Madsen undtaget – erkendte ikke førte til noget. Fog kunne være såre tilfreds. De andre endte vel ved det eneste, de kunne enes om. Og enes måtte man, ellers skød man afgørelsen fra sig over til ministeriet, sådan mente flertallet – dog ikke

Monrad. — Lige fra kirkerådets start sigtede man mod at nå frem til enighed. Fog sagde siden, at det havde han kæmpet for siden rådets oprettelse (1892; III 60). Den praksis understøttede unægteligt dem, der var imod noviteter.

5. *P. Madsens initiativ 1884*. Nogle forhold fra rådets 2 første sessioner, hvor Monrad var med, bør nævnes. Rådet blev snart af ministeriet spurgt om en række indre kirkelige sager; de modtog også ønsker fra præstekonventer og et stort møde i Odense, bestemt af Indre Mission, altså fra steder, hvor man ventede sig noget af kirkerådet. Resultatet blev stort set, at det anbefalede småændringer og skød de større ting fra sig. Hverken ministeriet eller moderate reformfolk fik altså indfriet deres forventninger.

Vurderingen af, hvad kirkerådet nåede her, er ikke min, men blev givet i rådet under forhandlinger om, at bisperne skulle have større myndighed i nogle indre kirkelige anliggender (I 20ff). Heraf tog P. Madsen anledning til at foreslå, at man gik videre, så tyngdepunktet her flyttedes fra ministeriet til bisperne. Det fik Swane til undrende at spørge, hvori den større myndighed skulle bestå, forhandlingerne havde just vist, at kun få spørgsmål var egnede til bispernes afgørelse, for »alle Principspørgsmaalene henviste vi til Ministeriet» (I 28).

Alligevel tog P. Madsen sagen op med større alvor (65). Det drejede sig om det mest betydningsfulde, rådet kunne vedtage, langt væsentligere end de enkelte reformer, man drøftede. Rådet skulle anmode ministeriet om ret til selvstændigt at afgøre indre kirkelige forhold. Der måtte større ansvar og myndighed til, når frikirkelige og individualistiske tendenser udfoldede sig. Bisperne kunne da træde op imod alle uberettigede krav og holde igen på det frikirkelige skråplan. De alene havde endnu åndelig myndighed til at træde op og måtte have en helt anden position og ikke blot være forhandlende mellemlid.

Matzen tav hertil, mens Monrad (for at få bisperne ud af deres ubevægelighed, eller blot for at sætte tingene på plads?) konstaterede: Bisperne stod under ministeriet og forblev »en Melleminstans» så længe det bestod. De andre bisper var skeptiske; Swane kunne ikke se, at der var noget at gøre, selv om ministeriet havde

65. I 73 ff. P. Madsens initiativ er allerede skildret af P. G. Lindhardt i Kh. Saml. 7 II 450 ff., jfr. Den danske Kirkes Historie VII 266 f.

oprettet kirkerådet; Fog troede ikke på gennemførligheden; det gjorde Clausen heller ikke, han måtte dog takke P. Madsen for hans »store Kjærlighed til det biskoppelige Embede».

Monrad kom ikke mere til at deltage i kirkerådets møder. Vi har hans fortrolige vurdering af den første samling. Uanset at han ikke altid var tilfreds med resultatet, forekom det ham dog, at der havde været noget udbytte. Han fortsatte: »Jeg er kommet til at holde af Bispeaadets Medlemmer, ja endogsaa af en fanatisk Høiremand Professor juris Matzen. Det er jo ogsaa et Udbytte» (66).

April 1885 betragtede han den politiske udvikling og konstaterede for sig selv, at grundloven var sprængt, og at det arbejde, som han begyndte for 45 år siden, var tilintetgjort. »Et saadant Syn kan man ikke have, uden at føle sig nedtrykt». Januar 1886 fortsatte han i et brev til et af sine børn: »Du kan nok tænke dig, at det smerter mig. Hvad jeg fra min Ungdom af har arbejdet for, er styrtet sammen» (67).

Hvad Monrad skrev om folkestyret, gjaldt også det kirkelige område og hvad der var nået. Men i respekt for sin ungdoms idealer forsøgte han i sine sidste leveår at fremme dem, målet blev fastholdt og i valget af midler var han stadig opfindsom. Hvad han nåede i politik som kirkepolitik, var alene at foreholde regering og rigsdag som landemoder og bisperåd forpligtelsen på grundloven og at understrege, på hvilke vilkår opfyldelsen måtte ske.

66. 26/9 84, Hauge 380.

67. 30/4 85 Nyholm 451 jfr. 453 og 31/1 86 Hauge 397. Allerede 29/10 78 skrev Monrad til Krieger: »Det er en af Livets største Velsignelser i sin Ungdom at være kommet til en Opfattelse af Tilværelsen, som man, Sandheden tro, kan fastholde i sin Alderdom» Danske Magazin 7 III 325.

Et kirkepolitisk brev fra J. Oskar Andersen Af P. G. Lindhardt

Jacob Appel (1866-1931) var leder af Askov højskole og i to perioder medlem af venstreregeringer: 1910-13 var han kultusminister, 1920-24 undervisningsminister og 1922-24 tillige kirkeminister. Han ansås almindeligt for, kirkepolitisk set, at stå til venstre for J. C. Christensen og for at sympatisere med Det radikale Venstres synspunkter; han arbejdede i sin første ministerperiode på at realisere »den tålsomme folkekirke», d.v.s. en legal omdannelse af den evangelisk-lutherske bekendelseskirke til en »borgerlig indretning», men måtte, uden begejstring, gennemføre menighedsrådsloven af 1912; i den sidste periode havde han til opgave at få J. C. Christensens kirkelove af 30. juni 1922 til at fungere.

Appels righoldige og værdifulde privatarkiv findes i Rigsarkivet, men en lille gruppe papirer er, uvist hvordan, endt på Jaruplund højskole i Sydslesvig, hvorfra de er kommet mig i hænde – for snarest at overgå til Rigsarkivet. Mellem disse dokumenter – bl.a. om den såkaldte anden Askov-adresse af 1915 – findes nedenstående brev fra professor *J. Oskar Andersen* (1866-1959), der siden 1918 var Det konservative Folkepartis kirkelige ordfører i folketinget og havde sat megen kraft ind på at få kirkelovene af 1922 gennemført [*J. Oskar Andersen: Kirkelovene og deres Forhistorie, fortroligt tryk, august 1922*]; han fortsatte energisk arbejdet for en kirkeforfatning, der ikke betød adskillelse af kirke og stat, men opretholdelse af den bestående ordening med sikring af kirkens suverænitet i såkaldt »indre sager». Herunder håbede han på samarbejde med Socialdemokratiet, og da oppositionen (minus Det radikale Venstre) tvang Venstres regering til en lov om et kirkeligt udvalg »angaaende Forholdet mellem Staten og Folkekirken» (7. marts 1928) blev J. Oskar Andersen selvsagt medlem, valgt af rigsdagen, og Appel valgtes – af menighedsrådene – til at repræsentere grundtvigske synspunkter; de kom også begge ind i det underudvalg der – efter 28 møders principdebat – nedsattes vedrørende folkekirkens styre (8/2-1929), men samtidig

ramtes Appel af en hjerneblødning og kom så at sige ikke til at fungere i udvalget.

J. Oskar Andersens brev er skrevet umiddelbart efter begyndelsen af generaldebatten i efteråret 1928 og på baggrund af det allerede i første møde fremsatte paradeforslag, som Socialdemokratiet stillede om adskillelse af kirke og stat; det står ikke klart hvorfor J. Oskar Andersen ventede snart at se Appel som kirkeminister, men som helhed giver brevet et godt indtryk af hans kirkepolitiske program, forsigtige fremgangsmåde og arbejde bag kulisserne for at vinde støtte for sin sag.

Vedrørende det kirkelige udvalg, se Betænkning afgivet af det i Henhold til Lov af 7. Marts 1928 nedsatte Udvalg angaaende Forholdet mellem Staten og Folkekirken, 1940, især p. 1, 38ff. samt i Bilagene: Aktstykke nr. 1, 14 og 15.

Brevets efterskrift hentyder til at J. Oskar Andersen var officiel opponert ved Bjørn Kornerups disputats.

Rathsacksvej 5, 5/10 28.

Kære Ex-minister og antagelig snart-Minister?

Jeg har tænkt frem og tilbage m. H. til Nyttens og Betimeligheden af allerede paa nærværende Tid at fremsætte Forslag. Hidtil har jeg kun udarbejdet nogle »Retningslinier» i nummererede Punkter til Gavn og Paamindelse for mig selv. Ingen har set dem endnu, og overhovedet har der, siden vort Aabningsmøde, ikke været nogen Lejlighed for mig til Forhandling med andre. Skulde jeg derfor paa Grundlag af disse »Punkter» fremsætte bestemte Forslag – hvad der forholdsvis hurtigt kunde gøres – vilde det blive et *rent privat* Forslag fra min Side. Men dette maa jeg dog efter nærmere Overvejelse mene, vilde være uheldigt for Sagen – ti jeg ønsker jo *Resultater*.

Overhovedet kom det jo som en Overrumpling for mig, at der allerede paa vort 1. Møde fremsattes udarbejdede Forslag fra Soc. Side. Jeg mente, at man først skulde have haft en Generaldebat, der kunde jævne Vej til Forstaaelse af, hvilke forskellige Tanker om Forh. mel. Stat og K., det nuv. Udvalg rummer, og dermed en Vejledning for de eventuelle Grupper, der kunde tænkes at ville stille Forslag.

Som det nu er med det foreliggende Forslag mener jeg, at det

naturligste vil være, at vi begynder de forestaaende fem Møder med en alm. Debat, der gaaer ud fra, at *denne* »Adskillelse» er det yderste, der praktisk talt har realpolitisk Betydning i Øjeblikket. Yderligere radikale Forslag vil kun have rent akad. Værdi. Og det er jo en ikke ringe Ting, at man kan regne med dette. Men jeg vil da *ikke* begynde med at stille udarbejdede Forslag.

Hovedtanken i min Opfattelse kender De; den har kun 2 Punkter 1) Overgang af alle Sager vedrørende Kirkens *indre* Anliggender til denne selv 2) en Fastlæggelse af det økonomiske Spørgsmål, saaledes at man ved, hvad Udtrykket »Statsstøtte» i Grl. vil sige, og at Kirkens forhaanden værende Midler, ialt Fald væsentlig, sikres Folkekirken, der iøvrigt finansielt maa sørge for sig selv i Fremtiden.

Min Grundsætning er: saalænge ingen Grundlovsforandring foreligger *eller kan tænkes* gennemført, er det Tidsspilde at tale om andet end, hvad der kan gennemføres *indenfor* de *ved Grl.* stukne Rammer. Men dette vil sige, at den statsstøttede Kirke skal a) virke som Folkekirke: betjene alle, der vil tilhøre den evang-luth. Kirke, og b) fastholde sin konfessionelle Karakter, der ogsaa er givet saa ufravigelig ved, at Kongen skal tilhøre Folkekirken. Og c) at dens Forfatning skal ordnes ved Lov: en Lov skal fastslaa Forholdet mellem Stat, Kirke og dennes Selvstændighedsomraade.

Men bør dette omfatte de to førnævnte Punkter, kommer selvfølgelig Sp. om *Organet* for Kirkens selvstændige Styre paa disse Punkter paa Tale, og maa fastslaaes i den Lov, der er Udtryk for Grl.s Løfteparagrafs Opfyldelse. Men, hvorledes dette Organ skal være, er ialt Fald mig en forholdsvis underordnet Sag. At det maa være bygget paa Menighedsraadenes Basis er givet. — En Række andre Spørgsmaal, hvoraf de vigtigste er: Præsteuddannelse og Præstekaldelse, samt Retten til Kirkerne, har jeg vel ogsaa Ønsker med H. til — men Maaden, hvorpaa disse Sager eventuelt kan ordnes, er jeg meget villig til at forhandle om.

At hele den bestaaende Lovgivning skal fortsat bestaa (da jo Folkekirken fortsat vil bestaa med Ændringer i anførte Retning), er selvsagt; Ændringer i bestaaende Lov vil kun nødvendiggøres, forsaavidt de nævnte Punkter gennemføres, og de *fremtidige* Ændringer, som Folkekirken maatte ønske, maa (forsaavidt de *ikke* angaaer »de indre anliggender»), gennemføres paa sædvanlig

Vis ved Lov. Paa d.a. Side mener jeg, at den danske Kirke bør have samme Ret som den svenske til et absolut Veto paa de Punkter, hvor alm. Lovgivning fremtidig berører Kirkens Forhold, – Jeg vil meget gerne drøfte disse og andre Punkter med Dem, naar vi nu mødes i Kbhvn, men – som sagt – jeg finder ikke, at jeg bør stille Forslag til at begynde med, og jeg tvivler paa, at jeg overhovedet vil stille Forslag, hvis jeg ikke har »en Gruppe» til Støtte for dem. Men om en saadan vil være at finde, ved jeg endnu ikke.

Venlig Hilsen
Deres hengivne
J. Oskar A.

P.S. Doktordisputatsen og et Foredrag, jeg skal holde i Aften, har medvirket til, at jeg først skriver idag.

Notater om ungdomsoprør og teologi (1)

I. *Indledning*

Sigtet med de følgende notater er dels at give en oversigt over nogle af de forandringer i tænkemåde og problemstillinger, som det såkaldte ungdomsoprør har fremkaldt herhjemme efter 1968, og dels at vise nogle af de konsekvenser ungdomsoprøret har haft for den hjemlige teologi. Desuden er det hensigten at vise hvorledes ungdomsoprøret selv har været teologiskabende i den forstand at der i oprørets kølvand og uden større påvirkning fra den etablerede teologi er fremkommet en række fortolkninger af kristendommen. På denne baggrund fremstår det følgende i tre hovedafsnit: Ungdomsoprøret, Kristendomstolkninger inden for oprøret, Teologien og oprøret.

Nu er ungdomsoprøret jo en meget vanskelig og kompleks størrelse at arbejde med. Nogle af vanskelighederne vil blive ridset op i det følgende, men et bestemt forhold, som gør ungdomsoprøret særlig vanskeligt at indkredse, må allerede nævnes her, nemlig at det nye i ungdomsoprøret ikke i så høj grad gør sig gældende i nye meninger og synspunkter, som i en ny holdning til meningerne. Der har været tale om en intensivering af ældre synspunkter, som bl.a. skyldes at disse synspunkter er blevet placeret i nye og overraskende konstellationer. Der er f.eks. ikke noget principielt nyt i, at der i slutningen af tresserne er blevet fremført en række marxistiske synspunkter – eller i at mange har talt for at man skulle spise mikro-makro mad, for nu at nævne to vidt forskellige ting, som har været inddraget i oprøret. Begge

1. Artiklen er udsprunget af en kirkehistorisk øvelse om forholdet mellem teologi og kulturdebat i Danmark 1966-72 i efterårssemestret 1973 og forårssemestret 1974. Den er udarbejdet i fællesskab af øvelsesholdet, der bestod af Karin-Lull Ross, Anders Pedersen, Nils Holger Petersen, Sven Aage Christensen, Kirsten Christensen, Birgit Madsen, Jes Nysten, Mary Holm-Larsen, Jørgen I. Jensen, og blev først udsendt i duplikeret form på Kirkehistorisk Institut i København. En mindre redigering med henblik på »Kirkehistoriske Samlinger» er foretaget af Anders Pedersen og Jørgen I. Jensen.

meninger er som synspunkter betragtet ikke nye. Det nye ligger i at sådanne synspunkter har gjort sig gældende med en kraft og intensitet, som har tvunget til stillingtagen, og som dermed har været med til at ændre tænkemåden hos en langt bredere kreds end dem, der helhjertet har tilsluttet sig disse synspunkter. Der vil således i det følgende ikke blive fremlagt en dybtgående fortolkning af de filosofiske meninger, som også er en del af oprøret, ud fra den betragtning at det ikke er meningerne, der har fremkaldt oprøret, men oprøret, der har brugt meningerne. Hvad forholdet mellem teologi og ungdomsoprør angår skulle det således være tydeligt, at det ikke uden videre er muligt at opstille en række synspunkter fra oprøret og sammenligne dem med en række teologiske synspunkter.

Ungdomsoprøret adskiller sig således fra så mange andre ideologiske og religiøse strømninger, derved at det har øvet påvirkning på tænkemåden langt ud over de egentlige ungdomsoprøreres rækker. Det er dette nye tankemønster, denne nye grundholdning vi i det følgende skal prøve at indkredse. Nu er tænkemåde jo en temmelig upræcis og vanskelig håndterlig størrelse, selvom den er en realitet, og man kunne mene at et arbejde, der sigter mod at indkredse tænkemåden måtte åbne mulighed for uklarhed og upræcise begreber i fremstillingen. Dette forhold kan imidlertid hænge sammen med selve stoffets karakter; man leder i kilderne meget ofte forgæves efter præcision, ja en del af ungdomsoprørets aktivitet kan betegnes som en protest mod de gængse krav om præcision og i det hele taget mod en systematisk-begrebsmæssig måde at tænke på. Det mest præcise at sigte mod bliver derfor grundholdningen, med alle de muligheder for mistolkninger det indebærer.

Som et eksempel på disse vanskeligheder kan det nævnes, at en stor del af ungdomsoprørets aktivitet har gjort sig gældende på et plan, der ligger hinsides sproget, og som derfor kun vanskeligt kan komme med i en skriftlig fremstilling, nemlig det musikalske plan. *Beat-musikken* har været af grundlæggende betydning for ungdomsoprøret, ikke blot ved sine tekster, som jo kan behandles sprogligt, men også ved selve musikkens svingninger og rytmer. Dette musikalske element har været så fremherskende, at det synspunkt har kunnet fremføres, at det egentlige politiske oprør

må opfattes som en del af en mere omfattende musikalsk-dionysisk beat-kultur (2).

Ungdomsoprøret er et internationalt fænomen i den vestlige verden, og man kunne synes at det måske bedst lader sig beskrive som sådan, og at det altså er en vilkårlig begrænsning at samle sig om udviklingen i Danmark. Men faktisk begyndte oprøret først for alvor at præge tænkemåden herhjemme fra det øjeblik aktionerne begyndte her i landet. Det kan man f.eks. se i bogen »Ungdomsoprør og folkehøjskole«, der kom i 1969, og hvor der er aftrykt en række artikler og indlæg af højskoleforstandere og højskolelærere. De fleste af disse artikler er taget fra de forskellige højskolars årsskrifter 1968, og det er her tydeligt at det først er *nu* – altså i 1968 – at ungdomsoprøret er blevet et problem man bør tage op og diskutere, selvom der i de foregående år havde været mange aktioner (universitetsbesættelser osv.) i udlandet, særlig i U.S.A. (3).

Hvad kilder angår har vi bortset fra et enkelt interview og et enkelt utrykt foredrag holdt os til trykt materiale (bøger, tidskrifter, undergrundsbåde og avis-kronikker) men selv med denne begrænsning har det naturligvis ikke været muligt at komme alt igennem. Det samme er tilfældet med de fagteologiske synspunkter, der fremlægges i 3. hovedafsnit. Her har der heller ikke været tilstræbt fuldstændighed i synspunkterne, men vi har forsøgt at referere nogle gennemgående træk i de teologiske reaktioner på oprøret.

2. Thorkild Bjørnvig: Oprør mod neonguden. Et essay om Beat, Kbh. 1970, s. 16-17.

3. I et foredrag, »Ungdomsoprøret – et forsøg på en analyse«, holdt 13. sept. 1968, sagde *Leif Grane*: »Men nu er oprøret altså kommet her til landet, og så begynder det at optage os. Ikke fordi det er blevet interessantere. Sandt at sige er det nok så interessant at studere det på steder, hvor det forlængst har gjort sig gældende, f.eks. i Amerika og Tyskland og nu sidst i Frankrig. Men nu er det blevet spændende for os af den simple grund, at det er kommet i nærheden af det eneste som virkelig kan optage os, nemlig os selv. Fordi det er blevet vores oprør vil vi vide hvad dette oprør er for noget, og dermed bliver det pludselig spændende alt det, som forlængst er sket andre steder«. Rent bortset fra den personlige fortolkning af hvorfor oprøret først vakte interesse herhjemme da det nåede til Danmark, er det her tydeligt at man næppe kan forestille sig et foredrag om ungdomsoprøret holdt for »en bred kreds« i 1967.

II. Ungdomsoprøret

1) Historisk rids.

Nedenstående fremstilling skal bevæge sig på to planer, det kollektive og det individuelle. På det kollektive plan skal beskrives de begivenheder med tilknytning til ungdomsoprøret, der fandt sted i Danmark før og efter *dets kulmination i 1968*. På det individuelle plan skal beskrives den udvikling, der i samme tidsrum sker med en enkeltperson, der på en eller anden måde har gjort oprøret med. Til det sidste formål er valgt *Ebbe Kløverdahl Reich*, dels fordi han repræsenterer noget væsentligt i oprøret, dels fordi hans udvikling i den pågældende periode er veldokumenteret (i bøgerne »Svampens tid» og »Svampen og korset»). At fremstillingen er opdelt i disse to planer skyldes selve stoffets art: ungdomsoprøret er en kollektiv bevægelse, hvor det enkelte individs betydning for udviklingen er trådt i baggrunden, men hvor til gengæld den enkeltes bevidsthed påvirkes stærkt af den kollektive bevægelse.

Går vi nogle år tilbage kan vi konstatere forvarslere til begivenhederne i 1968. *Kampagnen mod atomvåben* er således en del af oprørets forhistorie og får betydning for den politiske bevidstgørelse. I Danmark startede Kampagnen mod atomvåben i 1959 og manifesterede sig i de følgende år i bl.a. påskemarcherne. Heraf udsprang *Gruppe 61*, som blev kendt for bl.a. sultedemonstrationerne på Rådhuspladsen, og aktionen mod Moralsk Oprustning. Den var en tværpolitisk kreds af mennesker, som ved oplysning og demonstrationer aktivt ville arbejde mod militarismen, dansk-tysk militærsamarbejde, værnepligt, Romunionen og racediskrimination. For begge gruppers vedkommende ses kampen i en bred kulturel og politisk sammenhæng: den er et opgør med de hykleriske politiske ledere, en kamp for en bedre verden. Kampagnen mod atomvåben var i begyndelsen tværpolitisk, men den udviklede sig i retning mod venstrefløjen og ønskedes fra fleres side radikaliseret. I løbet af 60-erne blev radikaliseringen tydeligere og tydeligere i den nye generation, og det må siges at Kampagnen og Gruppe 61 var en væsentlig baggrund for den politiske retning ungdomsoprøret fik (4).

4. Se f.eks. bladet »Alternativ» – udgivet af en kreds tilsluttet Kampagnen mod Atomvåben, særlig lederen i nr. 9, 1963.

Men samtidig var der en anden bevægelse, som fik stor betydning for den nye generation: *hippiekulturen*. Den stammede fra »det andet Amerika» og dens væsentligste karakteristika var beatmusikken, stofferne og interessen for de østlige religioner; noget der altsammen betød en sprængning af den gængse virkelighedsopfattelse. Hippiekulturen var da også på en måde mere revolutionerende end den politiske radikaliserings, fordi den var en ny måde at tænke og leve på. Fælles for den politiske radikaliserings og den nye kultur var imidlertid leden og utilfredsheden med det gamle samfund og de etablerede, og derved identificeredes disse to størrelser – som siden skulle vise sig at være to og ikke en og samme ting – i det tidlige ungdomsoprør og virkede samlende for en bred gruppe mennesker. Man indså at man ville det samme.

I 1967 begyndte oprøret så småt at gøre sig gældende. Grupper præget af de nye tanker dukkede frem for offentligheden, f.eks. foranstaltede de såkaldte provoer og blomsterbørn happenings. I København opstår i begyndelsen af 1968 forskellige klubber. Mest fremtrædende er Gallerie 101, der »fungere som samlingssted for konsekvente kulturrevolutionister på det eksperimenterende plan». Det er »en club for den kommende beat-musik». Der reklameres for at der er »usædvanlig» underholdning, stedet er yderst uformelt og direkte »freak-out». Stedet skifter senere karakter: Gallerie 101 »undergår forandring. Søndag d. 14.: påskehøjtid af »Safi Khana» med indisk musik og oplæsning af Guru Hazrat Inayat Khans budskab m.m.» (5). Tidlig på sommeren er der i undergrundsbladene *Superlove* og *Hætsjj* store reportager om Ekstra-bladets skamløse kampagne mod Gallerie 101 og politiets lukning af klubben. De vilde engle har også været på et mindre besøg og har molesteret inventaret. I forbindelse med Gallerie 101 skal også Harald Olsen (profet Olsen) nævnes. Han var en af Galleriets ledende kræfter. I *Superlove*, juli 1968 har han et indlæg: »Folk lader sig »turne on» og bekender sig til den livsform vi fører. Hari Om. Jeg er træt af at skjule min vandpipe, hvorfor kan vi ikke få lov at ryge vores »pipes» i fred. HARI OM. . . Det er egentlig ikke hinanden menneskene ligger i krig med, men sig selv».

I begyndelsen af 1968 opstår også Ungdomskongressen, kaldet Kongressen for Kontakt, Kommunikation og Kærlighed (KKKK).

5. Love nr. 3, 1968; *Superlove* marts 1968; *Superlove* maj 1968.

KKKK arrangerer bl.a. koncerter i Gallerie 101, men dens væsentligste funktion er at forsøge at koordinere ungdomsoprørets og undergrundens forskellige kræfter og blive et forbindende led mellem undergrundsgrupperne.

Med lukningen af Gallerie 101 opstod Club 27, der betegnes som »Danmarks største Undergrundsklub». Der er »progressiv beatmusik hverdage 20 – 2» (6) og antallet af medlemmer opgives til 800. Der kommer fast husorkester og »Club 27 er efterhånden blevet samlingssted for progressiv undergrundsmusik» (7). »Klubben er præget af shitborde, også Syre og hårde stoffer forhandles. Aktiviteten: fysisk:ringe, psykisk:stor». »Al aktivitet udspringer af spontanitet. Det er et af beat-gruppernes mest yndede steder» (8).

En anden væsentlig faktor i denne undergrund er undergrundsladene. Det første (Love) udkommer i slutningen af 1967 og følges i begyndelsen af 1968 af en stadig strøm af publikationer (Superlove, Wheel, Hætsj m.fl.) oftest med kort levetid. Bladene havde en væsentlig funktion som talerør for undergrunden og blev som sådan selv en del af undergrunden. Det var især beatmusikken, fremmede religioner, mikro-makromad og lignende, der blev omtalt i bladene.

Samtidig med denne udvikling i subkulturen får vi på den mere politiske front: *Vietnamdemonstrationerne* i oktober 1967 og påske-marchen i april 1968, hvor det kom til et stort opgør mellem politi og demonstranter. Lige ovenpå var maj-opstanden i Paris, der var en stor inspiration for de hjemlige oprørere, og endelig pinsemarchen i juni, hvor der blev knust vinduer hos amerikanske firmaer. På samme tid kunne man på *universitetet* opleve psykologernes besættelse af Psykologisk laboratorium og de store demonstrationer, der krævede reformer og brud med professor-vældet. Med disse begivenheder må ungdomsoprøret siges at kulminere. På dette tidspunkt var slagkraften, enigheden og den subkulturelle aktivitet størst hos ungdomsoprørerne.

For *Ebbe Reich* blev det, som for så mange andre, Vietnamkrigen, der fik ham til at se tingene på en ny måde. I 1966 blev Vietnamspørgsmålet virkelig brændende, men den afgørende indsigt fik Reich først ved Vietnam-tribunalet i Stockholm maj 1967

6. Wheel, Kbh. august 1968.

7. Wheel, Kbh. november 1968.

8. Superlove I, Kbh. 1969.

(»Vietnam blev virkelighed for mig«). Tidligere havde han troet, at det hele drejede sig om argumenter: »I den tid (omkring 1965) uddannede man sig til at argumentere, fordi man troede på at alle ville få et ord at skulle have sagt . . . Argumentation og analyse hed slagordene . . . » (9). Nu blev han klar over at »beviset ligger i aktionen og kun der« (10). Og denne indsigt var samtidig en indsigt i de danske politikeres forløjethed og ansvarsløshed, der særlig viste sig i den måde, hvorpå de reagerede og navnlig ikke reagerede på den amerikanske krigsførelse i Vietnam, men også den måde hvorpå de reagerede på den nye kultur og den nye politiske bevidstgørelse.

Samtidig med at Reich distancerede sig fra de etablerede politikere, distancerede han sig også mere og mere fra den etablerede virkelighedsopfattelse. Han var positiv over for brugen af stoffer og ikke mindst over for de oplevelser af mystisk karakter denne brug førte med sig, og han satte spørgsmålstegn ved den empiriske videnskab og foretrak en kosmologisk vision.

I sommeren 1968 sagde Reich definitivt farvel til Christiansborgpolitikken og meldte sig ud af Det Radikale Venstre – først og fremmest på grund af statsminister Hilmar Baunsgaards udtalelser i anledning af mordet på Robert Kennedy, hvor Baunsgaard satte lighedstegn mellem denne voldsaktion og de aktioner, der havde været under Vietnam-demonstrationerne (»Han (Baunsgaard) hører til i den gruppe, der hellere suspenderer sin sunde dømmekraft end indrømmer, at der er forskel på vold, og at den udenomsparlamentariske opposition kan have retfærdigheden på sin side«) (11). Det var uden for folketinget »det politiske, kulturelle og eksistentielle drama« fandtes« (12). Det Reich vendte sig til var alt det nye der var slået igennem med ungdomsoprøret. Det bar i sig et nyt syn på det politiske: det var ikke noget, der bare foregik i en folketingsssal; et nyt syn på tilværelsen: den var ikke længere noget, der bare kunne indfanges af den såkaldte objektive videnskab alene; et nyt syn på samlivsformer, oplevelser, musik, teater og med alt dette: et nyt syn på samfundet.

9. Ebbe Reich: *Svampens tid*, Kbh. 1969, s. 14.

10. *Ibid.* s. 132.

11. *Ibid.* s. 99.

12. *Ibid.* s. 176. (Citater er hos Reich brugt i en omtale af den italienske anarkist Malatesta, men det er også dækkende for Reichs syn på den aktuelle politiske virkelighed, som han også uden tvivl har haft i tankerne).

I sommeren 1968 troede man inden for ungdomsoprørernes rækker virkelig på at samfundet stod foran en omkalfatrende forandring. Der var ikke længe igen før de nye ideer ville slå igennem. Men da det nye samfund ikke kom, kom depressionen og splittelsen i stedet for. Den tendens, der allerede lå i at oprøret var født af to forskellige strømninger, den politisk venstreorienterede og hippiekulturen, viste sig nu i en stadig større divergens mellem de to grupper i oprøret. Den politisk venstreorienterede fløj ville forandre samfundet med revolution (ikke nødvendigvis i den voldelige betydning). De ydre forhold skulle ændres, så at samfundet blev værd at leve i og der blev frihed til udfoldelse, så at mennesket ikke var bundet af kapitalens og profitmagernes magt. Hippiefløjen så også gerne at verden var anderledes, men da det havde lange udsigter med at få samfundet ændret, gjaldt det i første række om at få lavet nogle småsamfund – parallel-samfund – hvor de som ville, kunne få lov at leve som de ønskede. Verden måtte da simpelthen forandres ved at flere og flere »omvendte» sig og tilsluttede sig disse nye samfund.

At disse to fløje ikke i længden kunne samarbejde siger sig selv. Ud fra det revolutionære syn forrådte hippierne revolutionen ved at trække sig tilbage fra samfundet, og set ud fra hippiefløjen var de revolutionære en flok bedrevidende verdensfrelser, der overvurderede sig selv og deres rolle, og som blot ønskede en ny form for diktatur: »Aktivisternes anser drop-out'ens oprør for illusorisk, overbevist om den andens indskrænkede forståelse af problemets omfang. Man skal højere og højere op i abstraktionens blå luft for at få øje på fællesskabet . . . Et Hari-om med sammenlagte håndflader udløser andre vibrationer end Rød Front med knyttet næve», skrev undergrundsbladet »Rotten» (13).

13. Rotten nr. 2, Kbh. 1970. Af de to fløje også aftegnede sig tydeligt indenfor ungdomsoprørernes egne rækker fremgår af bestræbelser i begyndelsen af 1969 på at slå bro over fløjene: I Superlove marts 69 skrives der i forbindelse med »undergrundsklubben» Morgenlys i Odense: »Bjarne Nielsen – aktiv i Morgenlys, engageret i VS siger: Der er to opfattelser indenfor ungdomskulturen: 1) Den politiske, som vil angribe samfundet 2) Den kulturindividualistiske, som vil lave parallelsamfund. Morgenlys' berettigelse er at slå bro over fløjene». Og i Wheel årg. 2 nr. 8: »Disse to (de to fløje) kunne nok lære en del hos hinanden hvis vi ellers skal tro at sand socialism og vestligt ungdomsoprør har blot en smule med hinanden at gøre».

Samtidig med at de to grupper for alvor begyndte at udvikle sig i hver sin retning, skete der en *afmatning af oprøret*. Denne afmatning, som hænger sammen med oprørets splittelse, betød et sammenbrud af de forhåbninger man havde haft til et nyt samfund og førte derfor til fortvivelse i oprørets rækker: »Hvor findes beat-folket? Det er fuldstændigt opløst. Der var engang hvor vi kunne samles om politiske ting, lave aktioner, der ikke lugtede af gamle indoktrinerede ideologier, men af noget nyt, venlig modstand mod det forbandede samfund, vores modstand. Der var engang hvor vi brugte musikken til at komme i kontakt med alle de andre mennesker omkring os der havde samme følelse af indelukthed som en selv. Der var engang hvor chillum betød kontakt med andre mennesker, hvor vi brugte shitten til at løse op for noget inde i os selv . . . Det var skønt. Alt er smuldret hen i de gamle baner igen . . . Man kokser som vilde . . . Bagefter ligger man bare og vågner op til hverdagen. Det er shit det hele, det er skidt det hele. Kom ned på jorden igen, så vi kan få realiseret vores store drømme: drømmen om et godt samfund i balance med sig selv». (Læserbrev i »Superlove«, 1970) (14).

Men sammenbruddet af forhåbninger kunne også føre til religiøsitet, idet man konverterede sin politiske vision om det lykkelige samfund til en religiøs tro på det kommende freds- eller Gudsrige. Det var naturligvis især hippie-fløjen, der gik den vej; tendenserne til det lå jo allerede i den store interesse for religioner og ikke mindst i de oplevelser, man havde haft med stofferne, hvor vejen til det mystiske var åbnet.

I *begyndelsen af 70'erne* opstod der således forskellige religiøse samfund, f.eks. *Guds Børn* og *Guru Maharaj Ji-bevægelsen*. Det var imidlertid ikke blot folk fra hippiefløjen, der sluttede sig til disse samfund; også folk, som hørte til i den mere politisk venstreorienterede del af ungdomsoprøret omvendte sig til disse religiøse samfund.

Den politiske del af oprøret udviklede sig ellers til at blive en gruppering om en mere dogmatisk – især marxistisk – ideologi, og dannede parallelt med de religiøse samfund små politiske samfund eller grupper af mere eller mindre eksklusiv karakter.

Denne oprørets splittelse var naturligvis en medvirkende årsag til at oprøret mistede sin slagkraft, men den var årsag i mere end

14. Superlove II, Kbh. febr. 1970.

den banale forstand, at styrken formindskedes ved uenighed; den var det også i den forstand, at de to retninger inden for oprøret behøvede hinanden. Hvis ikke den politiske og den kulturfornyende side af ungdomsoprøret blev fastholdt, ville der ske en udglidning. Den formsprængning og spiritualitet, som den nye politiske fløj havde lært hos hippiefløjen og den materielle politiske indsigt og handlen, hippiefløjen havde lært hos de politiske, ville gå tabt, og de to retninger ville forsvinde fra hinanden og blive til enten religiøse grupper eller politiske dogmatikere, hvilket også skete. Det må dog siges, at oprørets forskellige grupper endnu i 1970 kunne mødes i f.eks. Frøstruplejren og i Verdensbankdemonstrationen. Men herefter tog splittelsen også fart.

Her må det være tidspunktet at gå tilbage til Reich og hans udvikling, hvor vi slap den, nemlig engang i sommeren 1968, og det netop her fordi Reich repræsenterer noget særligt i forbindelse med forholdet mellem den politiske fløj og hippiefløjen. For Reich tog »en sammenligning mellem sommeren 67, sommeren 68 og sommeren 69 sig ud som en trickfilm af en blomst, der folder sig ud, bærer frugt og visner» (15), og vi ser da også at depressionen sætter ind hos Reich i slutningen af 68. Han gør status over oprøret og forbereder sig til en længere stillingskrig. Vi genfinder hos ham den religiøsitet, som også slår igennem andre steder. Han begynder at beskæftige sig med astrologi og metafysik og det politiske mål skydes i første omgang i baggrunden og erstattes af en beskæftigelse med menneskets indre bevidsthed: »Jeg er endelig overbevist om, at vi nu står på tærsklen til en biologisk-medicinsk omvæltning med direkte sigte – ikke på samfund og natur som sidste omvæltning – men på hele menneskets bevidsthedsliv» (16).

Karakteristisk for Reich er imidlertid at han forsøger at få de etablerede institutioner, som ungdomsoprøret gjorde op med, i tale. Selvom »virkeligheden hverken var at finde i vor kirkes forkyndelse eller i vore parlamentariske, økonomiske snurrepibier» (17), så beskæftiger Reich sig med begge dele i en slags venligt forsøg på at få disse institutioner til at forstå at de egentlig

15. Ebbe Reich: *Svampens tid*, Kbh. 1969, s. 179.

16. *Ibid.* s. 196.

17. Ebbe Kløverdahl Reich: *Svampen og korset*, Kbh. 1973, s. 162.

kunne få noget bedre ud af det, der er deres virkelighedsopgave, end de gør.

Der kommer således en slags debat mellem Reich og forskellige teologer, og Reich skriver sin bog om Grundtvig (18). Beskæftigelsen både med Christiansborg-politikken (herunder Reichs beskæftigelse med EF-spørgsmålet, der senere resulterede i, at han blev redaktør af tidsskriftet *Notat*) og kirken er karakteristisk, og der går linjer fra hans politiske engagement til hans beskæftigelse med religion, det okkulte og det mystiske. Vi genfinder her oprørets to retninger, men hvor vi oftest i begyndelsen af halvfjerdserne ser de to grupper delt og splittet i hver sin lejr, finder vi dem samlet hos Reich. Hvor de to grupper hver for sig er gået til yderligheder, og ikke mere kan tale sammen som de kunne i oprørets begyndelse, har Reich formået at holde de to tankegange sammen.

2) »Det brede syn».

I det følgende skal der redegøres for et bestemt grundsyn, som kan siges at ligge bag ungdomsoprørets forskellige aktiviteter.

Ungdomsoprøret var ikke en abstrakt livsanskuelse, men en konkret livsform. Det, der kendetegnede bevægelsen fra starten og som gjorde den til en enhed var *protesten*. Bestræbelsen på at nedbryde de almindeligt accepterede værdinormer var en fælles holdning. Men denne protest fremstod ikke som en skrivebordsprotest, men manifesterede sig konkret, dels i direkte protestaktioner (f.eks. universitetsbesættelser), dels som alternative livsformer (f.eks. de mange kollektiver, der blev dannet).

Det som oprindeligt var karakteristisk for oprøret, og som gjorde protesten så massiv, var at man ikke følte sig bundet af nogen bestemt, klart artikuleret målsætning. Dette forhold adskiller oprøret fra så mange andre protestbevægelser, men bar samtidig i sig en afgørende svaghed. Godt nok var man nemlig enige om at protesten sigtede mod menneskets frigørelse, men det blev tydeligere og tydeligere at man var uenig om, hvori denne frigørelse bestod. Man endte i overvejelser over dilemmaet: hvad er det primære: menneskets objektive »ydre» frigørelse, eller menneskets personlige »indre» frigørelse? Selvom denne opstilling er lidt ske-

matisk og firkantet, og dementeres af utallige nuancer og mange forsøg på syntese (jfr. Ebbe Reich), siger den dog noget væsentligt om bevægelsen og om baggrunden for den førnævnte opspaltning i to fløje.

Men inden da havde protestholdningen netop i kraft af den manglende målsætning givet sig udtryk i en bestræbelse på at sprænge alle de vedtagne former. *Formsprængningen* er en karakteristisk tankemodel for oprøret, og den finder sted inden for næsten alle områder. Vi ser det i tilværelsesforståelsen, hvor der foretages et opgør med videnskaben – den positivistiske videnskab – som tilværelsestolker. Det ses i stofoplevelsen, der sprænger den gængse opfattelse af den menneskelige bevidsthed, og man ser det i religionen, hvor man ikke rent ud forkaster religiøsitet, men sprænger religionernes grænser og blander tilsyneladende forskellige religioner – herunder også kristendommen – sammen. Vi ser det i det politiske, hvor politik ikke kun er den snævre partipolitik, men alt hvad der foregår mellem mennesker. Og vi ser det i det erotiske, hvor det gængse par-forhold bliver åbnet, og – i sammenhæng hermed – i synet på familien, hvor kernefamilien sprænges til fordel for kollektivet (19).

I det hele taget var ungdomsoprøret en protest mod vedtagne grænser, former og synspunkter, som det f.eks. kommer til udtryk i følgende citat fra et interview med *Ole Grünbaum*: »Alt det man protesterede imod, det var nationalisme, krig, profit, alle former for snæversyn. Og når man protesterer, hvad er det så man vil ha? Det er det brede syn, og hvad er det brede syn: Det er Gud» (20).

Denne udtalelse er fremsat af Ole Grünbaum efter at han klart havde placeret sig på den ene af de to fløje i ungdomsoprøret, den

19. Man kan også finde denne formsprængende tendens i forhold til kunsten, selvom den her ikke slog så kraftigt igennem. Man forsøger at interessere sig – ikke for den enkelte kunstner – men for det »folket» laver, (»Flere generationers elegiske poeters papirs-passioner er blevet afløst af dristige styrtdyk i den folkelige virkelighed») og talte om, at de hidtil etablerede kultur-personers tid var forbi (»ved begyndelsen af 70'erne mødte Klaus Rifbjerg og Villy Sørensen med Swami Naryananda i døren til den danske folkeånd. De to første var på vej ud, inderen på vej ind») (Begge citater fra Ebbe Reich Kløverdahl: *Swampen og korset*, Kbh. 1973, s. 51. (Fra en artikel »Pluto i vægten», først trykt i *Kritik* 21, Kbh. 1972)).

20. Synspunkt nr. 19, Kbh. 1974, s. 11.

religiøst-metafysiske. Men selvom man ikke uden videre fastholder hans religiøse tolkning af oprøret, rummer forestillingen om det brede syn måske en mulighed for at forstå noget grundlæggende.

Af de førnævnte formsprængende tendenser er den umiddelbart vigtigste nok bestræbelsen på at sprænge den snævre politiske virkelighed og gøre så at sige alt til politik. Ungdomsoprøret fremstod jo netop som en politisk bevægelse, men havde som nævnt ingen klart formulerede politiske alternativer til den politiske virkelighed man protesterede imod – hvad man meget ofte bebrejdede ungdomsoprørerne (21). Denne modsætning mellem politisk vilje og manglende politisk målsætning har imidlertid måske en dybere grund, som hænger sammen med en ændring af betydningen af ordet politisk:

I 1948 skrev *Thorkild Bjørnvig* i sit essay »Begyndelsen»: »Vi har opdelt vort liv i Funktioner, som ikke berører hinanden, men fuldbyrdes i hvert sit absolutte Rum. Sportshelten køres i Bil til Opvisningsbanen for at han kan spares til at præstere det fuldkomne i sit absolutte Rum. Regeringskontoret er indrettet med alle tænkelige Bekvemmeligheder for at Chefen kan præstere det fuldkomne i sin Zone. Forretningsmanden kører fra og til Kontoret i Bil, som er Hvilens Rum, for derefter at gaa en lang Tur uden særligt Maal eller tage et Spil Tennis i Motionens absolutte Rum. Poeten sidder i sit Elfenbenstaarn og Videnskabsmanden i sit Laboratorium, og ved Transportbaandet staaer Arbejderen med sit monotont-ensidige Fuldkommenhedsgreb. Hele Jorden er snart jævnet og rationaliseret for at vi kan fuldkomme vort Væsen i absolutte Rum. Men dette fuldkommede, indespærrede, emanciperede Væsen hungrer efter Virkelighed og begynder at ekspandere. Livsplanerne absoluterer sig lidt efter lidt – i Dag drejer det sig ikke for Fagene og Livssynene om at ordne og begrænse hinandens Plads på et Virkelighedsfelt man er stiltiende indforstået om. Hver især tager Patent paa hele Virkeligheden og frakender den anden al Virkelighedssans. Derfor bliver den gensidige Forstaaelsesmulighed stadig forringet» (22).

21. F.eks. i den førnævnte bog »Ungdomsoprør og folkehøjskole», Kbh. 1969, se f.eks. s. 8.

22. Thorkild Bjørnvig: *Begyndelsen*, Kbh. 1960, s. 14. (Essayet først trykt i »Heretica» 1948).

Det afgørende i denne skildring af den moderne virkelighed er altså ikke, at der eksisterer specialisering og faggrænser, men at de forskellige fag og livssyn ikke længere kan etablere noget naboforhold til hinanden, fordi det fælles grundlag er forsvundet. Og alligevel gør længslen efter enhed og sammenhæng sig gældende midt i denne specialiserede verden. Derfor anskuer forretningsmanden ikke kun sin forretning, men hele tilværelsen ud fra sin forretningsmandstilværelse og naturvidenskabsmanden ikke blot sin videnskab, men alt ud fra sin naturvidenskabelige forståelse. Parallelt hermed skriver Ebbe Reich i 1971, efter at have overværet en diskussion mellem to grupper videnskabsmænd: »Begge parter hævdede, at de rummede modparten som underkategori. Det var meget forvirrende» (23).

Anskuer man ungdomsoprøret som en protest mod hele denne moderne virkelighed, skulle det også være tydeligt hvorfor ordet politik i oprøret fik en altomfattende betydning. Protesten har da været båret af en bestræbelse på at finde det punkt, hvor man igen kunne se forbindelsen mellem alle virkelighedsplaner, og når man i en virkelighed hvor »den gensidige forståelsesmulighed stadig bliver forringet» vil gøre en sådan protest gældende, er der kun én bestemt virkelighed man kan forudsætte stadig er almen og fælles for alle, og det er den politiske. Alle har stadig det tilfælles at de er medlemmer af samfundet. Men da den forestilling om enhed og sammenhæng, som man ville gøre gældende, skulle kunne rumme en tolkning af hele den menneskelige virkelighed, viste det sig at ordet politik i dets snævre betydning ikke slog til, og ordet fik nu en altomfattende betydning. Således blev det ikke udtrykt fra oprørets side, men man har nok lov at tolke en af hovedtendenserne i oprøret i den retning. I denne sammenhæng kan man se indledningen til Ebbe Reichs »Svampens tid», hvor han fortæller om, hvorledes livet i Danmark i slutningen af tresserne tog sig ud fra det sted, hvor han anskuede udviklingen: »Forbi min plads panorerede så forskellige forløb som Hilmar Baunsgaards kamp og sejr på midten af Danmark, hele spillet på Christiansborg og navnlig mellem Christiansborg og det mystificerede Danmark, alt det, som i 50'erne ganske opfyldte definitionen af begrebet politik, og det gradvise frembrud af noget

23. Ebbe Kløverdahl Reich: *Svampen og korset*, Kbh. 1973, s. 182. (Kronik fra *Politiken* 1971).

andet længere ude fra og dybere inde fra, som osse påstod at være politik. Jeg har prøvet at skræve over begge forløb. I begyndelsen vidste jeg end ikke at der var tale om to forløb. Siden har jeg ikke kunnet undgå at se det . . . » (24).

Protesten og formsprængningen hænger således sammen med *bestræbelsen på at skabe et nyt enhedssyn*. Og det betød igen at for mange af oprørerne kom det politiske og det religiøse til at hænge betydelig tættere sammen end tidligere (jfr. Grünbaum-citatet). Men da dette enhedssyn ikke kunne artikulere sig på det beståendes vilkår, manifesterede det sig først og fremmest som en ny kritisk instans i forhold til det bestående. Man ser det f.eks. når Ebbe Reich kritiserer et videnskabeligt seminar han har deltaget i på Louisiana: » . . . Ganske vist er det blevet moderne blandt videnskabsmænd at sige, at de så sandelig ikke er positivist, men det skal vi ikke lade os narre af. Så længe vi ikke råder over nogen anden fælles trosform er vi bundet til den positivistiske vantro, der skal skille alting ad og tælle og måle det, før den vil indrømme at det eksisterer. Hvis en videnskabsmand siger, at han ikke er positivist og fortsætter med at være professor i dit eller datalogi, er han lige så lidt til at stole på som en kapitalist, der siger, at han ikke kender noget til merværdi: han er en skizofren, som prøver at skjule sin tilstand for os andre bag videnskabelige forsøg og terminologier. Han er en frimærkesamler, der prøver at give den som ypperstepræst.

Hvad jeg fik et meget klart indblik i den weekend på Louisiana var, at vantroen var en tro som alle andre. Den karakteriseredes af at den forholdt sig aggressivt afvisende over for alle andre trosformer (som når Joachim Israel skrev ordet »ontologi« (læren om Guds væsen og skabelsen) på tavlen og stregede det over med en fed streg for at tilkendegive, at det ikke interesserede ham og ikke burde interessere nogen mennesker).» (25).

Der er her underforstået et alternativ til den etablerede videnskabslære, som imidlertid endnu ikke er formuleret, men først og fremmest viser sig i et kritisk blik for hvad der er det selvmodsigende i den positivistiske videnskab. Det samme antipositivistiske og antividenskabelige syn bruger Ebbe Reich når han beskri-

24. Ebbe Reich: *Svampens tid*, Kbh. 1969, s. 9, jfr. citatet note 58.

25. Ebbe Kløverdahl Reich: *Svampen og korset*, Kbh. 1973, s. 183. (Kronik fra Politiken 1971).

ver det københavnske studenterråds konflikt med Helge Larsen. Denne konflikt betegner han som en reformatorisk protest mod modreformation og jesuitisme: »Eftersom oprøret på universiteterne havde sin helt oplagte begrundelse i, at studenterne fandt at struktur, fagopdeling og metode i den viden, de fik tilbudt, var utilfredsstillende, stilnede jesuitterne ikke stormen helt. Det gik videre som studenternes kamp for at blive repræsenteret i universiteternes ledelse med deres egen tværfaglige organisation i stedet for med organisationer, som igen fulgte professorernes fagopdeling, metode og struktur.

Jesuitterne har prøvet at overtale den øverste institution, undervisningsministeren, til at give efter for studenterkravet, fordi deres arbejde på universitetet ellers ville blive forstyrret for meget. Men Helge Larsen har sagt nej. Fordi han med paveligt vidsyn har set, at studenternes kamp for deres egen organisation er et symbol for kampen for den ene sammenfattende videnskab om mennesket, visdommen, som man kaldte det i gamle dage. Og denne visdom er modreformationens fjende. Hvis den ikke får bugt med visdommen, vil klassesamfundet falde» (26). Rent bortset fra om denne karakteristik dækker studenterrådets politik eller ej, er det tydeligt at opgøret med klassesamfundet, kampen for en ene sammenfattende videnskab og et – af de førnævnte grunde ikke klart formuleret – alternativ af religiøs karakter ses som flere sider af samme sag.

På denne baggrund kan man se de fleste af de formsprængende tendenser som præger ungdomsoprøret. F.eks. brugen af de bevidsthedsudvidende stoffer: »At der er mere fromhed end last i beatmusikerens forhold til stoffer, fremgår når f.eks. Brian Wilson siger: »Min erfaring om Gud kom fra stof (acid); det er den vigtigste ting, som nogensinde er hændt for mig» (27).

At bestræbelsen på at se tingene i et nyt helhedsperspektiv var et hovedanliggende for ungdomsoprøret, ser man måske allerbedst deraf, at traditionelle protestgrupper på grund af ungdomsoprøret tog hele grundlaget for protesten op til fornyet debat eller simpelthen dannede helt nye grupper. Det gælder f.eks.

26. Ebbe Kløverdahl Reich: *Svampen og korset*, Kbh. 1973, s. 48. (Fra en artikel »Pluto i vægten«, først trykt i *Kritik* 21, Kbh. 1972).

27. Thorkild Bjørnvig: *Oprør mod neonguden. Et essay om beat*, Kbh. 1970, s. 29.

kvindebevægelsen. Der opstod i begyndelsen af 70'erne en helt ny kvindebevægelse, den såkaldte »rødstrømpebevægelse», som ikke sluttede sig til de traditionelle kvindesamfund, men som ved demonstrationer og publikationer ville skabe en protestbevægelse på helt nye vilkår. At denne bevægelse, der til dels fremstod som stærkt venstreorienteret, i visse tilfælde kunne tolkes i sammenhæng med den religiøs/metafysisk orienterede side af ungdomsoprøret (28) kan på baggrund af oprørets særlige karakter ikke undre.

III. Kristendomstolkninger indenfor oprøret

Indledning.

I dette afsnit skal søges belyst hvilken plads religionen, specielt kristendommen, indtager i ungdomsoprøret. At religionen overhovedet kom til at spille nogen rolle i ungdomsoprørets historie, hænger som nævnt sammen med at hippie-bevægelsens tænke-måde har øvet afgørende indflydelse på oprøret. Men det religiøse element i oprøret er dog ikke uden videre identisk med hippie-religionen, men hænger også sammen med den nye politiske bevidsthed oprøret havde skabt.

Oprindelig vendte man sig til Østens religioner. Dette skyldtes bl.a. at kristendom og kirke blev identificeret med det samfund, man ville gøre op med. Samtidig var der i disse religioner plads til det følelsesbetonede, hvorimod samtidens kristendomsopfattelse blokerede dette behov med sin stærke intellektualisering. Vigtigst var måske den tolerance, man fandt her, hvor kristendommen forekom intolerant og eksklusiv. Et kendetegn ved størstedelen af ungdomsoprørets religionsforståelse er således den stærke synkretisme: ganske vist er der kun én sandhed, én frelse, men der er mange tolkninger og mange veje til at nå hertil, og alle er lige gode.

Efterhånden blev indstillingen til kristendommen ændret noget, man skelnede mellem den etablerede kirke – samfundets kirke – og så den oprindelige kristendom, der ikke var samfundets støtte, men tværtimod dets revser og dårlige samvittighed. I

28. F.eks. Ebbe Reich: *Kønskampen i himlen* (foredrag ved kirkedagene i Haslev, juli 1971) i *Svampen og korset*, Kbh. 1973, s. 102-107.

denne sammenhæng interesserede man sig især for Jesus-skikkelsen.

Kristendommen bliver altså underlagt det synkretistiske syn og betragtes som en religion på linje med andre religioner. Hele interessen for og beskæftigelsen med kristendommen sker stort set uden for de »etablerede» kanaler, teologien og kirken, ja ofte sker den i direkte polemik mod disse institutioners kristendomsforståelse.

I det følgende vil vi gennemgå nogle af de kristendomstolkninger vi møder i oprøret. I første afsnit vil vi behandle nogle af de tolkninger og synspunkter vi finder i undergrundsbladene og derefter vil vi fremdrage nogle af de tolkninger, der findes i de religiøse grupper, som dannes efter oprørets splittelse. Derefter refereres et syn på Jesus, som findes hos en politisk venstreorienteret. I andet afsnit fremlægges et par eksempler på en psykoanalytisk tolkning af nogle kristne lærepunkter. Det drejer sig om et par synspunkter i *Norman O. Browns* bog »*Livet versus døden*», der godt nok er skrevet 1959, men som karakteristisk nok først blev oversat 1970 og her blev inddraget i den del af debatten, som hang sammen med oprøret. Den er taget med fordi den viser hvorledes der herhjemme i forlængelse af oprøret er blevet fremlagt kristendomsfortolkninger – godt nok af en helt anden karakter end teologiske tolkninger – ikke blot af Jesus-skikkelsen, men også af centrale dogmatiske lærepunkter. Til sidst følger et par antydninger af kristendommens placering hos Ebbe Reich.

1) Opfattelsen af Jesus.

Undergrunden.

Undergrundens forhold til kirken, som den kan læses i undergrundsbladene, er præget af det almindelige oprør mod samfundets institutioner. Der er i flere af bladene (Hovedbladet, Wheel, Hætsj) aftrykt blanketter til brug ved udmeldelse af Folkekirken. I Wheel ledsages blanketten af følgende opråb: »Jeg skriver dette til dig for at du skal melde dig ud af Folkekirken: fordi den er stivnet, den glemte at tage stilling, samfundet krævede at den glemte dét den engang prædikede stik mod samfundet, du har glemt hvilken betydning den havde, samfundet kræver at du glemmer det og vil at du skal bruge din tid på noget andet, nemlig karrieren, som er magten og pengene, som *skal* være dine guder,

de guder som samfundet skal bruge . . . : fordi du vil at vi skal elske livet og at vi kan, fordi du ved at det engang fandtes, fordi du vil finde det igen og ingen andre vil finde det, fordi du nu har indset at du ved din aktion vækker de andre, råber på dem at de skal melde sig ud, hvis de vil kæmpe for det liv, som var tilegnet dem fra første færd» (29). Vi ser, at kirken er blevet identificeret med det samfund, som ødelægger menneskene. Ligesom samfundet har ødelagt menneskene, således har kirken spoleret livet, som engang fandtes, og man må befri sig fra kirken hvis man skal leve det liv »som var tilegnet en fra første færd», og det må vel sige: fra skabelsen.

I *Hætsjj* nr. 1 udtrykker *Leif Varmark* undergrundens syn på kirken på tilsvarende måde: »Beatmusikken og den ungdomskultur som er opstået med den kan anskues som en anti-parlamentaristisk ekstasesøgende, lystbetonet bevægelse, som ideologisk står i skarp modsætning til kristendommen, som den desværre har udviklet (degenereret) sig» (30). Igen ser man splittelsen i forholdet til kirken og det den oprindeligt stod for.

I følgende citat, som er en slags digt fra *Wheel*, er ironien over for kirken dog fortsat således, at den også kommer til at gælde Jesus: »Slutningspsalmen er den samme som engangspsalmen». Om Jesus og den værkbrudne fortælles der så, og der sluttes: »Jesus kan ikke få plads til den værkbrudne ved bordet og får ham til at blive borte: Sandelig, sandelig enhver den som beder menneskesønnen om en lillefinger, han får hele armen. Armen» (31). De ironiske hentydninger og gøren gas med: Slutningspsalmen og engangspsalmen, Armen istedet for Amen, indhegner Jesusordet, på en sådan måde at det latterlige »smitter», og Jesus kommer til at stå som den der afviser værkbrudne – de fortabte.

Tendensen kan også gå i retningen af at kirken – og hvad den nu stod og må stå for – forkastes, således at det man vender sig til bliver en mere diffus religiøsitet. I slutningen af et interview med Mike Jagger i *Love* nr. 3 spørger interviewereren: »noget helt andet. Tror du på Gud?». Og Jagger svarer: »Glem det med kirken, som blot er et T.V.-show sent på aftenen. Jeg tror ikke på den Gud, men jeg tror at der et eller andet sted findes noget jeg

29. *Wheel*, årg. 2, nr. 7, Kbh. 1970.

30. *Hætsjj*, Kbh. 1968, nr. 1.

31. *Wheel*, årg. 2, nr. 10, Kbh. 1970.

ikke kan forstå, jeg er sikker på at jo ældre jeg bliver des mere interesseret vil jeg blive, men det er ikke rigtigt nu, men når jeg er der hvor intet andet interesserer mig, vil det komme til mig» (32).

Men der er også adskillige eksempler på at Jesus er med som et idol på linje med Buddha o.a., eller som i følgende citat fra *Tjal*, hvor Jesus identificeres med ungdomsoprøreren: »De siger, at Jesus er født i Fiskens tegn. Den der er født i fiskenes tegn . . . egner sig ikke til praktisk arbejde, har ingen viljestyrke og kommer derfor let ud i alkoholisme og narkomani . . . De siger at Jesus var fordrukken bare fordi han lavede hjemmebryg til bryllupsgæsterne i Kana på et tidspunkt hvor gæsterne allerede var skidefulde . . . De siger at Jesus var »bøsse» bare fordi han elskede den 15-årige Johannes og fordi disciplene rendte og kyssede hinanden i Getzemane have . . . De siger at Jesus var et dovent svin, der ikke gad arbejde fordi han sagde til en forslidt fisker, at han skulle smide fiskegrejet ad helvede til og følge ham og fordi han fik en toldbetjent ved navn Levi til at glide fra sin stilling ved toldboden . . . JESUS – HVOR ER HAN FED» (33). Teksten kunne tolkes i retning af: den nye kultur gør de samme ting som Jesus gjorde, men når det gælder den så lyder der kun hån fra de etablerede og dermed fra den etablerede kirke.

Fælles for synspunkterne er dette: at Jesus ikke har nogen særstilling, han må gå ind på lige fod med andre politiske og religiøse idoler, og han bruges som forbillede og eksempel på de tanker der trives i undergrunden.

Desuden finder man en kritik af kirken på linje med den kritik der rejses mod det øvrige etablerede samfund. Og ligesom reaktionen over for samfundet er dannelse af parallelsamfund, så er reaktionen over for kirken dannelse af parallelmenigheder, små grupper hvor man har sagt farvel til den etablerede institution og hvor man dyrker sin egen »alternative» religion.

Jesus som guru.

Tanken om Jesus som den store lærer findes tydeligst hos *Ole Grünbaum*, der efter at have deltaget i ungdomsoprøret er blevet discipel af Guru Maharaj Ji. For Grünbaum var Jesus sin tids store

32. Love, Kbh. 1967, årg. 1, nr. 3.

33. *Tjal*, Århus 1969, årg. 1, nr. 1.

guru, ligesom Guru Maharaj Ji er vor tids store guru. (Guru: den der fører os fra mørket (gu) til lyset (ru)). Men Jesus er død og kun den levende guru kan formidle os kundskaben, den kundskab der kan bringe os i forening med Gud og som dermed kan give os fred, glæde og lykke.

Jesus var ikke Kristus fra sin fødsel. Han blev det først da Gud gav ham sit navn (ord), så at han fik indsigt i hemmeligheden. Først da kunne Jesus stemme sit sind 100% efter Guds, og først da kunne han formidle kundskaben til andre. Først da blev han Kristus, guru.

Jesu virksomhed var alene rettet mod udbredelsen af kundskaben. Han viede sit liv til det, d.v.s. han gav sit liv for sine elevers skyld. Han var ikke oprøreren, forstæet i traditionel politisk forstand, men han kuldkastede den gamle religion og han vendte sig imod de revolutionæres tro på at det kunne hjælpe at lave de ydre forhold om.

Jesus blev henrettet fordi han kom i klemme mellem disse grupper; men det var Jesus der døde. Kristus døde ikke, for Kristus er en bevidsthed og kan ikke dø, men må manifestere sig igen og igen. I vore dage i Guru Maharaj Ji. Derfor er Guru Maharaj Ji den nye Kristus og han er samtidig den Kristus, der indleder de sidste afgørende tider. Det vil blive ham der samler hele menneskeheden og opretter fredsriget på jorden. Med denne fortolkning af Guru Maharaj Ji som den genkomne Kristus, benytter Grünbaum sig med stor behændighed af Det ny og gamle Testamente. Der er ingen modsætning mellem Jesus og Guru Maharaj Ji. Det var det samme Jesus ville, som Grünbaums guru vil idag. Deres bevidsthed er endda den samme: Kristus.

For Grünbaum er det således hverken mennesket Jesus eller mennesket Guru Maharaj Ji, der er interessant. Det er alene den åndelige kvalitet som de henholdsvis besad og besidder. Denne tolkning og tro, der adskiller skarpt mellem Jesus og Kristus (docketisme), skal vi vende tilbage til senere, men her skal bemærkes, at den bl.a. giver sig udslag i at Jesus bliver sekundær i forhold til Guru Maharaj Ji. Nu er det jo denne sidste der er Kristus, Jesus er det ikke mere. Kristus har forladt ham og mennesket Jesus er død.

Derfor er det også sådan, at når Grünbaum benytter sig af Det ny Testamente, så kan det være svært at skelne om han mener det

handler om Jesus eller om Guru Maharaj Ji. Det handler nemlig i en forstand ikke om nogen af dem, nemlig hverken om mennesket Jesus eller om mennesket Guru Maharaj Ji, og i en anden forstand handler det om dem begge to. Det handler nemlig om Kristus (34).

Den apokalyptiske Jesus.

Hos *Guds børn* er Jesus Gud, som er kommet helt ned til menneskene. Han kalder menneskene på en travl arbejdsdag og befinder sig i det hele taget midt i menneskenes verden. Der er tilsyneladende ingen doketiske elementer.

Men det viser sig ved nærmere betragtning ikke helt at holde stik. For det første skildres Jesus, som den der kalder mennesket ud af verden til et virke, der ikke er et virke ind i verden, men er et arbejde på at kalde så mange som muligt ud af verden. For det andet har den stærke apokalyptiske tro på Jesu snarlige genkomst, der er blevet en stadig væsentligere faktor i Guds Børns forkyndelse, bevirket at den bibelske Jesus er trådt i baggrunden til fordel for den kommende Kristus.

Tiden tydes som værende de sidste tider og man venter det snarlige fredsrige: det himmelske hjem, som Jesus har bygget på siden han gik bort.

Det bibelske vidnesbyrd trænges også på anden måde i baggrunden, idet oplevelsen har indtaget dets plads, dels i de profetier Guds Børns profet og grundlægger, *Moses David*, modtager direkte fra Gud, dels i den stærke vægt der lægges på omvendelsesoplevelsen, som bliver det altoverskyggende element i Jesustroen (35).

Kammerat Jesus.

Svenskeren *Svend Wernstrøms* børnebog »*Kammerat Jesus*» udkom på dansk 1971. Den fremstiller Jesus som deltager i et oprør mod romermagten, hvor Johannes Døber er oprørsleder. Da han blev dræbt overtog Jesus hans plads, og han drog rundt i landet

34. Se »Synspunkt» nr. 19, Kbh. 1974, artiklerne »Den døde guru» og »Jesustolkninger i ungdomsoprørets kølvand» af Anders Pedersen.

35. Se »Synspunkt» nr. 19, Kbh. 1974, s. 19. Kendskabet til Guds Børn stammer fra samtaler med dem og fra deres pjecer.

og samlede tilhængere: »Jesus talte om uretfærdighederne, om de fremmede soldater, om fattigdommen, om skatterne og undertrykkelsen, om at folket måtte lave revolution». Det som normalt kaldes uddrivelsen af templet, fortolkes hos Wernstrøm som revolutionens begyndelse, erobringen af templet, og indledes med råbene: »Frihed for folket, ned med romerne, ned med præsterne, ned med de rige. Al magt til folket» (36). Templet erobres, og har man templet har man Jerusalem, har man Jerusalem, har man hele landet.

Men Jesus og hans kammerater havde forregnet sig. De fik ikke den støtte af folket de havde forventet, og de blev efter kort tid hugget ned, taget til fange eller slået på flugt af de romerske soldater. På denne flugt lader Wernstrøm Jesus vurdere grundene til sit forlis som revolutionær: »Han havde sagt til folk at de skulle stole på ham. Han skulle have lært folk at stole på sig selv. Han havde ikke sørget for at folk blev bevæbnede. Et våbenløst folk er ikke et frit folk. Han havde regnet med hjælp fra den usynlige Gud og englene. Det var det dummeste af det hele. Han burde have indset, at fattige mennesker aldrig får hjælp oppe fra» (37).

Jesus bliver fanget og Kajfas spørger: »Er du Jesus oprøreren fra Nazaret?» Jesus svarer: »Ja, det er mig. Og folket vil gøre oprør igen. De rige skal fjernes. Leve revolutionen» (38).

Hvordan Jesus dør vil Wernstrøm ikke udtale sig om. Vel dømmes han til døden, men derefter overlades han til romerne og her »gætter man også på at han blev dømt til døden, men helt sikker kan man ikke være» (39).

En kritisk indstilling til kirken kommer til udtryk sidst i bogen: »Nu begyndte de kristne at skrive alt ned om Jesus. De skrev det de kunne komme i tanker om. Men de skrev også alle de fantastiske ting der gik rygter om . . . Da der var gået 100 år forstod man, at Jesus måtte være død. Så fandt man på, at han sikkert var oppe i himlen hos den usynlige Gud Jahve. Og man sagde, at han en skønne dag ville komme sejlene på en sky . . . Kristendommen blev mægtig og spredte sig over det meste af verden. Alle som ikke troede på eventyrene om Jesus og den usynlige Gud

36. Svend Wernstrøm: Kammerat Jesus, dansk udg. Kbh. 1971, s. 50.

37. Ibid. s. 63.

38. Ibid. s. 66.

39. Ibid. s. 66.

blev straffet. Men sådanne væmmelige ting skal vi ikke fortælle om her – dem kommer du sikkert til at høre om i skolen» (40), slutter Wernstrøms Jesusbog.

Samlende betragtninger omkring de nye Jesustolkninger.

I afsnittet om ungdomsoprøret nævnte vi længslen efter et nyt samfund som samlende mål for oprørets to fløje. Fremtidsvisionerne og sammenbruddet af de forhåbninger der var om at opnå det, visionerne handlede om, kommer til at påvirke Jesustolkningerne, idet man i den situation behøver en forløser. Jesu egenskab og rolle som forløser benyttes, og han bliver forløser for eller var forløser for det samfund, som fortolkeren drømmer om, hvorved fremtidsvisionen bliver fortolkningens udgangspunkt – og endepunkt.

Hos Wernstrøm er det den revolutionære vision, håbet om revolution som indledning til »fredsriget«, der er fortolkningsudgangspunktet, og det er det som får ham til at anskue Jesus som den revolutionære oprørsleder. Hos Grünbaum tolkes Jesus som kundskabsmeddeleren d.v.s. forløseren af den indre revolution i mennesket, der, når den er sket hos alle mennesker, forandrer verden og gør den til Paradis. Og hos Guds Børn er tolkningen bestemt af Moses Davids profetier »som endnu ikke har slået fejl«, og Jesus er blevet til den kommende Kristus, der skal slå anti-krist af tronen og indføre paradisiske tilstande.

Der gør sig en interessant forskel gældende mellem Wernstrøms og Grünbaums tolkning:

For Wernstrøm er tilværelsen rent materiel. Der er ingen Gud, og Jesus kan derfor ikke blive til andet end den mislykkede revolutionære leder, som fejlvurderede og det bl.a. fordi han havde en tro på, at Gud ville hjælpe ham. For Wernstrøm er Jesus ikke Kristus, Guds søn. Jesus er kun mennesket Jesus, og hans betydning ligger i at han havde en god vilje – omend en ringe evne – til at gennemføre revolutionen.

For Grünbaum er tilværelsen – eller i hvert fald den egentlige tilværelse – åndelig. Det egentlig liv er livet med Gud, og Jesus bliver derfor interessant alene som den der kan forene os med Gud og som den der selv er forenet med Gud, Jesus er interessant

40. Ibid. s. 68.

fordi han er Kristus, kundskabsmeddeler, Guru. Men Kristus er ikke en person, det er en bevidsthed. Kristus er ikke i egentlig forstand blevet kød, for Kristus er på et helt andet plan; men Kristus har taget bolig i Jesu krop.

Denne forskel i opfattelsen af Jesus afspejler sig også i Wernstrøms og Grünbaums forhold til politisk arbejde. For Wernstrøm må folket med våben i hånd ændre den materielle verden, så den bliver værd at leve i, så magthaverne bliver fjernet og alle bliver lige. For Grünbaum må verden ændre sig ved at menneskene ændrer sig indefra. Den virkelige revolution finder sted på det åndelige plan og derfor bliver det arbejde der skal gøres: udbredelse af Guruens lære.

2) Andre tolkninger af kristne problemstillinger.

Norman O. Brown.

Som et eksempel på en helt anden beskæftigelse med kristendommen – ikke blot Jesus-skikkelsen, men også dele af den kristne tradition – skal »Livet versus døden» af Norman O. Brown (oversat 1970) nævnes, ikke så meget for dens egen skyld, som fordi nogle af dens teser om kristendommen kom til at indgå i den religiøse debat, som havde oprøret som forudsætning.

Browns udgangspunkt er Freud, og herudfra behandler han i sin bog afgørende teologiske problemer, som: liv og død, sjæl og legeme, kødets opstandelse, ikke som isolerede fænomener, men som en integreret del af en større helhed.

Hans udgangspunkt er som sagt Freud og psykoanalysen, men ud fra en ganske andet hensigt end den almindelige videnskabelige disciplin. Han vil »omdanne psykoanalysen til en mere omfattende generel teori om menneskets natur, kultur og historie, der kan annekteres af menneskehedens bevidsthed som et hele, og som et nyt stadium i den historiske proces, der drejer sig om menneskets tilblivende bevidsthed om sig selv» (41).

I opgøret med den psykoanalyse, der ifølge Brown har lemlæstet Freud og underkastet sig videnskabens herredømme, søger han selv de mere dunkle og uudforskede forbindelser mellem Freud og andre retninger i moderne tænkning. Det gælder filosofien – først og fremmest Nietzsche og Spinoza; det gælder

41. Norman O. Brown: *Livet versus døden*, dansk overs. Kbh. 1970, s. 10.

digtningen – Freud indrømmede, at visse digtere før ham havde opdaget og forstået betydningen af det ubevidstes realitet; og det gælder religionen – især som den fremtræder i Jakob Böhmes mystik, men også visse sider af Luther.

Grunden til at en så altomfattende teori er så aktuell slås fast allerede i indledningen: »det begynder at blive tydeligt at menneskeheden med hele dens hvileløse, progressive stræben ikke har ringeste idee, om hvad den virkelig ønsker. Freud havde ret: vore virkelige ønsker er ubevidste. Det begynder også at blive klart, at menneskeheden, der er ubevidst om sine virkelige ønsker og derfor er ude af stand til at blive tilfredsstillet, er blevet fremmed for livet og er parat til at ødelægge sig selv. Freud havde ret, da han postulerede et dødsinstinkt, og udviklingen af altødelæggende våben har gjort vores nuværende dilemma klart: enten kommer vi overens med vore ubevidste instinkter og drifter – med liv og med død – eller også er vi sikre på at dø» (42).

Trods de dystre toner indeholder bogen alligevel en optimistisk tro på menneskets mulighed for at skabe en værdig og lykkelig fremtid: det skal komme til rette med de egentlige instinkter, som det nu ikke vil vedkende sig, men fortrænger fra bevidstheden. Denne tro på at det kan nytte noget at kæmpe for et bedre liv, går igen overalt i ungdomsoprøret som en protest mod den ældre generations laden stå til, dens akcept af de mere og mere tyngende livsvilkår.

Det der fortrænges fra menneskets bevidsthed er den enkle og uomgængelige kendsgerning – som samtidig er omgærdet med det tætteste røgslør –: intet liv uden død. Der hvor denne fortrængning kommer klarest til udtryk, er på det punkt, hvor mennesket adskiller sig fra dyrene: som kulturskabende. Al kultur er et storslået forsøg på at dæmpe dødens realitet, og derved mister livet en afgørende dimension. »Lige fra de tidligste huleboere, der holdt deres døde i live ved at farve deres knogler røde og begrave dem i nærheden af familiens centrum – og til Holly-wood-begravelseskulten, har flugten fra døden . . . været hjertet i al religion. Pyramider og skyskrabere . . . lader ane hvor meget af verdens »økonomiske« aktivitet der i virkeligheden er en flugt fra døden . . . Hvis døden er en del af livet, fortrænger mennesket sin

egen død, ligesom det fortrænger sit eget liv» (43). Den kultur-skaber, der fortrænger menneskets egentlige ønsker, er altså sublimeringen.

På trods af denne forvrængning er der dog visse steder, hvor den rette sammenhæng kan anes. Det gælder først og fremmest religionen og digtningen. Vor situation kan føres helt tilbage til grækerne og deres religion: vores dilemma fik dengang form i de to gudeskikkelser: Apollon og Dionysos; Apollon er intellektets gud, instinkt- og materiefornægteren. Dionysos er alternativet: han står for et fuldstændigt og umiddelbart liv. I stedet for at benægte, bekræfter han de store instinktive modsætningers enhed (44). En løsning må altså blive en forkastelse af det apollinske og en opbygning af et dionysisk jeg.

Et af de værn man har bygget mod døden er tanken om en sjæl/legeme-adskillelse, hvor legemet negligeres og sjælen gøres udødelig. Men der har kristendommen set rigtigt, at løsningen ligger i det der kaldes kødets opstandelse. Fortrængningen kan kun opløses, når begge instinkter Liv og Død tilfredsstilles, og dødsinstinktet kan kun blive bekræftet i et legeme, der er villig til at dø. Hvis dette sker, vil legemet ikke længere drives til at ændre sig selv og skabe historie og kultur, og dets aktivitet vil derfor, som teologien har indset, findes i evigheden. Teologien har altså ret, når den fremhæver, at det genopstandne legeme er et forvandlet legeme, med en dionysisk og ikke en apollinsk bevidsthed; og hele den kristne eskatologi er netop en bekræftelse på, at det evige liv kun kan være livet i et legeme.

For Brown er kødets opstandelse et socialt problem, som menneskeheden som helhed er konfronteret med. Den nuværende sociale teori har ingen kontakt med konkrete menneskelige væsener, med deres konkrete legemer, med deres konkrete, skønt fortrængte ønsker.

Ebbe Kløverdahl Reich.

Ebbe Reichs kristendomstolkning kommer væsentligst til udtryk i hans introduktion af Norman O. Brown og i hans bog om Grundtvig: »Frederik».

43. Ibid. s. 96.

44. Denne sondring er indført af Nietzsche; dens religionshistoriske korrekthed er tvivlsom.

Reichs beskæftigelse med kristendommen er inspireret af hans søgen »efter det som var det mest virkelige i samtiden«. Han »startede eftersøgningen i det religiøse«, bl.a. på grund af »de store monumentale uendelighedsfølelser, som jeg oplevede på mine – ikke voldsomt hyppige – syretrips, og de eftertanker jeg måtte mobilisere for at få billedet til at se nogenlunde virkeligt ud igen«. Han delte her, d.v.s. både m.h.t. stofoplevelsen og dens virkninger, fælles sag med undergrundsmiljøet, der også gjorde »forsøg på at overkomme en trosmæssig krise som alle – både overgrund og undergrund – var fælles om at føle« (45).

Reichs »kirkekamp« – som han selv betegner den i 1971 i artikler i »Information« – havde væsentlig to aspekter, som er to sider af samme sag. For det første en kritik af Folkekirkenes slatne og blegsottige forkyndelse og for det andet et forsøg på at gengive kirken en forkyndelse, med et indhold inspireret af Luther og Grundtvig, vel at mærke i Reichs fortolkning. En fortolkning der er præget af ungdomsoprørets tankeformer.

Hovedindholdet i Reichs anklager mod Folkekirken er, at den har undsagt sig noget væsentligt hos Luther. En af Luthers vægtigste indsatser var »afsløringen og undsigelsen af den traditionelle frelsesvej for Vestens menneske: »Sublimering« (Brown). Men ved fortrængningen af »dommedag og de myldrende stinkende skidne djævle«, som Luther så og som er væsentlige for hans sublimeringstanke, blev der tilbage blot »en gold negativ, uargumenteret påstand om at sublimering er en form for hysteri«. Med denne fortrængning har den moderne Lutherdom undsagt sig sit væsentligste indhold og har givet sig ind under »et normalitets-syn af den mest indskrænkede slags, som blot går ud fra, at enhver afvigende adfærd må betragtes som sygdomstegn«. Det gælder Luthers syner af djævle, det gælder Grundtvigs syner i hans såkaldte sindssyge perioder og det gælder enhver oplevelse, som finder sted i vore dage f.eks. og især under påvirkning af stoffer. Kirken har således undsagt sig mystikken og den der har oplevet noget sådant, skal ikke gå til kirken med sine oplevelser. Kirken har imidlertid i sidste ende også undsagt sig Jesu forkyndelse, for der går en lige linje fra undsigelsen af mystik og syner til undsigelsen af Jesu undere. Med denne undsigelse har de

45. Ebbe Køverdal Reich: Svampen og korset, Kbh. 1973, s. 70.

moderne rageknivsteologer gjort dem til vehikler for deres egen teologi og de har været så ivrige »for at komme ned til benet af Jesu forkyndelse, at de er kommet til at stå med et skelet» (46).

I tilknytning til omtalen af stofferne må det være rimeligt at omtale Reichs syn på forholdet mellem krop og sjæl. Ved en ganske lille ændring på kroppen (stofindtagelse) er det muligt at påvirke sjælen i væsentlig grad. Dette forhold medfører at man må betragte sjælen og kroppen med større overensstemmelse end man gjorde før. Det betyder et nyt syn på påvirkningen og samhörigheden krop-sjæl, men også på forholdet sjæl-krop: »Kroppen og sjælen, den sociale kamp og ideernes kamp, bør gøres identisk med hinanden eller i hvert fald forlige sig med hinanden». Eller sagt på en lidt anden måde: »åbenbaringen er brugbar i den sociale praksis» (47).

Endelig må – i forbindelse med kirkekampen – fremhæves Reichs tale om »kønskampen i himlen». Kristendommen er en mandsdomineret religion (»den store han» som Gud), men med den nye kvindebevidsthed ser man at »de mandlige svantevitguder falder til alle sider» (48). Også den aldrende Grundtvig tænkte i de baner. Han så Danmark som et nyt lille jødeland, hvori Guds datter skulle fødes – og han blev dermed bortdømt som sindssyg. Reich tør ikke være så præcis som Grundtvig: »Hvordan dette skift i himlen vil ytre sig og hvordan den ny tro, der kommer i dens kølvand, vil tage sig ud, ved jeg ikke. Jeg kan kun gætte, og jeg gætter på det samme som de astrologer, yogier og andre mestre af forskellig afskygning, der beskriver den kommende Vandmandens tidsalder, kollektivt baseret, men på en orden af guddommeligt art, sanktioneret af hele folket uden magthierakier, men med en udladningskraft, der er præget af større enhed i bestræbelser end den, vi idag, hvor frihed og lighed er sværere end nogensinde at få til at rime sammen, kan forestille os» (49).

Et år efter artiklerne i »Information» kommer Reichs store bog om Grundtvig, »Frederik, En folkebog om Grundtvigs tid og liv».

46. Ibid. s. 84.

47. Ibid. s. 85.

48. Ibid. s. 104.

49. Ibid. s. 105, jfr. Ebbe Kløverdal Reich: Grundtvig, en dansk mystiker, i »Det indre univers», Det kgl. Bibliotek, Kbh. 1972, s. 72-81.

Der skal ikke her gås i detaljer med bogen, men blot fremhæves hvori dens arbejdsmetode adskiller sig fra megen traditionel teologi: Teologien er – således har man lov at tolke Reich – en videnskabelig disciplin, der ud fra sin historisk-kritiske doktrin forsøger at nå frem til en »objektiv« forståelse af problemerne. I bogen nævner Reich selv den arbejdsmetode han har anvendt: »Der findes to dominerende måder at tænke på. Man kan kalde dem den logiske måde og den analogiske måde, den videnskabelige og den poetiske. Logikken har at gøre med de åbenlyse forskelle, analogikken med de skjulte ligheder. Bogen her er et analogisk eksperiment ligesom Frederiks værk var det« (50). Reich, der engang selv har troet på »argumentation og analyse« (51), har altså på grund af ungdomsoprøret og dets opgør med samfundet, herunder den videnskabelige tænkemåde, opdaget en anden erkendelsesform, som han bruger på historisk stof. Problemet, der melder sig når man beskæftiger sig med bogen, er derfor at den er poesi, digtning og ikke et videnskabeligt, historisk kritisk værk. Ligesom i alle hans andre bøger er det umuligt at skelne mellem forfatteren og emnet. Ingen af hans bøger er ren fiktion, og heller ingen af dem begrænser sig til at skildre en enkelt person isoleret fra samtid og omgivelser. Men i sine historiske personers skæbne har han set tendenser og tilstande i samtiden inkarneret og gennemlevet med en sådan intensitet og konsekvens, at den individuelle skæbne er blevet repræsentativ og symbolsk. »Helten« bliver holdt frem som et ideal for sam- og eftertid, i denne bog altså Grundtvig.

Den egentlige grund til at Reich har beskæftiget sig med Grundtvig er dog at »han var fast i troen på en måde, som både oprører mig og tiltrækker mig. At tro, lovprise, bede og ofre er de undertryktes lod. Man hvad er da det frie menneskes lod? At kaste troen, lovprisningen, længslen, bønner og offeret fra sig?

Om det samfund, vi lever i, er fremmed for Gud, kan kun Gud vide. Men det kræver ikke stor iagttagelsesevne at se, at Gud er fremmed for samfundet. Det gør sig ingen ide om, hvem Gud er. Det har alt for travlt med et eller andet, som ser ud at gå ad helvede til. Grundtvigs røst lød for mig som en røst af en, der råber i ørkenen. Den fik mig til at lytte, undres, tvivle, tro og ane.

50. Ebbe Reich Kløverdalen: Frederik, Kbh. 1972, s. 30.

51. Jfr. ovenfor s. 5.

Sådan som livet gør, når det viser sig større, end vi vidste af» (52). Troen bygger således ikke på teologisk viden, men på en dyb og levende visdom, der i sig har forenet tro, håb og kærlighed; en visdom, der både er ydmyg og stolt; ydmyg fordi den ved, at mennesket ikke lever af, hvad det har fra sig selv, og stolt fordi det dog oplever, at det ved den kraft som har grebet det, får sig selv igen, men lutret (53).

Denne erkendelse peger hen mod den kristne forestilling om død og opstandelse, og gennem hele Grundtvigs forfatterskab gøres et forsøg på at forstå Kristusmytens indhold: Hvad vil det sige at dø og opstå? Det er dette problem, der til syvende og sidst også er kernen i bogen, således som det også var det i Browns bog.

IV. Teologien og oprøret

Blandt de fagteologiske reaktioner på ungdomsoprøret er der grund til indledningsvis at nævne to initiativer, som må siges at have oprøret som forudsætning.

Det ene var Det danske Missionsselskabs udgivelse af bladet »Synspunkt» (begyndt i 1968), der kom til at beskæftige sig med ideer der var udsprunget af den nye bevidsthed ungdomsoprøret havde skabt. Det andet var opfordringen fra Præsteforeningens blad til Arne Skovhus om at skrive prædikenvejledning i bladet i 1971. Selvom det er vanskeligt helt at få hold på et konsekvent synspunkt hos Skovhus og selvom det ikke vil være rigtigt at betegne Skovhus som ungdomsoprører, står han dog for nogle af de synspunkter oprøret havde ført frem, og selve det forhold at Skovhus blev opfordret afspejler en bestræbelse på at udvide det teologiske rum. Skovhus' prædikenvejledninger medførte en skarp reaktion hos en del læsere: 23 læserbreve og fem udmeldelser af Præsteforeningen blev det til.

Generelt må man i øvrigt sige, at ungdomsoprøret har bevirket, at særlig forholdet mellem teologi og politik er blevet taget op til en betydelig mere intens behandling, end emnet var blevet til del før oprøret. Inden for denne intensivering af debatten må man skelne

52. Ibid. s. 12.

53. Denne omtale af »Frederik» bygger til dels på *Johs. H. Christensens* store analyse af denne bog og af Reichs forfatterskab i det hele taget i »Frederik in excelsis», Præsteforeningens blad, nr. 43/44, årgang 1972.

mellem en påvirkning i form af indoptagelse af grundlæggende tankestrukturer fra ungdomsoprøret og en direkte stillingtagen til hele oprøret.

Den religiøse side af oprøret er derimod ikke blevet levnet en tilsvarende interesse fra fag-teologisk hold.

1) Teologi og politik.

Johannes Aagaard må henregnes til dem, der er påvirket af tankestrukturer fra oprøret. Den grundlæggende tankegang i ungdomsoprøret, at praksis er vigtigere end teori, at handling går forud for tænkning, genfindes hos Aagaard overført til kirken: »Kristendommen har tilpasset sig det moderne industrialiserede og institutionaliserede samfund og har i høj grad accepteret rollen som »den kristne religion«. Derved har en alvorlig forvrængning af kirken fundet sted. Den almindelige tendens til at skelne mellem realitet og mening som to forskellige verdener har betydet at den kristne tro måtte trække sig tilbage til meningernes rige, fortolkningerne, og ikke blande sig i realitet, sådan som videnskaben, sociale problemer og politik for eksempel. Tro er en mulighed i den private sfære og kun der. I det offentlige liv, i de sociale, kulturelle og politiske gøremål bør den anstændigvis ikke findes» (54). Citatet er hentet fra Aagaards forord til en dansk oversættelse af en bog af *Collin Morris* (»Uden for min dør«), og her hedder det videre, om kirken: »Kirken er ikke en tænkegruppe, der har som opgave at mangfoldiggøre eller supplere andres intellektuelle indsats. Kirken er en aktionsgruppe, der vover at give enkelte løsninger på vanskelige problemer, fordi den griber til selvhengivelsens skabende indsats. Ellers er den overhovedet ikke kirke«, siger Morris. Men hvad så med den rene lære, spørger en og anden luthersk teolog ængsteligt. Morris er ikke bleg for at svare klart: »Dogmer, hvor ærværdige de end er, som ikke kan omsættes til handling i den faktiske verden, kan man roligt overlade til de teologiske teknikers omsorg, for de vil opbevare dem i en atmosfære, der er lige så kold som køleskabets. Hvis teologi ikke er »anvendt teologi«, er der overhovedet ikke tale om teologi . . . » (55).

54. Colin Morris: *Uden for min dør. En kirkelig krysters bekendelser* (1968). Forord af Johs. Aagaard. Dansk overs. 1969, s. 6.

55. *Ibid.* s. 7.

Det afgørende for Aagaard er altså, at handlingen, ikke teorien er det vigtigste. Man behøver ikke at have den teologiske argumentation i orden, for så kommer man for sent. Indirekte ligger her fornægtelsen af Luthers toregimentelære bag, fordi den som afkræves handling ikke blot er den enkelte kristne, men kirken. Der er tale om en opfattelse af kirken, som den der skal virkeliggøre Guds rige og en frygt for, at skelnen mellem et åndeligt regimente og et verdsligt i Luthers forstand kun er en sovepude for kirken, en undskyldning at gemme sig bag. Idet man således afslører kirkens og mange teologers grund til at støtte sig på denne, så afviser man selve den teologiske problemstilling som forsøg på udflugter.

Et af samme problematik opstået opgør med toregimentelæren finder man hos *Mogens Zeuthen* i en bog fra 1969 med titlen: »Kirke og revolution». Han skriver: »Til trods for, at Luther betoner sammenhængen, når han siger, at det er kærlighedens Gud, der virker igennem begge regimenter, så sætter han dog i betænkelig grad kærlighedsbudet ud af funktion, når det gælder det verdslige regimente. Han gjorde det vel ikke i teorien, men i praksis blev det dog således, og skævheden blev skæbnesvangert forøget, da de lutherske teologer i stigende grad anså statsmagten som en guddommelig ordning, der blot skal lydes . . . Af Angst for sværmeri er den lutherske kirke gledet ind i en anden form for sværmeri, idet man sværmerisk koncentrerede sig om det åndelige. Thi vel betoner man de kristnes ansvar »i kald og stand», man ved, at Guds rige skal virkeliggøres på jorden, men når man væsentligt begrænser dette Gudsrige til den private sfære, havner man alligevel i en ensidig forkyndelse af den enkeltes sjælefred og sjælefred . . . Man tager ikke de rent faktiske politiske kriser op til grundig undersøgelse, debat og stillingtagen. Politiske spørgsmål som krigene i Vietnam . . . overlader man til politikerne og andre fagfolk, uden at indse, at alt dette er moralske spørgsmål, som i højeste grad angår kirken» (56).

Også på andre felter kan man genfinde ungdomsoprørets tankeformer inden for teologien. I *Jens Glebe Møllers* bog »Marx og Kristendommen» ser man således ungdomsoprørets formsprængende tendens, der her fastholdes ved brug af en formel fra

56. Kirke og revolution. Red. af Mogens Zeuthen 1969, s. 13-14, 15 (Artiklen: Kirkens politiske ansvar, af Mogens Zeuthen).

Anselms gudsbevis, der bruges til at fremhæve den permanente revolution: »Dette begreb om det uendelige er netop gudsbegrebet, begrebet om »det, hvorudover intet større kan tænkes« . . . Og så længe kristendommen ikke giver slip på dette gudsbegreb, så længe har den netop noget at tale med marxismen om. Så kan kristendommen nemlig skrive under på sin økonomisk-sociale betingethed, indrømme at den – i nu snart mere end 1900 år – har ligget i med magthaverne – og så efter bedste evne læse i den undertrykte bibel og gøre fælles sag med marxismen . . . Fastholdelsen af gudsforestillingen kan være et værn imod, at mennesker *nogensinde* skulle kunne sige: så, nu kan vi ikke nå længere, nu har vi forandret verden, så langt det er muligt! I stedet for at være det frygteligste udtryk for fremmedgørelsen kan gudsforestillingen være det ideologiske overskud, som fastholder selv marxister på opgaven! » (57).

En beslægtet holdning findes hos *Sven Hauge* i Synspunkt nr. 7: »Protesten mod adskillelsen mellem det kristelige og det politiske har fået ny næring efter at det almindelige ungdomsoprør, vi i disse år er vidne til, er brudt igennem i kirken . . . Og netop fordi ungdomsoprøret i bund og grund er politisk – og politisk på en helt anden omfattende og total måde end man tidligere er vant til at forstå ved dette begreb – har det gjort spørgsmålet om forholdet mellem politik og kristendom til et emne, der ikke blot har teoretisk interesse. Spørgsmålet om kristendom og politik er blevet et fundamentalt spørgsmål, et problem, der må afklares før noget som helst andet teologisk spørgsmål kan finde sin løsning» (58). Det politiske er med andre ord fra nu af det overordnede

57. Jens Glebe Møller: Marx og kristendommen. Bidrag til en samtale. Kbh. 1971, s. 121-122.

58. Svend Hauge: Det kirkelige oprørs dilemma eller: er socialistisk teologi mulig? Synspunkt 7 (Oprør i kirken) Kbh. 1970, s. 37ff. – jfr. *Frits Florin's* artikel »Kirken er ikke mere i centrum» i det samme nummer af »Synspunkt». Her fortæller Florin om sin egen »vandring» fra et miljø med orgelspil til et miljø af politiske aktionsgrupper, hvilket fører til følgende konklusion: »Jo mere information man fik, jo mere forvisset blev man om, at der er en fundamental mangel på menneskelighed i den måde, verden er indrettet på. I de sidste år er man så begyndt at opdage, at det faktisk drejer sig om et strukturelt problem. Nu står kirken i yderkanten af samfundet. Religionen har ikke længere noget at gøre med alt det, som er og sker. Det har politik derimod. Og ALT har med politik at gøre. Konfrontationen

begreb for alt; det, som alt andet må indordne sig under, eller handle om, også teologien.

Også i andre artikler i Synspunkt-serien diskuteres »Teologi og politik» og Luthers toregimentelære. I Synspunkt 9 skriver *Hans Anker Jørgensen* således: » – I den aktuelle debat om forholdet mellem kirke og samfund, mellem teologi og politik, er det uhyre almindeligt, at folkekirkelige præster og teologer med »Tidehverv» i spidsen fører Luthers såkaldte toregimentelære i marken til forsvar for den bestående samfundsorden – imod en revolutionær eller politisk teologi» (59). Kirken kan i et kapitalistisk samfund ikke forkynde det radikale kærlighedsbud til de fattige og undertrykte frit, fordi den er blevet de riges kirke: »Alene ved sin ansættelse i et rigt, vestligt industriland er den danske folkekirke og dens præster delagtige i den økonomiske udnyttelse og undertrykkelse af såvel de fattige lande som af arbejderstanden i de rige lande» . . . »I en dansk præsts eller missionærs mund bliver fordringen til de fattige om uegennyttig tjeneste, om at vende den anden kind til, eller udmøntningen af Luthers toregimentelære i et forbud mod oprør, uvægerligt et middel til fortsat udnyttelse og undertrykkelse» (60).

Og H. A. Jørgensen slutter: »Skal der være mening i talen om, at evangeliet frigør den kristne til tjeneste for sin næste, kommer kirken ikke udenom at anvise stedet for denne tjeneste: Det politiske arbejde for en ny samfundsorden . . . Den kristnes tjeneste for verdens sultende og undertrykte millioner må idag udføres som deltagelse i det politiske arbejde for en socialistisk økonomi» (61).

I modsætning til disse positive synspunkter i forhold til ungdomsoprøret møder man hos *Søren Krarup* et direkte opgør med oprøret. Krarup er vistnok i øvrigt den eneste teolog hvis synspunkter er blevet taget op af ungdomsoprøret. Det får man i hvert fald indtrykket af hos *Ebbe Kløverdahl Reich*, der i 1971 i

mellem kirken og politik i et nyt samfund: *det er punktet, som vi er nået til idag. Som de officielle kirker er for tiden, har de ingen positiv rolle at spille – og bør bekæmpes».*

59. Synspunkt 9, (Kirken i en delt verden) Kbh. 1971, s. 40.

60. Ibid. s. 46.

61. Ibid. s. 48.

en kronik gjorde gældende at folkekirken for ham at se havde to fløje, den ene var repræsenteret af Søren Krarup, den anden af Jørgen Bøgh. Reich skriver: »Af disse to er Søren Krarups den vigtigste. Ikke bare fordi den utvivlsomt har de fleste gejstlige og alvorligt folkekirkekristne bag sig (hvordan de så ellers forholder sig til resten af Søren Krarups teologi), men også fordi den er den, der forsøger at opretholde et standpunkt. Den anden fløj er blot indstillet på at fuldende inficeringen . . . af kirken ved også at lade udefra kommende faktorer bestemme dens metafysik og dogmatik, som den har bestemt alt andet for dem» (62).

Krarups teologiske standpunkt hvorudfra hans kritik retter sig, kan f.eks. findes i følgende udformning: »Kristendom er noget med at være sat i frihed af alle overbevisninger og livsanskuelser. Kristendom er et budskab om, at nu er der kommet mening i mit liv på grund af Kristus, og så skal jeg ikke mere bilde mig ind, at jeg selv kan skabe mening i det. Den er der, den er ganske gratis og ubetinget, og derfor er livets mening ikke et spørgsmål om at have en bestemt moral eller ideologi eller politik. Altså er der ingen kristelig og retfærdig moral, heller ingen kristelig og retfærdig ideologi, slet ingen kristelig og retfærdig politik. Men kristendommen siger, at i moralske, ideologiske og politiske forhold må ethvert menneske handle i eget navn og på eget ansvar. Et kristenmenneske i frihed – derom handler kristendommen» (63).

Krarup hævder således, at hvad der almindeligvis er i stand til at skabe interesse for kristendommen, er det humanistiske. At det er det ikke-kristelige i kristendommen, som vækker velvilje, antyder hvad der er religion i Danmark. Det er de gode gerninger. Det er Folkekirkens nødhjælp og lignende. Men for ham er hverken nød eller sult af samme alvor som evangeliet. Det er det eneste fornødne. Næstekærlighed har intet med kristendom at gøre, eftersom næstekærlighed i kristelig forstand ikke er til at praktisere for andre end Gud. Kristelig forstået er næstekærlighed ikke en menneskelig mulighed, men en frugt af Guds gerning. Altså har ulandshjælp ikke noget med kristendom og næstekærlighed at gøre, men har kun med politik og egenkærlighed at skaffe.

Den revolutionsteologi, som i den lutherske kirke afviser Pauli forståelse af øvrigheden, gør det udfra en opfattelse, som bygger

62. Ebbe Kløverdahl Reich: *Svampen og korset*, Kbh. 1973, s. 73.

63. Kronik i Ekstrabladet 28/2-1972.

på den katolske kristendomsforståelse, som reformationen gjorde op med. Krarup foretrækker Luthers løsning af kirkens forhold, da han anser statskirkelighed for at være at foretrække for en kirkelighed, der indrettes efter egen dynamisk fromhed: »Det er den fromme hovmodighed, der taler ud af en revolutionær kærlighed, det er foragten for de såkaldte vanekristne, der vil lade kristendommen være et spørgsmål om udvendig aktivitet, det er i sidste ende en kristendomsforståelse, der kunne være inspireret af paven i Rom, som præker kirkens sociale og politiske engagement» (64).

I »Den hellige Hensigt» beskæftiger Krarup sig med marxismen og dennes uoverstigelige modsætning til kristendommen, som fremkommer ved marxismens tro på det sande menneske og dermed troen på mennesket som sandhed, medens kristendommen tror på en sandhed uden for mennesket, og derfor dømmer mennesket som usandt, da sandheden ikke er af denne verden. Netop det sidste ved Krarup, at venstresocialister vil kalde reaktionært og et forsvar for det bestående. Men en sådan anklage giver for Krarup kun mening i en problemstilling, der på forhånd har bestemt sandheden som værende en social og politisk sag (65).

Nogle af de vigtigste af Søren Krarups reaktioner på ungdomsoprøret er publiceret dels i »Præstens Prædiken» (66) dels i kronikker fra hhv. 1968 og 1971. At der er god grund til at gøre oprør forstår Krarup udmærket, nemlig et oprør, der er rettet imod de autoriteter, som i vort samfund påtvinger det enkelte menneske deres egne ideer om tilværelsen, de autoriteter, som giver sig ud for at vide, hvad der tjener menneskeheden bedst, ligegyldigt om de så kalder sig pædagoger, videnskabsmænd, kunstnere el. lign.

Som accept af ungdomsoprøret siger Krarup, at da det især er ungdommen, der som morgendagens mænd er genstand for ensretning, var et ungdomsoprør en nødvendig ting, som sagde nej til de bedrevide krav om at ville leve ungdommens liv fra vugge til grav, og som sagde fra over for den tilpasning, man med pædagogisk og psykologisk videnskabelighed behandler de unge

64. Tidehverv 1969, s. 75.

65. Søren Krarup: Den hellige hensigt, Kbh. 1969, s. 109-111.

66. Søren Krarup: Præstens prædiken, s. 98-101.

ind i. »På såkaldt videnskabelig basis sætter man . . . ensretningen i scene . . . Det er omvendelsesseancer i hvid kittel. Men på omvendelsesforsøg skal der reageres, og det eneste ordentlige svar på en ensretning er de ensrettedes oprør imod ensretterne. Det er radikal kritik og tilbundsgående oprør, der i dagens situation er fornødent» (67).

Videre siges, at oprøret i sin vilje til oprør over for alt det vedtagne vil være et tiltrængt forsvar for menneskets frihed – men det er det ikke (og hermed sætter Krarups kritik ind) fordi: oprøret imod den tyranniske tilpasningstendens i grunden slet ikke er oprørsk, men tværtimod mere tyrannisk end tyrannerne.

Marcuse, som ungdomsoprørets filosof, er et eksempel på, at det der bærer oprøret ikke er en vilje til kritisk opgør, men i stedet er en opbyggelighed og bedreviden af mere gennemgribende og derfor værre art end den, oprøret rettes imod.

I et manifest som de franske studenteroprørere udsendte i 1968 hedder det, at det som man bl.a. siger nej til er videnskabens »mystificerende imperialisme, der legitimerer alle overgreb og tilbageskridt . . . ». Til dette indvender Krarup, at når man ikke er mere kritisk end at man ved besked med, hvad der er tilbageskridt, betyder det logisk, at man også ved hvori fremskridtet består.

Og således har man som grundlag for sit opgør imod det bestående samfund indført en ideologi, der ikke er mindre selvretfærdig og bedrevidende end den, man angriber. Denne sondring mellem fremskridt og tilbageskridt og mellem godt og ondt sætter oprøret ikke til debat, men tager det for givet på sædvanlig marxistisk vis. Men var ungdomsoprøret oprørsk og kritikken af det bestående samfund kritisk, så måtte de sætte alt til debat og opløse enhver dogmatisk forudsætning i et kritisk opgør.

Når det ikke sker, er det fordi oprøret er af samme rod som det bestående samfund, der bliver gjort oprør imod: begge er enige om at foragte det enkelte, eksisterende menneske til fordel for ideologien om menneskeheden. Den frihed og frigørelse som oprøret (med Marcuse) vil praktisere, stiller ikke mennesket frit over for meningen med dets tilværelse, men bygger på en bedreviden om, hvad det frie menneske egentlig er, og indeholder en

anmassende og hovmodig bestræbelse på at lave mennesket om, så det passer til ideen om frihed. Oprøret vil således trælbinde mennesker på en endnu grundigere måde end de tilpassere, man gør oprør imod (68).

I *Rudolph Arendts* bog »Evangelium og Politik» argumenteres der ud fra Luthers toregimentelære, og han skriver bl.a.: »Evangeliet angår ifølge sit væsen *hele* den menneskelige tilværelse, altså også den del af tilværelsen, vi kalder det politiske . . . Men hvis man spørger om, om der da kan drages direkte politiske konsekvenser af evangeliet må vi besvare spørgsmålet med et nej. Evangeliet har politiske konsekvenser, men altid indirekte» (69). Hovedpunktet for Arendt som for Krarup er, at mennesket ikke kan tage Gud til indtægt for dets egne højst relative handlinger: »Evangeliet om det kommende Guds rige motiverer altså ikke for utopiske drømme og udkast – det ville være en falsk sammenblanding – men snarere til politisk ædruelighed og saglighed, d.v.s. til en ægte dennesidig politik. I politik må man altid kunne kræves til regnskab for, hvad man vil, og hvorfor man anser de og de metoder for bedst egnede til at nå de og de beskrevne, begrænsede mål. At unddrage sig en sådan regnskabsaflægning under henvisning til, at det drejer sig om en »kvalitativ forandring», og at det nye samfund er så fjernt fra det bestående og så uforenligt med det, at det overhovedet ikke kan beskrives med begreber fra dette bestående universum, (fodnote: H. Marcuse, *Versuch über die Befreiung*, p.127) er politisk charlataneri. Kun ved riget, som ikke er af denne verden, drejer det sig om, »hvad intet øje har set og intet øre har hørt, og ikke er opkommet i noget menneskes hjerte» (1. kor. 2,9) . . . Både den falske hinsidighed og den falske dennesidighed har krævet sine menneske-

68. Ibid. 2, 98-101; Søren Krarups syn på ungdomsoprøret kan endvidere findes i en kronik i »Information» 13/6-1968 (»Godt råd til en gigant»), og i kronikker i »Berlingske Tidende» (1/10-1968 »Ungdomsoprør og samfund»; 20/6-1971 »De Retfærdige»; 21/6-1971 »Kampen om Barnet»).

I det førnævnte foredrag af Leif Grane finder man følgende sammenfatning om ungdomsoprøret: »Jeg tror ganske vist ikke på det nye samfund, man drømmer om, fordi jeg ikke tror på muligheden af et nyt og bedre menneske, men det skulle ikke nødvendigvis forhindre, at den offentlige anstændighed *måske* kunne øges i omfang og kvalitet, og i så fald har revolten ikke været forgæves».

69. Rudolf Arendt: *Evangelium og politik*, Kbh. 1972, s. 9.

ofre. Den ene udsteder veksler på evigheden, den anden udsteder veksler på fremtiden. Den kristne tro på riget, som ikke er af denne verden, har været misbrugt og vil også i fremtiden blive misbrugt til at dysse mennesker til ro for derved at lette undertrykkelsen og udnyttelsen af dem. Men det har ikke været troen, der har misbrugt dem, men troen, der er blevet misbrugt af vantroen. De, der således misbruger troen på riget, som ikke er af denne verden, gør det ikke, fordi de tror for meget på det, men fordi de tror for lidt på det, så lidt, at de for en sikkerheds skyld har villet oprette deres eget lille private eller politiske gudsrige på jorden, og så må det gå mere ud over mennesker end nødvendigt» (70).

Luthers toregimentelære har således i disse år enten været fremhævet eller underforstået i store dele af den teologiske debat om politiske spørgsmål. I denne diskussion indtager de synspunkter om politisk teologi, som *Theodor Jørgensen* i to artikler i Præsteforeningens blad fremfører, deres særlige plads. Ud fra en analyse af Luthers tanker kommer han til et ganske andet resultat end det almindelige om toregimentelæren. Herudfra forsøger han at opstille, hvad han kalder en politisk teologi. Et par centrale citater: »... det tør svagt antydes, at det åndelige regimente får konsekvenser for det verdslige. Det at den kristne ikke udøver det verdslige regimente på egne, men på næstens vegne, ikke benytter det for at kræve sin egen men næstens ret, det er så afgørende en accentforskydning i forståelsen af fremgangsmåde og målsætning i det politiske liv, at det ikke kan undgå at få politiske følger. Den skaber en sand politisk holdning». »Den ægte politiske holdning er troens konsekvens, fordi troen anerkender og praktiserer det verdslige regimente i overensstemmelse med dets mening om *Guds* orden i en verden under syndens herredømme ... Men samtidig resulterer troen i en kritisk politisk holdning over for de faktisk bestående øvrigheder, idet den til stadighed spørger, om øvrigheden virkelig praktiserer det verdslige regimente i overensstemmelse med dets mening» (71). »I politiske sammenhænge begrunder den kristne derfor ikke sine handlinger og sin kritik

70. Ibid. s. 78, 79.

71. Theodor Jørgensen: Politisk theologi I og II, Præsteforeningens blad, nr. 19 og 20, årg. 1968, s. 290-291.

med kristelige argumenter, han begrundet dem human. Men idet han gør det, lader han samtidig Guds indirekte tale komme til orde, som vi hører den, når Guds mening med livet rejser sig imod os og gør sig gældende i vor samvittighed som lov . . . En politisk teologi skal lære os, hvorledes sand tale om mennesket hænger sammen med sand tale om Gud». » . . . det politiske ansvar påhviler ikke kun de enkelte kristne hver på sit sted i samfundet. Det påhviler også kirken som samfundsgruppe ved siden af andre samfundsgrupper . . . At unddrage sig dette ansvar vil i sådanne situationer også blive tolket som politisk stillingtagen, og da for det meste ud fra deisen: »den der tier, samtykker» . . .». »En politisk teologis opgave er ud fra teologiens forudsætninger at klarlægge og kortlægge den virkelighed – og forståelseshorisont, inden for hvilken politiske afgørelser træffes . . .» (72).

Det er ganske bemærkelsesværdigt, at der ikke fulgte en debat om Theodor Jørgensens artikler i Præsteforeningens blad. Heller ikke senere synes disse tanker at have båret megen frugt for den teologiske diskussion. Dette synes mest umiddelbart at kunne fortolkes som et tegn på at ungdomsoprøret har medført en større polarisering af synspunkter. Theodor Jørgensen vil af begge lejre (den aktionskrævende – f.eks. Aagaard – og den aktionsafvisende – Krarup og andre) kunne beskyldes for at gå den andens ærinde.

2) Teologi og religiøsitet.

Den nye religiøse bølge, som ungdomsoprøret fremkaldte, synes ikke at have haft teologernes interesse i så høj grad som den nye politiske tænke måde. Et bemærkelsesværdigt bidrag til forståelsen af den nye religiøsitet er dog fremkommet i *Anna Marie Aagaards* artikel: »Fra sækular teologi til mystik» i *Dansk teologisk Tidsskrift*.

Her giver hun først et rids af forskellige sækular teologiske positioner og skitserer det historiesyn, der ligger til grund for dem. Derefter stiller hun ud fra trinitetstanken spørgsmål til både revolutions- og politisk teologi om hvem Gud egentlig er. Dette spørgsmål fører A. M. Aagaard over i spørgsmålet om hvem mennesket er, hvorfor mystikken kommer ind i billedet. Med

udgangspunkt i »den eneste virkelige globale, revolutionære bevægelse der findes idag», nemlig ungdomsrevolutionen, prøver A. M. Aagaard at tolke verden som et sted, hvor Gud kan erfares. Hun tolker Bob Dylan (alene en diskussion af Bob Dylan i et fagteologisk tidsskrift er værd at bemærke!) og skriver så: »Det synes således ikke umuligt, at det er en rigtig konstatering, når man i den moderne protestrørelses litterære nedslag kan se, at vi nu er omgivet af en ungdomskultur, hvor der synges om, at transcenderserfaringer ikke hører til verdensflugt, men verdensomvendthed – at den absolutte erfaring af kærlighed og enhed fører til »kærlighedens politik» (73). Og desuden: »En teologi, der vil være relevant teologi for en ny generation med øget bevidsthed ikke blot om »homo politicus», men også om den transcenderserfaring, der hører med til at være menneske, stilles så vidt jeg kan se da over for den opgave at fastholde en sådan indsigt i, hvad det vil sige at være menneske. Sækularteologi, revolutionsteologi og politisk teologi, har – omend ofte i største usikkerhed og uformuenhed – forsøgt at tale om inkarnation og menneskers verden/historie som indesluttet i Guds fortsatte Kristenhistorie mod Gudsrigets fremtid. Hvad det vil sige at Gud som menneske forblev Gud kan vi måske nu begynde at tale om uden at det enten ikke bliver forstået eller misforstået som gold metafysik. En ny generation, for hvem transcenderserfaringer ikke betyder verdensflugt, men verdensvendthed, har en menneskelig erfaring, som giver »sted» til forkyndelsen af evangeliet om Gud som Helligånd. For dette evangelium har som indhold, at den Gud, der i Jesus af Nazareth helt identificerede sig med alt hvad menneske og menneskeligt er, er den kærlighedens Gud, der i sin inkarnation transcenderer sig selv. Han er Guds søn, men også Guds Helligånd. Dermed er kærlighedens ubegrænsethed gjort til også menneskelivets mulige dimension . . . » (74).

I »Synspunkt»-serien finder vi i hæfter »Nyreligiøsitet» hos *Palle Dinesen* (»Fra sammenbrud til ny religiøsitet») en af de få teologiske behandlinger af den nye religiøse strømning: I det såkaldte »ungdomsoprør» møder vi en ægte protest mod det fremherskende livsmønster, en reaktion på tomheden. Tomheden – eller, som

73. Anna Marie Aagaard: Fra sækularteologi til mystik – Linier i de sidste fem års teologi. Dansk teologisk Tidsskrift 2, 1970, s. 139.

74. Ibid. s. 140.

man i filosofisk sprogbrug benævner den – nihilismen, besværges på dobbelt måde: 1. Man vælger en ideologi (marxismen), værdisammenbruddet og den store tomhed skyldes det nuværende klassesamfund. 2. Man foretager et spring ind i oplevelsesverdenen, mægtige kræfter står til rådighed, vældige oplevelser bliver mulige (75).

I den nye religiøsitet er det harmoni og enhed man stræber imod, selv om man kun ser sammenbrud og meningsløshed omkring sig. Påvirkningerne kommer mange steder fra, fra den indisk prægede Ramakrishnabevægelse til den amerikansk prægede Scientology, fra moderne biologi og psykologi. Alt er i det nyreligiøse tempel gennemtrængt af den berusende oplevelse af en oprindelig enhed som gennemstrømmer natur og mennesker og som kan forene alt. Harmonien, evigheden er inden for synsvidde. Sammenbruddet og syndefaldet er overvundet. Vi møder for første gang en folkelig bevægelse, som henter alle væsentlige inspirationer uden for den kulturkreds, som kristendommen har præget. Vi har ikke fælles historie længere – vi har ikke fælles oplevelsesgrundlag. I den nye vækkelse lever man ikke længere i »vores» verden – den er afskrevet.

Men Dinesen forsøger at opstille et startpunkt for samtale: Vi behøver ikke lede efter en eller anden form for enighed, men vi må hævde, at alle mennesker på et helt fundamentalt plan deler tilværelse. Vi må gå ud fra, at der er noget fællesmenneskeligt i det liv, som vi har sammen. – Det er nødvendigt at hævde, at der kun findes én tilværelse, én verden. Det er troen på Gud som skaber, der giver os baggrunden for dette. Man undgår således ikke i en stillingtagen til den nye religiøse bevægelse at afvise dens opfattelse af det skabte liv. Men der er også andre udgangspunkter for samtale. Det har vist sig at Jesus er en aktuel skikkelse. Han er symbolet på harmoni og fred. Det viser sig imidlertid hurtigt, at her er tale om et harmonibegreb, som er fremmed for nytestamentlig sprogbrug. Nyreligiøsiteten byder på en udfordring, som vi ikke så hurtigt bliver færdig med. Og det er vel også vores opgave, – hedder det hos Dinesen – så vidt vi evner det, at fortælle om den Jesus, som ikke bare slog sig til ro i vennernes kreds, men havde noget at sige til alle (76).

75. Synspunkt nr. 13 (Nyreligiøsitet) 1972, s. 10.

76. Ibid. s. 21.

V. Sammenfatning

Ungdomsoprøret var en kortvarig samling af alle kræfter, der ville gøre op med det etablerede og den opfattelse af virkeligheden, det gamle samfund repræsenterede. Oprøret havde ingen præcis artikuleret målsætning, men gjorde sig gældende som en bestræbelse på at sprænge formerne på simpelthen alle felter. Bag denne altomfattende protestholdning kan man skimte en bestræbelse på at finde et nyt enheds- eller helhedssyn, en stræben mod et punkt, hvor alt kan anskues i sammenhæng. Denne bestræbelse er nok baggrunden for, at ungdomsoprøret efterhånden nåede frem til religiøse problemstillinger og på en måde blev selvforsynende med teologi.

Om denne teologi gælder at den – efterhånden som oprøret blev spaltet op i to fløje: en politisk venstreorienteret og en religiøs/metafysisk – blev samlet om Jesus-skikkelsen i tolkninger, der tenderede mod enten ren åndelighed (Jesus som guru) eller ren materialisme (Jesus som revolutionær). En egentlig fortolkning af lærepunkter og af teologiske skikkelser fra den kristne tradition finder man kun hos Ebbe Reich, hvis opfattelse oprindelig – næppe senere hen – er inspireret af Norman O. Browns psykoanalytiske tolkning. Hos Brown fortolkes således teologiske lærepunkter, som de to Jesus-tolkninger ikke kan stille noget op med, f.eks. tanken om kødets opstandelse. Så vidt Browns tolkning lader sig teologisk gennemskue, må den nok siges at stræbe mod en ophævelse ikke blot af al menneskelig kulturel handlen, men også af selve kristendommen.

Mens ungdomsoprørets nye og omfattende forestilling om den politiske virkelighed før eller siden måtte føre i retning af religiøse problemstillinger, gælder det for de fagteologiske svar på ungdomsoprøret, at de først og fremmest samlede sig om det politiske. Holdningerne kan groft set samles i to grupper: en underordning af teologi og kristendom under et altomfattende politisk/revolutionært syn eller en meget kraftig afvisning af oprørets tænkemåde. Denne skarpe afvisning, som man møder den i Søren Krarups form, kan dog i sin konsekvens rumme synspunkter, der er indforstået med den formsprængende tendens i oprøret, men som samtidig gør gældende, at oprøret ikke er gået langt nok, men har opkastet sig til en ny autoritet.

Om den teologiske debat, der har udspundet sig, må det i

øvrigt siges, at den – i hvert fald fra kritikernes side – har haft karakter af en diskussion om ét teologisk tema, blandt andre teologiske temaer, og at den således i højere grad har samlet sig om teologiens forhold til det politiske i snæver forstand. Der har således ikke været megen diskussion om det religiøse element i oprøret.

»Ungdomsoprøret er kommet bag på os, som det kom bag på alle», skrev højskoleforstander Robert Pedersen i 1968 i et indlæg, der er trykt i bogen »Ungdomsoprør og folkehøjskole» (77). Men selvom oprøret kom overrumplende, gjorde det sig meget stærkere gældende end nogen anden ideologisk eller religiøs strømning efter Anden Verdenskrig. Oprøret betød, at tænke-måde og holdning blev ændret langt ud over de egentlige oprøreres rækker, hvad den bratte og radikale ændring af universiteternes styreform er et godt eksempel på. At oprøret gjorde sig så stærkt gældende er i grunden noget af en gåde – når man betragter dets grundholdning. Forklaringen på dette forhold kan næppe gives nu, og skal i hvert fald ikke gives i disse notater om oprøret.

77. Ungdomsoprør og folkehøjskole, Kbh. 1969, s. 149.

1974 – En oversigt

Af Carl Trock

Der jamres over kirkens kår. Det er ikke nyt, viser ældre prædikensamlinger. Modløs tale smitter og knuger, den bør vi undgå, skrev biskop Thyge V. Kragh. Fra besøg i menighederne mindedes han godt arbejde i sognene og tegn på at folkekirken bliver brugt, og det lyste op i alt det bedrøvelige der siges (Haderslev stiftsbog 105).

Det *skal* frem. Tror Du på Gud, spurgtes en lille pige på gaden af TVs Kirkeligt Magasin. »Ikke så meget», svarede hun, og Anders Bodelsen bemærkede: »Hun var en rigtig moderne dansker. Man skal vise Gud den respekt der bundes i, at man trods alt ikke kan være helt sikker på, at han ikke eksisterer» (Pol 23/1). Berlingske Tidende satte sig for at belyse ungdommens stilling til kirken og kom frem til, at den kunne det store flertal undvære (1). Som barn lærte jeg helt naturligt og uden pres at gå i kirke, sagde en 50-årig præst, sine egne børn havde han ikke lært det, måske fordi de ikke som han fornemmede, at det der sker i gudstjenesten er dagligt brød (Jens Svendsen KD 12/11). De voksne da? Landbrugsrådets nye præsident, Arne Pilegaard Larsen blev spurgt, om han havde sin barnetro fra Høve frimenighed i behold? Min kone er i menighedsrådet svarede han, og »det er nu hende, der varetager interesserne på det område. Meget ændrer sig

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: BeT Berlingske Tidende; DKt Dansk Kirketidende; DMBI Dansk Missionsblad; Fla Flensborg Avis; Ft Folketingstidende, evt. med datoangivelse; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Inf Information; Jy-Po Jyllands Posten; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; KordBl Kordegnenes Blad; MrBl Menighedsrådenes Blad; Re-f Re-formatio; Relgl Religionslæreren; RoSt Roskilde Stiftsblad; SJT Sjællands Tidende; VeT Vendsyssel Tidende; WA Weekendavisen; AAST Aarhus Stiftstidende. Årstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1974. – Årstal alene henviser til tidl. årsoversigter og går på *udgivelsesåret*. 1. BeT 24/3, som iøvrigt omdannede sin beskårne kirkeside til »kirkelig debat», mens AaSt helt strøg en sådan rubrik (1974 200). – Jfr. statsminister Poul Hartling: »Der er ingen tvivl om, at den danske kirke er blevet folk mere fremmed, ikke mindst for den yngre generation, end for bare 20-30 år siden», noget som han i højere grad gav »kirken» skylden for, Pol 3/3.

for en, selv om det alligevel altid ligger bagved», omend de religiøses forfærdelige intolerance virker skræmmende (KD 31/3).

Alligevel mener flere præster at spore større åbenhed og lydhørhed i konfirmandstuen (2), og den ellers ikke optimistiske domprovst Jørgen Bøgh vovede at skrive: »Jeg tror, at kristendommen vil blive folkelig igen», for en ganske jordnær forkyndelse af næstekærlighedens evangelium som betingelse for at overleve er på vej (»Samvirke» nr. 22). At tiden er religiøs vidste også generaldirektør Hans Sølvhøj, men fører det til folkekirken, som mest ligger i dvale, eller til marxistiske gendøbere og stjerneydere og gurutilbedere, spurgte han (3).

Det kunne se ud, som er der flest satan-dyrkere eller guru-tilhængere. Samme dagblad kunne kalde det »massemedieflip» og »skvulp i den yderste vandkant» og opgive fra guruens egne folk, at 400 danske unge hos den 16-årige havde fundet fred og frihed, og så skrive at guruen havde succes hos de unge, som fandt kirken stiv, fremmedartet og afmystificeret (4). Mange kirkefolk prøvede at forstå og skildre den såkaldte nyreligiøsitet (5). Aagaard organiserede, skabte et Dialogcenter i Århus og gav vel stødet til noget lignende i København. De tusindvis af unge, der præges af hinduisme skal her hjælpes, og den nyreligiøse bevægelse skildres og behandles. Det blev foreløbig til en afsløring af Hindu-klosteret i Gylling, hvis guru ikke kunne forene liv og lære (6).

En af de unge spurgte: »Hvorfor kom De ikke frem, dengang samfundets unge skreg efter åndelig ledelse?» (BeT 13/10). Vi var

2. Jfr. KFUM og Ks tidl. formand, pastor Tøttrup: Det var overraskende hos unge at møde ny spørgen og helt andre muligheder for forkyndelsen, omend der nok mere stilles religiøse end kristelige spørgsmål (DMBl nr. 6).

3. e. KD 6/11 tilsvarende Aalbæk Jensen i »Mennesker og menighed» 42.

4. Pol 29/5, 3/7, 31/10 med oplysning om de 400 fra Ole Grünbaum, guruens hjemlige hovedtalsmand, som dog siden, under det allerstørste røre, kun nåede frem til tallet »ca. 250» (FlA 18/7). Der er 700 satandyrkere, siger de selv (Pol 31/10). Som andre kirkesamfund gør det, må også bisperne tage stilling til exorcisme, hed det snart (Ole Skjerbæk Madsen KD 7/8). Ængstelige folk vil have nye midler, eller hente de gamle frem, skønt vi har alt hvad der er brug for mod djævelen i sognekirken og dens gudstjeneste, svarede biskop Kragh (KD 10/8).

5. T. eks. PrfBl 2 og Kaj Mogensens »Gurutro og Jesusrevolution», DMS' »Kampen om Jesus», KFUM og K-spejdernes »brændpunkt» e. KD 20/9, Relgl 119, RoSt 131, 151, 183, Mænd og Mission 153.

6. KD 17/1, 4/9, BeT 2/9f, 6/10, 13/10.

bange for at komme med et kristent svar, mente pastor Johs. Magelund, der søgte kontakt med de unge (BeT 27/10). Hvor unge er hjulpet til tro, er det sket ved kredse med meget direkte og gammeldags forkyndelse, gjordes det op (7), mens Ebbe Kløvedal Reich bebrejdede folkekirken, at den ikke imødekommer folks legitime behov for mystiske oplevelser (KD 11/7). Helligånden er vor fornyelsesmulighed mente en kreds og omdannede »Tidsskrift for Gudstjenestefornyelse» til »Tidsskrift for kirkelig Fornyelse», centreret om den universelle kirkes forpligtelse til at forstå, hvad Gud under Åndens vejledning kalder til (KD 13/7, PrfBl 83 og 1975 93).

»Måske er inden længe de sidste rester af den kristeligt-vesterskandske kultur slidt af», skrev Lindhardt (»Halvfjerdsernes folkelighed» 33 og KD 9/1). Om 25 år er statskirken ophørt med at indoktrinere en bestemt religion og enhver religiøs aktivitet kan udfolde sig her, spæede professor Johs. Sløk og tilføjede: Man vil endda være stolt deraf, hævde berettigelsen og glæde sig over, at folkekirken er folkets kirke (WA 3/1 75). Også Johs. Aagaard så frem og høstede enorm presseomtale ved atter at spå folkekirken død, om 30 år. Det tydede såvel kirkestatistik som alle mulige religiøse retningers vækst på (8).

Nu måtte Jørgen Thorgaard – som mange andre (9) – sige fra. Han var da klar over, at det var et alvorligt problem at folkekir-

7. DMBI nr. 6, rapport om Jesusbevægelsen PrfBl 1975 125 og Johs. Aagaard i »Kristenhedens kirkesamfund» 1974-udgave 203.

8. Aagaard sagde det flere gange i årets løb, men andet, også hans ØK-aktion, fangede da interessen. Sommertiden gav stor omtale, t. eks. Pol 10/7, FLA 15/7; Ekstra Bladet som BT fandt også, at grundlaget for folkekirken, en samlet tro, var væk (e. KD 16/7f), mens andre blade undrede sig (t. eks. ledere KD 12/7, BeT 14/7, Sjt 10/8) og Information skrev 15/7: Endnu er folkekirken en naturlig del af vort samfund, men ændringer kan blive nødvendige, når kirken gradvist mister karakter af egentlig folkekirke, i hvert fald i store dele af landet.

9. Bl.a. RoSt 138, Niels Højlund 14/7; folkekirken er ikke svækket, tværtimod, vanedåbens tid er forbi og alligevel ønsker langt de fleste deres børn døbt (Erik Norman Svendsen KD 15/7); Helge Rasmussen KD 16/12 og Palle Dinesen KD 3/11. Redaktør Fl. Behrendt vurderede: Grunden til de manges fortsatte medlemskab er næppe ugidelighed, snarere et udtryk for en livsholdning, omend passiv. Men det er måske rigtigt, at folkekirken ikke består uden ihærdig indsats, WA 10/4.

ken kun i mindre omfang tilfredsstillede de unges behov og at det »kan meget hurtigt blive folkekirkenes død» (BeT 31/3). Men spøgelsesnyreligiositeten var skabt af Aagaard og massemedierne, der var mere optagne af et par københavnske skoledrenge end hundredtusinder kirkegængere og radiolyttere. De tal vidner dog om, at folkekirken er en af de »mest stabile og publikumstiltrækkende institutioner» i landet, alle misforholdene i dens struktur tiltrods. Vækkelse i Indre Mission – som 60'ernes store ungdomsvækkelse på Skjernegnen – kunne man ikke få øje på. Aagaard forvansker billedet for at få folkekirken afskaffet og selv komme til, støt arbejder han sig frem som »en kategorisk og yderst målbevidst kirkefører» (10). Nyreligiositeten er hundred gange større end Thorgaard regner med, svarede Aagaard i færd med at demaskere den (11).

Sidst i 1974 forelå hele 3 års kirkestatistik fra hovedstadsområdet. Antallet af udtrædelser er ikke i konstant vækst, men det løber op, så 7,9% af de skattepligtige i Københavns Kommune ikke betalte kirkeskat i 1973, mod 6,9% året før. Tallet stiger i hele landet, hvor 4,8% ikke betalte kirkeskat i 1972, mod 4,4% i

10. WA 9/8 jfr. samme: Det er fantastisk at tale om danskernes ukirkelighed. Dansk kirkelivs væsentligste udtryksform registrerer langt større oplutning end noget andet, BeT 14/4.

11. WA 23/8 jfr. redaktør Behrendt: Jeg synes bestemt, man skal tage guruens tilhængere – også de danske – alvorligt, om ikke ham selv. At »der er sket noget med ungdommen de sidste år, er tydeligt. Og det hurtigere, end den ene ungdom afløser den anden», WA 5/7. Forretningsverdenen vurderede, og om en af årets mange bøger skrev professor N. H. Søe: Den slags oversættes og finder et forlag! Er vi virkelig så forvirrede? KD 13/2 75. – Nu skrev Peter Stockholm: Når selv en etableret teolog som Aagaard opdager det, så er det allerede sket. »Løbet er kørt, Folkekirken er afskrevet». Grunden var forkyndelseskriser, at kirken i sin rigdom stillede for få spørgsmål til sig selv, og ved dygtigt gennemført skelnen mellem de 2 regimenter placerede Guds love i et reservat (KD 16/9). Heroverfor måtte provst Sv. Aa. Nielsen tale om glæden ved at tjene i folkekirken; er der forkyndelseskriser, har den ikke skylden, og det var urigtigt, at nyreligiositeten har taget folkekirkenes plads, trods megen agitation og indstillingen i TV (KD 21/9). Præsternes tryghed og velvære får folkekirken til at køre videre, skønt åndelig død; de har magten og kæmper stærkest for folkekirken og deres massive propaganda har hindret, at flertallet ønsker en ophævelse, svarede Stockholm (KD 23/9). Den er ikke død, men det er »selvfølgelighedens ydre forudsætninger, som gennem den sidste menneskealder er blevet røkket» skrev KD, leder 21/9.

1971 og 3,7% i 1970. Der sker forholdsvis færre navngivelser end hyppigt kolporteret af kirkefolk (1974 200) viste en rigtig beregningsmåde. Men vækst er der, så 21,7% af børnene i området ikke blev døbt i 1973 mod 18,6% i 1972 og 15,5% i 1971 (12).

Andet end statistik og nyreligiøsitet fik fremtrædende folk i Indre Mission til at spå folkekirkenes død. Nør-sagen og det at der i det hele regeres imod Guds bud i Danmark fik en overgang næstformanden, pastor Verner Andersen til omtrent at ønske det (BeT 28/7). Folkekirken var dog endnu en kamp værd, skrev han senere på året (IMs almanak 62).

Tvivl om TVs holdning til kristendom (1974 200) blev erstattet af stærk kritik, især af ungdomsafdelingens eneste kristne indslag i påskeugen, »Ham Jesus». Det tolkede Kristeligt Dagblad og også en overgang radiomedarbejderen pastor Mogens Hansen som udtryk for en bevidst holdning. Det var et uheld sagde alle ansvarlige og lovede at råde bod derpå (13). Formanden for Kristelig Lytter- og Fjernseerforening, pastor Sv. Aa. Olsen havde nok ros til radioen for dens kirkelige betjening. Men han som

12. Endnu for 1971 og 1972 (Undersøgelser nr. 4 fra Københavns statistiske Kontor) sættes antallet af navngivelser i forhold til antallet af barnedåb, foretaget i området. For 1973 (Orientering fra Kbh.s stat. Kontor nr. 50 af 19/12) nævnes, at der hidtil er set væk fra dåbshandlinger foretaget udenfor området (ca. 4000), hvorved der er sket en fortegning. Antallet af navngivelser i 1972 var ikke de opgivne 22,9%, men reelt 18,6% (jfr. KD 15/7, 11/9ff, Pol 5/9, KordBl 149). I området trådte 4035 ud af folkekirken i 1973, 3808 i 1972 og 4447 i 1971 (jfr. her 1973 267). Efter års pause opgøres atter antallet af gen- eller nyoptagelser i folkekirken, det var i 1972 87 + 159 og i 1973 95 + 151. Om konfirmationer jfr. her 1973 201. Hvad angår begravelser uden kirkelig medvirken er væksten mindre, under 7% i 1957 var i 1973 blevet til godt 9%. – En overgang var lystbåde udset til nyt skatteobjekt, sejlerfolket harmedes og truede: Så melder vi os ud af folkekirken, Pol 19/11.

13. KD 10/4, 13/4ff. Mogens Hansen fulgte kritikken op: B og U bruger ikke vore forslag, men øver meningscensur og fremmer egne synspunkter. Julen 1973 var »siger og skriver to julesamler det kristelige islæt, B og U mente tiltrækkeligt». Undskyldninger givet fortsatte MH: Jeg er træt af at dække udadtil, uden at blive spurgt i huset, jfr. BeT 8/5. Danmarks Radio skal ikke evangelisere, men i kraft af sit monopol være neutral, også i religiøs henseende, skrev Thorgaard (BeT 14/4). Kirken har en solid plads i radioen, fordi det danske folk stædigt holder fast ved den, men kirken bør sætte kyndige folk til at overveje mulighederne her. »Men snart», skrev en anden radio-mand, Ole Andreasson (KD 7/10).

årsmødet udtalte ønsket om, at børne- og ungdomsafdelingen ikke fortsat helt svigter kristent oplysningsarbejde (KD 5/10ff).

Andre mente, at folkebibliotekerne bevidst undlader at indkøbe kristen litteratur (Adrian Johansen KD i okt., IMT 1138 idé-politik okt.). Sker der en sådan diskrimination? det måtte Johan Nielsen (S) have svar på i Folketinget. Ministeren anså objektiviteten for sikret, det var Lembourn ikke sikker på (Ft 20/11 1815).

Cirkulæret mod indoktrinering på børneinstitutioner (jfr. her 1974 198) lader stadig vente på sig. Der er intet forbud mod at tale om kristendom i menighedernes institutioner. »Måske får vi kniven på struben», men så skal der kæmpes til det sidste, sagde den nye formand, pastor C. E. Wisbom (14).

Folkekirkens medlemmer forstår ikke dens indhold, mente direktør Steen Danø, der ville decimere den (e. KD 19/8). »En generation af forældre er blevet ladt i stikken» før folkekirken så udfordringerne og begyndte at overveje sit pædagogiske ansvar, det kunne i hvert fald udledes af dåbstillene (KD leder 12/7). »Der hersker en *rystende uvidenhed* i det danske folk om den kristne lære» og der »indtages i *stigende omfang* en intolerant attitude til vor nationale kirkeinstitution», fandt Knud Frederiksen (MrBl 245).

I. Folkekirkens situation – belyst af 2 affærer

1974 gjorde et par præster endnu mere kendte. Den ene var *Erik Bock* (jfr. her 1974 220 og 221). Han blev suspenderet og fik 2 retssager på halsen, for overtrædelse både af kirkelov og samfundsorden. Kirkeminister Kr. Damsgaard tøvede længe med afgørelsen men endte med at meddele at Bock kunne genoptage sin gerning under forudsætninger, som han accepterede, at han ved brug af kirken respekterer de givne vilkår, herunder varetager sit ansvar for sømmelig brug, og at han i det hele undlader optræden, der er uforenelig med hans stilling.

Til Bocks visioner om en folkets kirke hørte, at kirken burde stå åben for enhver, der har et sandt budskab at bringe, alle

14. Som den første kommune blev Nordborg betænkelig ved at KFUMs fritidshjem og ungdomsklub ville arbejde »på den danske Folkekirkes Grund», en sag som ligger uafsluttet i Socialstyrelsen, »Menighedernes Dag-institutioner» nr. 4.

sognets beboere er jo medejere af kirken og skal kunne få ordet fra prædikestolen. 2 bisper mente noget andet. K. C. Holm udtalte betænkelighed ved at gøre kirken til instrument for enhver livsanskuelse. Det gælder dens liv eller død, om kirken skal forkynde eller blive en diskussionsklub (KD 11/1). Og i retssalen, forhørt under Bock-sagen sagde Westergaard Madsen, at uanset gode visioner kan hvem som helst med noget på hjerte ikke propagandere i kirken, så lukkes der også op f. eks. for satanister (15).

Frank V. Nør var den anden kendte præst (jfr. her 1974 201), hans sag blev mere kortvarig, men langt mere intens, næsten alle kirkelige kredse engagerede sig, og der blev sat skel flere steder.

Biskop Erik Jensen, med bispemødet bag sig, drøftede i flere omgange tingene med Nør og Hirtshals menighedsråd, og alle orienterede snart offentligheden om, at forståelse var umulig. Et

15. Ved kommunevalget holdt Bock uden videre opstillingsmøde for Børnemagt i menighedshuset, med påfølgende overnatning af »husvilde børn« i selve kirken. Det fik menighedsrådets flertal til at fordre indskriden, hidtil havde det talt om Bocks naivitet og om, at han lod sig bruge af andre, nu taltes der om en syg, ulykkelig mand (BeT 1/1, 6/1, 10/2 jfr. KD 19/6). Bock fik valget mellem suspension eller sygeorlov, og tog mod »orlov«, en tænkepause, for han indså at der var sket en del forfejlet og uden nørrebroernes opbakning (dagspressen fra 9/2, især KD 13/2). Syg kaldte ministeren offentligt Bock, da han blev kritiseret for handlekraft her og langmodighed andetsteds (Pol 13/2, Inf leder 12/2). Sådan forhåndsstempling er uhørt, sagde præsteforeningen (KD 12/2, Pol leder 12/2). Ellers måtte Bocks venner efterlyses (Ekstra Bladet 15/2), Suzanne Brøgger meldte sig (Pol 16/2). Det blev dels til politisag, hvor Bock dømtes for forstyrrelse af offentlig myndighed ved indtrængen på en skole, men straf bortfaldt (Pol 26/4), og dels til tjenestemandsförhör for åbne døre, for Bock ville have sandheden frem, det varede til sidst i september (KD 26/3ff, 3/4, 28/6, 15/8, 25/9, 17/12). Til Bocks planer hørte vist, at gruen og Ole Grünbaum skulle tale i kirken, det er både i kirken som udenfor svært at drage skel mellem profant og helligt, sagde han (BeT 6/1, KD 10/9, 12/9, 3/10). Forfærdet sagde sognepræsten fra, og som formand for Kirkeligt Forbund prøvede Jørgen Larsen at etablere fælles indsats mod Bocks forbliven i folkekirken (KD 26/9, 17/1 75). Spredt støtte fandt Bock (Poul Erik Søe Pol 12/5, KD 3/10 contra Pol 2/3 og KD 30/11). Omtrent samtidig med Damsgaards afgørelse (KD 17/12ff) bebudede Westergaard Madsen sin afgang. Det er på grund af Bock-sagen meddelte Aktuelt (19/12), hvad der blev dementeret bestemt (KD 20/12). Mens Jørgen Larsen søgte bort fra Helligkors kirke bebrejdede den »egentlige menighed« ministeren hans tålsumhed (KD 30/12, 16/1 og 24/1 75).

halvt hundrede præster tilsagde efterhånden Nør støtte; uvist er det, om de var indforstået med Nørs praksis, de stod i hvert fald sammen om protester mod en biskop, som truede en præst med afsked, når han tog sin gerning alvorligt, men intet foretog sig imod vranglærere – som rejste problemer i menigheden, hvor der ellers var ro – og som foreskrev, at præster ubetinget er pligtige at døbe for folkekirkens medlemmer. Dåb og oplæring må ikke skilles, og det gør man om Nør afskediges. Men tjenestemandsbestemmelser og staten skal ikke påtvinge kirken en ny dåbspraksis, og folkekirken skal ikke opretholdes »på trods af evangeliet«, sagde de. Vi mødes med »stenhård sikkerhed. Alt er godt som det er«, men er der mening i forholdene, spurgte en ung præst på det hold, som erkendte at det egentlige for ham var opgør med »vanekristendommen«, uden at han dog ville have alle ikke-kirkegængere ud af folkekirken (Helge Pahus KD 3/4).

Fra flere sider lød undren over det problem, de kendte til et andet, nemlig forældre der forholdt børnene dåben (Tjalve, Kirkeligt Centrums formand, KD 7/1, Johs. W. Jacobsen KD 12/1, Jørgen Larsen KD 26/9).

I 7 måneder stod Nør fast på sit. Erik Jensen anså de betingelser, som han mente Nør stillede, for uforenelige med Guds uforbeholdne og betingelsesløse frelse, og han fandt at måtte hævde evangelisk forståelse og folkekirkens dåbspraksis. Den stigende uro i sognet krævede en afklaring, på hvilken måde overlod biskoppen til ministeriets afgørelse (16). Afgørelse dér bød flere

16. Nør stod urokkelig (KD 18/1, 22/2, 23/4, DKt 113) og Erik Jensen kunne lige så lidt fragå, at Nørs praksis var »uforenelig med folkekirkens«. Når det ikke da fik ham til at »indstille pastor Nør til afsked« skyldtes det, at flere erfarne præster mente som Nør uden dog at oplyse, hvilke praktiske konsekvenser de drog deraf, og at menighedsrådet stillede sig afventende. Han ville sørge for, at folkekirkens medlemmer kunne få deres børn døbt i deres kirke, evt. selv døbe. Yderligere skridt måtte overvejes alvorligt, om Nør fortsatte sin praksis, for tiden ville EJ ikke gøre sin indflydelse gældende m.h.t. konsekvenser. »Dette må afgøres af kirkeministeren« (KD 17/1). Nu ønskede rådets flertal en afgørelse (KD 22/1 jfr. 19/1, 31/1), og EJ indstillede da, at en uvildig instans undersøgte sagen. Hans troværdighed var draget i tvivl og Nørs daglige kontakt med Kirkens Ja og Nej havde udelukket de stilfærdige samtaler, han havde ønsket (KD 29/1). Damsgaard bad EJ om påny at tale med Nør (KD 30/1f), og 5/3 meddelte EJ, at det var nytteløst, mens forholdene i Hirtshals var blevet helt uholdbare (jfr. KD 30/4), han havde nævnt provsteretsundersøgelse som en mulighed, men var

end Nørs støtter imod, og som sagen trak ud og situationen tilspidsedes, kom betænkeligheder frem: Nu gælder det mere end Nør, nemlig folkekirken, skrev pastor Kaldau (KD 15/8 jfr. DKt 64). Afsked, og en ung præst berøvet brødet, er en uheldig løsning i en rummelig og frisindet kirke, sagde biskop Kvist (SjT 20/8), ja den ulykkeligste udvej, den skaber martyrer, skrev biskop Græsholt (KD 17/8).

»Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse« fik ikke støtte af provst Sv. Aa. Nielsen, som måtte skrive om folkekirken med glæde og holdt sig til kritik af, at staten skulle afgøre en sådan sag (KD 16/8, 21/9). Men fremtrædende missionsfolk var fra starten bag Nør, og IMs næstformand, Verner Andersen, kom til, men ikke formanden, Kr. Friis, trods megen udtalt forståelse for Nør. Et forsøg på at få IMs årsmøde til at støtte Nør glippede. Siden fulgte diskussioner i som udenfor bestyrelsen, som viste at IM havde forskellige dåbssyn.

Da havde Damsgaard bestemt sig til, at Nør kunne fortsætte, men hvis han opretholdt sin dåbspraksis og der kom nye grundede klager, ville det få konsekvenser. Det gav en forbavsende ro, omend nogle kommentarer: Nørs forsvarer og andre udledte deraf, så er præsterne altså dåbsekspedienter (17). Den ubetingede

heller ikke imod, at sagen »behandles efter reglerne om disciplinær undersøgelse i tjenestemandslovens § 20-24« (KD 7/3). Efter samtaler med Nør bestemte Damsgaard sig for provsteretsundersøgelse (KD 8/3, 19/3, 26/4). Allerede da, som mens retten undersøgte, udtalte Damsgaard sig mod, at præster stiller betingelser (KD 8/3, MrBl 177); han kom til at forsvare retten til at sige sin mening, da han blev beskyldt for at påvirke vidnerne til at mene, at Nør stillede betingelser og krævede garantier, han var inhabil, sagdes der (KD 14/5, BeT 26/5; spørgsmål Ft 22/5 6919; diskussion om åbne døre i retten KD 20/6). Ved fremsendelse af provsterettens akter gentog EJ sin vurdering af Nørs praksis, og at sagen måtte løses. Der var ikke præstefrihed, det forudsatte en lovændring, som også måtte give menighederne mulighed for at komme af med en præst. Og når han var solidarisk med flertallet i menighedsrådet (jfr. KD 31/7), så kunne han ikke bede sig fritaget for tilsynet dér. Uden at rådgive om fremgangsmåder indstillede EJ, at den ulykkelige tilstand blev bragt til ophør (KD 8/8, Vestkysten 13/8, MrBl 223). – Stiftsfuldmægtig Asger Jørgensen afviste, at EJ havde truet med afsked: Biskoppen har gjort Nør »bekendt med«, at fortsætter han »kunne det føre til, at han blev afskædiget«, men den konsekvens er ikke »biskoppens opfindelse, men tjenestemandslovens« (KD 2/3 jfr. 13/3).

17. Jfr. Ekstra Bladet: Nør er som en DSB-funktionsnær; selv om mange danske har et halvhjertet forhold til kirken, har de »den mani, at de gerne

dåbspligt er relativ, ellers er præsterne automater; andet kan ministeren ikke mene og har han heller ikke sagt, skrev Græsholt for at slutte: »Jeg regner kun med betinget (relativ, normal) ubetingethed i dette pligtsspørgsmål» (18). På prædikestolen kan en præst sige hvad han vil ud fra sin samvittighed, han er ikke betalt for at sige bestemte ting, men han må underordne sig ritualerne, sagde biskop Holm; løftet om at modarbejde misbrug er ikke noget tomt, men der sker en fordrejning, hvis dåbens vilkår gøres til betingelser (10-13/9, DKt 463).

Derudover var der næsten ro, bortset fra en resolution fra 15 præster om, at også ved sakramenterne bør Gud adlydes mere end mennesker (19). Men sine steder, som i Kirkeligt Forbund og Menighedsfakultetet blev der noget at tale om.

Bisperne var i januar enige både om, at præster er »ubetinget forpligtet til ikke at stille betingelser», og at det også er præsters opgave at forkynde, hvad dåb er (KD 10/1). Da havde Roesen gentaget at dåbspligten er ubetinget (KD 5/1 jfr. her 1974 201), og Græsholt havde i sit stift mindet om, at hvor præster nægter dåb, kan andre end præster døbe (Lolland-Falsters Folketid. 2/1, 11/1 jfr. Sandbæk: Døb selv! Pol 7/1). Biskop Kvist vidste hvad sagen gjaldt, det første skridt mod en almindelig kirketugt der fører ud af folkekirken (RoSt 19). Johs. W. Jacobsen skrev at dåb og oplæring skal befales og mindede om de udøbtes ulykke (KD 12/1).

Da var protestadressen allerede igang. Ingen har et ubetinget krav på nådens hellige midler, hed det. Nør stillede ikke sine egne, men kirkens betingelser, og det drejer sig ikke om at bedømme forældres tro, eller at afvise et skrøbeligt og anfægtet svar, men at afvise hvor der sagdes et uproverkeret nej til den forældreforpligtelse, som dåben forudsætter. Det var

betaler 500-1000 kr. om året for at være medlem» og præster har ingen ret til at spille åndelige politibetjente (leder 14/8). Det blad havde ellers givet Nør sympatisk journalistisk behandling (17/12 73, 21/1) som også BT: Nør er ikke hykler, men tror og det burde han have lov til (leder 20/3).

18. KD 27/8, hvor Græsholt også skrev: Selv om jeg næppe selv vil nægte dåb, så vil jeg som biskop ikke skride ind overfor en præst, der af samvittighedsgrunde siger nej. Forud havde han skrevet, at det der kaldes dåbspligt betyder, at præster normalt skal døbe, omend der teoretisk kan tænkes undtagelsestilfælde. Sker det for ofte hos en bestemt præst, tyder det på angribelig embedsførelse (KD 17/8). Græsholt måtte også slå fast, at selv kunne han ikke trives i en kirke, hvor andre bestemte om hans børn kunne døbes. Der er et ansvar ved at døbe, men det skal siges, at det normalt påhviler forældrene (Lolland-Falsters stiftsbog 77).

19. KD 14/9, underskrevet af Nør og Ruben Jørgensen, men ikke af Henry Andersen og Hartvig Wagner, forstander for IMs nye bibelskole.

en Erik Jensen-sag om magtmisbrug, hvor Kristi givne forudsætninger skulle underordnes tjenestemandsmæssige krav (KD 9/1 f., 25/6). Med fra starten var pastor Ruben Jørgensen, medlem af IMs bestyrelse og Hartvig Wagner, senere kom Verner Andersen med.

Jørgen Glenthøj var hovedaktør (20), indlod sig i kirkepolitisk debat med Roesen (ingen lov, blot en tvivlsom tolkning), og understregede, at afskediges Nør, så fældes den kendelse, at »det ikke længere er nødvendigt til frølse, at lære alt det, som Jesus har befalet» (KD 3/1, 8/1). Han fortsatte: Vist er folkekirken rummelig og skal være det, sammen med de præster, der døber ubetinget og klart tilsidesætter Kristi indstiftelse, skal de også være der, som nøje holder sig dertil, og uden trusler (KD 7/2, 23/2, 19/3, 30/3, Re-f 24, MrBl 135, DKt 367, PrfBl 627). Han skærpede det: »Djævelens fristelse består i misbrug . . . At gå med til, at den nylig indpodede kvist rives ud umiddelbart efter indpodningen – det er misbrug» (Re-f 59f).

Sammen med professor Thulstrup (21) engagerede Regin Prenter sig stærkt: Er dåbspligten ubetinget, så er det højeste tid at få den væk.

20. Andre se KD 7/1, 21/1, 31/1, 7/2, 11/2, 15/3, 3/4, 11/5, Sjt 16/1, MrBl 135, DKt 86, 134, 148, pro-fide nr. 2, Re-f 24; Th. Kühl: Den sande kirke uddeler ikke nådens hellige midler ubetinget Re-f 60, samt Povl Exner: I sig selv at redde folkekirken er uden interesse, det drejer sig om Guds ære og folkets kirke. Er man angst for at den skal genfinde sin identitet? Re-f 71.

21. Thulstrup (jfr. her 1974 note 9) blev betragtet som en sagkyndig garant for Nør af både massemedierne og Nørs støtter. En ubetinget dåbspligt var uforenelig med kristen forståelse af dåben, skrev T (KD 18/1, 21/1). Erik Jensen og »ligesindede fæ» fik »til eftertanke og advarsel» at vide, at T. kategorisk ville nægte enhver bestået eksamen, som »ikke kan give en kristelig forsvarlig redegørelse for dåbens teori og . . . praksis» (KD 23/2, 2/3), samtidig udtrykte T. mistillid til de bispeeksaminer, der foregår i det dulgte (KD 6/3). Et udvidet studienævn fastslog da, at meningscensur fortsat er udelukket ved teol. eksamen (KD 20/3). Forinden havde T. kundgjort, at han udtrådte af folkekirken i protest mod bispers og ministeriets misbrug og illoyalitet mod pligtro præster (KD 16/3; Aktuelt 28/3 om råddenskab og opløsning i folkekirken). Det kom dog frem, at bag lå også årelange problemer i et københavnsk sogn. Her havde menighedsrådet ønsket afskedigelse af pastor M. M. Thulstrup. Biskoppen fandt grund til at fastslå, at sakramenterne ikke må bruges som midler i en personlig strid og gav fru T. en irrettesættelse, som hun nægtede at modtage (KD 18/3, 20/3 jfr. 22/3), for siden at søge afsked. Hun måtte så formane den kirke, der føler sig truet og derfor i kristendommens navn foretager den åndeligt set værste form for kristendomsforfølgelse (KD 15/7). Endnu havde den betænkningstid, men de kristne, som endnu søger og finder, er »for det meste uden for folkekirken», fortsatte pastor T. (KD 30/12). Professor T. fandt, at ministerens afgørelse i Nør-sagen udelukkede gyldigheden af dåbsritualets ord, enhver kan nu »kommandere med Gud via præsten» (BeT 2/9).

Bisperne må gøre op, om de er kirkens eller statens tjenere, og om de prioriterer menighedens trivsel eller folkekirkens fortsættelse højest. Vi venter, at de med fynd modsætter sig et ministerielt vælde i kirken. Præstefrihed var Prenter vel ikke for, men samvittigheden må værnes, så forskellige synspunkter kan leve i folkekirken. Striden drejer sig ikke om Guds betingelsesløse nåde, men om hvordan den bedst kommer til udtryk, og det er en selvfølge, at forældre, der ønsker dåb, ikke modsætter sig undervisning. Prenters engagement skyldtes, at sagen var startet med trussel om afsked, noget som først kan komme på tale, når der foreligger klager over en præsts embedsførsel fra menigheden eller de kirkeligt overordnede (Jy-Po 4/1, 28/1, KD 27/2, 7/3, 26/4, 31/7, VeT 16/7, KiInf 35).

Går sagen Nør imod, så er vi solidariske og en sprængning må forudses; det er »vanvittigt» at odelægge folkekirken for at redde den, sagde Poul Exner (KD 16/3). Erik Jensens dåbspraksis er ny, ikke Nørs, sagde Glenthøj og Ulsdal (Re-f 59f). Når Nør – modsat Husum (jfr. her 1967 475) – blev støttet, skyldtes det, at han ikke stillede egne betingelser og stod over for en anden biskop (KD 19/4, 25/4, 7/5 jfr. her 1966 208). Også situationen var blevet en anden, mulighederne for at børnene modtog dåbsoplæring blev stadigt ringere (KD 5/1, 10/7, 8/8). Som Nør gør, har jeg selv gjort, havde biskop H. Høgsbro skrevet, spurgt om børnene bliver oplært i kristentro. Og hverken departementschef eller minister kan afgøre, hvad præster har pligt til, det kan alene domstolene (BeT 28/1, KD for det sidste i leder 29/1). Inden afgørelsen forelå hed det: Nør handler ganske som sin forgænger i Hirtshals, og den praksis blev indledt i København med biskoppens billigelse (Beate Højlund KD 16/8). Og anfægtelserne ved at døbe var ikke nye, viste det sig, og der havde været dåbsnægtelser, og det kunne igen blive aktuelt (Gadeberg KD 12/9, Ulsdal Re-f 60 og KiInf 104, jfr. KD 5/1, BeT 28/1).

Gik Indre Mission med? Noget tydede derpå, også en bestyrelsesudtalelse med forståelse for, at præster ængstes ved alt for sorgløs dåbspraksis: Myndighederne har i hvert fald moralsk fraskrevet sig ret til indskriden, når de tolererer fornægtelse af væsentlige dele af troen. Oplæring er ikke en betingelse, men en forudsætning for dåb (IMT 118 KD 18/1). Og dog, forud havde Friis sammen med en tak for folkekirken udtalt betænkelighed ved metoderne til at skelne mellem, om dåb er berettiget eller ej (KD 7/1).

En økumenisk arbejdsgruppe fremlagde års arbejde med dåben i 17 teser. Her var appeller til flere sider, til baptister om ikke at krænke barne-døbte, og til kirker med spædbarnsdåb om at »gøre den nytestamentligt bevidnede dåbsform til et reelt alternativ»; i modsætning til evangeliets væsen udøves på mange måder pres mod forældrenes frie afgørelse af, om børnene skal døbes som spæde eller ej, og det burde kirkerne modarbejde. Såvel forældrene som præsterne bør have frihed, og kirkerne burde definere forudsætningerne for dåb og give »en virkelig frihed for præster til at nægte dåb, hvor forudsætningerne efter deres skøn og samvittighed ikke er til stede». Kirkerens undervisningspligt omtaltes sammen med etablering af en ordning, der svarede til oldkirkens katekumenat (KD 2/5 jfr. MrBl 135). Vedtagelse i det økumeniske Fællesråd var utopi, vidste Henning Talman (1974 note 9) og

med rette. Frelsens Hær kunne ikke være med, og forslag til en dåbspraksis kan ikke samle enighed, vidste man fra katolsk side. Her viste folkekirken atter sit kompleks som flertalskirke og blev for imødekommende på væsentlige punkter, for at bøde på andre fejl, sagde Ravn Olesen, som frygtede at teserne mere skadede end gavnede debatten i folkekirken. Enighed var der, om at dåben ikke blot er et problem mellem kirkerne, men også i alle kirker (KD 6/5, J. L. langt mere positiv i Økumenisk Nyt nr. 3, jfr. KD leder 3/5).

Ikke ethvert yderstandpunkt er dog nemt; det fremgangsrige Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdom måtte nok kæmpe mod det magiske dåbssyn, der skiller dåb og tro, men havde en endnu vigtigere front, kampen mod det spiritualiserende og sværmeriske dåbssyn, som ikke regner med dåben. Her havde den karismatiske bevægelse og frikirkerne skabt usikkerhed om luthersk dåbslære, og enkelte unge fra KFS havde ladet sig gendøbe (pro-fide nr. 2, KD 30/1).

En udløber af dåbsstriden i Århus stift øgede spændingen, og den mindskedes ikke af at der kom en løsning »under bispeembedet«, hvad alle implicerede havde ønsket (KD 5/4). Ja stridens parter nærmest overså det resultat (jfr. KiInf som aftrykte, hvad det fandt brugbart i debatten, men knap nok nævnte løsningen i Århus, KiInf 71). Den sag kom, da en af Nør 27 støtter fra Menighedsfakultetet (1974 202) skulle ordineres. Ved bispeeksamen ønskede Høirup en redegørelse for folkekirkenes hidtidige dåbspraksis og hvilke skridt ordinanden selv ville anvende. Det skete, fordi Høirup fandt, at Nør handlede »uforenligt med folkekirkenes dåbspraksis«, og gældende praksis bør være klar for enhver, der ønsker tjeneste i folkekirken (KD 14/2, 22/2, 4/3, 6/3, 21/3, 6/4f). Det blev opfattet som en håndfæstning, der satte dåbens egne vilkår ud af kraft (Jy-Po og AAST 14/2, Jy-Po 22/2, KD 19/3). Samtaler løste dog en af de vanskeligste sager, som Høirup nogensinde havde haft, og han redegjorde for folkekirkenes dåbspraksis: 1) Præsters dåbspligt forudsætter at forældrene (eller en af dem) tilhører folkekirken og bekender sig til den kristne tro, hvad de bekræfter ved deres offentlige svar under dåbshandlingen. I praksis er det en forudsætning, at forældrene er ansvarlige, og præster har ikke ret til at betvivle deres ønske og må ikke prøve at skønne, om forældrenes tro eller villighed er til stede. 2) Præst som forældre har ret til en samtale inden dåben, hvor det er naturligt at gennemgå ritualer og tale om dåbens betydning, men samtalen må ikke slutte med krav om noget løfte. 3) Hvis forældre uprovokeret spotter dåb og kristendom er det præstens pligt at oplyse, at vedkommende ikke må svare på barnets vegne ved dåben. Kommer der konflikter, som præsten ikke kan løse, kan han indanke sagen for biskoppen (KD 5/4f jfr. 19/6 og Søe: I en luthersk kirke må præsten have afgørelsen KD 5/7).

Sagen løst ønskede Høirup en samtale med de øvrige 26 stud. theol.-er. Det nægtede Menighedsfakultetet at formidle, når Høirup fremstillede en dåbspraksis fra dette århundrede som kirkens gamle praksis og brugte »kollatsnægtelse« som våben og heller ikke drog konsekvensen af sin redegørelse ved at tage afstand fra Erik Jensen (KD 4/5).

Sådan manipulation med menighedens dåbsret må afvises, den gør ved forræderi folkets kirke til præsternes, og der stilles krav om troskvalitet for kirkeskattebetalt brug af det folkekirkelige apparat, sagde »menighedsrådsforeningen» formand, Knud Frederiksen (KD 22/3, MrBl 54). Pastor N. C. Lilleør skrev: »Nør skal have sin afsked» ganske som Søbye, han er langt farligere end denne, »angriber jævne folk i dølgsmål» og kalder måske selv fornægtelsen frem (DKt 426, KD 7/1 jfr. Søren Krarup e. BeT 25/8 og redaktør Lau Jørgensen: De må indordne sig eller gå, e. KD 11/9).

Uanset modvilje mod Nørs praksis og kirketugt, så var der en del tilbageholdenhed med at kræve afsked eller lyst til at finde praktiske ordninger. Der bliver flere af den slags præster, skrev Lindhardt, som var imod afsked, medmindre da sognene tog initiativ dertil. Det var ætervaderi at foreslå folk selv at døbe, men traditionen med kompromiser kunne fortsættes ved at der oprettedes et korps af villige præster til at hjælpe betrængte sogne, mente han (WA 18/1). Pastor Peter Riemann kaldte det »ukristeligt at hindre mennesker, som ønsker dåben, i at modtage den», men mente at folkekirken var tålsom nok til at omfatte Nør, om han da ikke selv går tilsidst (DKt 259, 278 jfr. talrige »ugebreve»). Vil man give andre nødvendig frihed, eller risikere folkekirkens sprængning, spurgte Kristeligt Dagblad (ledere 11/1, 26/2), sådan nogenlunde kunne andre også skrive, uden at nævne konsekvensen, præstefrihed (Sigfred Pedersen AAST 13/1, N. Ehrenreich AAST 3/3, Bent A. Koch om »Erik Jensens farlige spil» KD 22/3, DKt 64). Det gik nogle grundtvigske ind for. Kirken er nok en servicestation, men ikke et stykke mekanik; den går an, når det er til at komme af med præster og når der er nok der vil døbe ubetinget, skrev pastor Henning Trane (KD 30/1 jfr. Poul Engberg KD 9/7, Kaldau 15/8).

Enhver der ønsker folkekirken bevaret, må på det skarpeste gå mod præstefrihed. Hvorfor siger man ikke ligeud, at man vil frikirke, havde N. H. Gadegaard tidligt skrevet (BeT 20/1). Det måtte biskop Høirup stadig understrege: Præstefrihed kan ikke realiseres i sognemenigheder, og gør man den lovlig, så åbnes der for genindførelse af kirketugt. Dermed legaliserede man også holdningen hos en af de dåbsnægtende præster, »som konsekvent nægtede at døbe børn, der er født uden for ægteskab» (AASt 17/3; mod præstefrihed jfr. Stenbæk KD 7/3 og 26/2, Søren Dissing KD 1/4, Trock KD 19/6, 30/11).

Uden at støtte Nør kunne andre nok betvivle, at dåbspligten var absolut, »meget sjældne undtagelser» eller ateistiske provokationer kunne jo tænkes (Riemann DKt 35, Niels Højlund KD 21/3, Kyndal KD 27/3, Trock KD 19/6, Græsholt 17/8). At den sag så skulle afgøres af ministeren, vakte undren på vidt forskelligt hold. Høirup havde lagt vægt på selv at ordne sin dåbssag, og Vilh. Krarup sagde, at han i Erik Jensens sted var gået en anden vej og havde sat sin stilling ind (KD 10/7). Dette var ikke statens sag, fandt redaktør Lau Jørgensen (e. KD 13/3), såvel som Kristeligt Dagblad (ledere 11/1, 8/3, 19/3, 8/8), provst Sv. Aa. Nielsen (KD 16/8, 21/9) og dr. Jørgen Larsen (KD 26/9).

Damsgaards engleagtige tålmodighed overfor en dåbspraksis »helt stri-

dende imod folkekirkens situation», og som samtlige biskoper havde taget afstand fra, fik Orla Møller til at rejse sagen i Folketinget (Ft 2/5 5965 jfr. KD 20/4, 1/5). Her oplyste Damsgaard, at han ønskede en provsteretsundersøgelse, for 22/5 at svare at det ikke var ham, men biskoppen der tog skridt dertil (Ft 6921).

Damsgaard ventilerede en lovændring, så præster som andre tjenestemænd fik en prøvetid på 2 år (KD 15/6). Det var aktuelt fandt »menighedsrådsforeningen», men efter nyvalg betænkte bestyrelsen sig (MrBl 157, 198). Hvad med ordination og kollats, og hvem skal afgøre, om prøvetiden er bestået, indvendte præsteforeningen og spurgte, om forkyndelsesfriheden ikke blev antastet. Sådan kunne biskopperne også spørge (KD 17/6f, 2/11, Lilleør MrBl 200, N. H. Borup e. KD 6/7 contra KD leder 17/6: Det er ikke til at se, hvordan den frihed antastes; biskopperne MrBl 222).

Kirkeministeren vil have Nør ud, sker det så har jeg ikke samvittighed til at tage medansvar mere og må erklære min mistillid til kirkens ledere og tilbagekalde »mit lydighedslofte til biskoppen», skrev Ruben Jørgensen umiddelbart før Indre Missions årsmøde, for at slutte: »Vi forbliver Herren tro, koste hvad det må» (KD 10/6). Det var et forsøg på at få årsmødet til at støtte Nør (jfr. Knud Holt i Dansk kirkeliv 158), det mislykkedes. De der ikke vil have dåbsbefalingen halveret, bør ikke straffes, sagde Friis (IMT 651), mens Ruben Jørgensen her talte om at stå djævelens falske lærdomme imod på troens grund. Friis' konklusion var: Dåben er betingelsesløs, men ikke forudsætningsløs. Så lidt som Nør gør det, skal vi skelne mellem værdige og uværdige, men nok mellem villige og uvillige. Han måtte tilføje, at IM er tilhænger af den rummelige folkekirke (KD 13/6 IMT 626) og gentog at »folkekirken er en god arbejdsplads», som ikke skal lyves død (TV 1/9), efter at næstformanden, Verner Andersen havde sagt, at dens dage var talte og det var noget af en lykke (BeT 28/7). Den var »endnu en kamp værd», forudsat at kirkens indre liv ikke antastes, skrev Verner Andersen siden (IMs amanak 62).

I Kirkeligt Forbund holdt det ikke, da formanden dr. Jørgen Larsen trods alt bestemt måtte melde fra overfor kirketugt ved barnedåb. Skønt han var den eneste imod forhindrede han bestyrelsen i at sige klart nej til den ubetingede dåbsplicht, og så gik Glenthøj og Wagner ud (KD 27/4, 21/6f, 8/10). Ministerens afgørelse kaldte Jørgen Larsen siden en sejr for folkekirken (KD 26/9).

Spændingen øgedes utvivlsomt af en skæv vurdering af provsteretsundersøgelsen (således KD leder 27/4). Nør offentliggjorde sin redegørelse derfra: Skal Guds betingelsesløse gave i dåben blive til frelse, så hører tro og dåb uløseligt sammen efter skrift, bekendelser, ritualer og tradition, og dåbsakten må ikke stå alene; en præst må sige nej til misbrug, for at det ikke skal blive børnene til dom. Vist skulle der ikke lægges noget til dåben, men den var heller ikke forudsætningsløs, »muligheden og villigheden til oplæring og indførelse i den kristne tro og kirkens fællesskab er en uomgængelig forudsætning», ellers døbttes der ikke på Jesu vilkår. Præstens opgave var at søge klarhed over, om der var »villighed til at gå ind under dåbens forudsæt-

ninger», og det havde ikke noget at gøre med at vurdere menneskers tro («En redegørelse» udgivet af Kirkelig Samling). I et bilag fastslog Prenter, at Nør uden særstandpunkter holdt sig til, hvad der er almindeligt anerkendt i den lutherske kirke.

Nør er nær en utilbørlig »eksamination», hvor nej til dåb kan mistydes, som om tilgangen til Gud alligevel er betinget, skrev N. H. Søb (KD 5/7, tilsv. Theodor Jørgensen i »Akte i dåbssagen» også udgivet af Kirkelig Samling). Nør gav i hovedtrækkene udtryk for, hvad der i hvert fald officielt er folkekirkens dåbssyn, men i det afgørende »i praksis – nemlig om dåbssynet medfører pligt og ret til før dåben at sikre sig, at den vil føre til et liv i menigheden og under kristen oplæring – er vi lige vidt», mente professor Noack (PrfBl 520). Prenter havde dog ikke betænkeligheder ved Nørs praksis (KD 31/7).

Provsteretten burde have været dømmende, så kunne afgørelsen appelleres, skrev Ruben Jørgensen, men måske ministeren viger tilbage for afsked af frygt for at sprænge folkekirken (KD 8/8, 10/8 jfr. 13/8, 21/8 (udtalelse fra Kirkelig Samling), leder 23/8, BeT 20/8). I sin afgørelse konkluderede ministeriet, at der havde været grund til påtale, og at gentagelser heraf ville få konsekvenser. Reelt tiltog Nør sig ret til at afgøre, om et barn kan døbes, men dåben kan ikke gøres betinget af en præsts skøn, og »en præst i folkekirken kan ikke nægte at døbe, når forældre, som er medlemmer af folkekirken fremsætter begæring derom» (KD 23/8). Hertil bemærkede Nør, at han håbede at kunne holde sig til kirkens lære om dåben uden at komme til at afslå at døbe (BeT og KD 23/8).

Præsterne er altså dåbs-ekspedienter, bemærkede Nørs forsvarer, Philip Ingerslev (KD 22/8f). Det har vi da altid været, for »vi er mere embedsmænd i folkekirken end vi er præster i den hellige almindelige kirke», svarede Riemann (DKt 423). Bl. a. en radioudtalelse af Damsgaard om, at rene gudsbepottere ikke kan fordre dåb (2/9), fik Ingerslev og Glenthøj til at runde af: Den ubetingede dåbspligt ligger ikke så fast, at den kan foranledige tjenestemandssager eller afsked, folkekirkens dåbspraksis er »mere nuanceret end hidtil antaget» (PrfBl 794).

Også andre steder måtte tingene sættes på plads. For at fortsætte sin tilknytning til Menighedsfakultetet måtte Ørum Jørgensen, medlem af IMs bestyrelse, præcisere sit syn. Nør-sagen vidnede om et tabt vækkelsessyn, skønt der skal sås i tillid til Guds mægtige virke. Han kunne kun være med, hvis der også var plads for Vilh. Becks og IMs dåbssyn, og det var eller blev der (KD 7/10ff). Siden fulgte en »kort, men intensiv» debat i IMs bestyrelse, og det kom frem at der er flere dåbssyn i IM (KD 15/11, jfr. Brondbjerg i Dansk Kirkeliv 106 og Friis om glæden ved at døbe småbørn, IMT 243). Den meddelelse gav nogen grund til glæde (indremissionær Thisted KD 17/10, Bechmann KD 8/10).

Nu skulle også det mellemkirkelige Råd drøfte de 17 dåbsteser, dog forud kaldt »en studiegruppes særlige syn» af Westergaard Madsen (DKt 513f), sådan også efter mødet. Rådet lagde ikke navn til, hvad biskop Høirup kaldte et »baptistisk manifest» (KD 29/4, 4/11).

Ingen Nør-sag driver os ud, vi bliver som »bekendende kirke» i folkekirken, skrev Ulsdal sidst på året – bruger den som »ramme» men »har ikke mere et kirkeligt fællesskab med store kredse i Folkekirken, kun et folkeligt» (Re-f 116). Den sondring var de grundtvigske fortrolig med, og biskop Dons Christensen drog konsekvensen deraf, for at skelne mellem kirkeligt og borgerligt i dåben. Hans ønske var et nyt dåbsritual, som understregede ubetingetheden. Det rejste debat i den grundtvigske lejr, hvor situationen med de mange u-døbte i forvejen gav forskellige betoning af dåben.

Folkekirken er dels et borgerligt serviceorgan, som dåben er forbundet med, idet den giver medlemsskabet (det burde så være muligt for udøbte at melde sig ind for at få del i dens service), og dels ramme om evangeliet, og i dåben er Guds nådestilsagn det egentlige, skrev Dons Christensen (22). Han gentog så et ønske om et dåbsritual uden tilspørgsel, for både at undgå magiske forestillinger og mistanker om betingelser (KD 20/1, DKt 87, 347, 521) (23). Den løsning var professor Thodberg for nem (Under Guds Ord nr. 202, DKt 544, 598). Dåben er altid tilbud, og tilspørgslen har ikke med betingelser at gøre, men spørgeformen fastholder det rene evangelium og at dåben er personlig tiltale, indvendtes det (Per Fisker DKt 476, 568).

Det siges, at man er kristen, når man er døbt. Og er man ikke døbt fortæller provst Wiberg, at det ikke gør noget, sådan havde sognepræst Olav Fog skrevet (KD 21/1 jfr. her 1974 200). Wiberg blev en efterspurgt taler (DKt 236, Vartovbogen 12, RoSt 24 jfr. KD 12/1). Dåbens afgørende betydning for den enkelte bliver reduceret ved hans forsøg på »at komme om ved dåben: Tilspørgslen skal væk, dåbens betydning skal mindskes for at holde fast på dem, som ikke vil lade deres børn døbe osv., altså forsøg på at afmaterialisere kristendommen», indvendte Riemann (DKt 576, 578). Jørgen Kristensen måtte sige fra: Både pietisme og den moderne bevidstgørelsesdille har givet folk skrupler, så de tager dåben for alvorligt og gør troen til en forudsætning for dåb i stedet for dåbens egen gave. Magien ville man undgå ved at gøre dåben til slet og ret forkyndelse, men så blev spørgsmålet om den er nødvendig, og det er den og den er befalet (24). Dåben problematiseret måtte der nødløsninger til, det kunne siges med takt, at forældres nej til eller

22. Jfr. Hans Kvist om Nør: Det er ubegribeligt, at »en evangelisk-luthersk præst, som er tjenestemand i den danske folkekirke, ved dåbsvægring tør hindre nogen i at blive medlem af samme folkekirke, som jo ikke er et trossamfund, men en menneskelig ordning», RoSt 19.

23. Jfr. Børge Roesen: Det er vist alvorlige og bekymrede præster, som har fået formaningen til forældrene ind i prøveritualen, man skal være forsigtig med selv tilsyneladende harmløse ændringer, PrfBl 642.

24. Jfr. Talman om dåbsterne: Dåben er ikke i NT frelsesnødvendig. Det er kun troen, KD 6/5.

udsættelse af dåben ikke er ensbetydende med Guds nej – men ingen kan sige, at et udøbt barn ikke er Guds barn – men det skal ikke siges med så megen takt, at det forties at dåben betyder, at vi bliver Guds børn. Dåbens nødvendighed er en selvfølge. Hovedsagen er at hævde en holdning, som helt udelukker, at dåben kan være et problem (DKt 239, 248, Aalborg Stiftsbog, jfr. Sv. Aa. Nørgaard KD 4/11) (25).

Søren Krarup fandt grund til at bede de grundtvigske lade deres bekymringer fare og undlade at afskaffe dåben i dens nuværende form for at lave noget mindre krævende og stødende: »Der trives en umådelig hensynsfuldhed. Og af hensyn til sin samtid vil man være tilpasset og passende . . . det er et snigløb mod Folkekirken som en KRISTEN kirke» (e.KD 8/5, replik DKt 242).

II. Folkekirkenes pædagogiske opgave

Kristendomsundervisningen »hviler med stor tyngde på kirken idag som et af dens vigtigste spørgsmål», sagde biskop Holm (DKt 463) og utallige var indlæggene for nødvendigheden af en dåbsundervisning, fremsat fra ethvert hold blev de (26) – næsten da (27). Folketinget må vi så fastholde på, at kirken skal have midler

25. Overfor Nør ville en valgmenighedspræst, Poul Bredsdorff understrege forældrenes ansvar, ved at de selv døbte deres børn under gudstjenesten, og han satte det iværk (DKt 462, KD 30/10f; frimenighedsstøtte KD 2/11, DKt 584). En besynderlig præstefrihed at presse forældre til den aktivisme, fandt Riemann (DKt 542 jfr. Høirup e. KD 21/11 og 30/11). Biskop Holm henstillede, at den praksis blev stillet i bero, uden at afkræve noget løfte derom. Frivilligt holdt man inde, i håb om at få tilladelse inden længe, så det bliver understreget, at dåben er en menighedshandling, hvor præsten ikke står imellem eller gør »dåben til bare en embedsforretning» (DKt 585; jfr. menighedens formand: Skal valgmenighederne ikke blot være klubber for nogle »frelste» må de præge folkekirken, KD 24/12).

26. Prenter: Brug kræfterne på oplæring, skolen gør det ikke mere, Jy-Po 28/1; Henrik Christiansen: Vi har en åben dåbspraksis, ifølge Jesu egen indstiftelse, men det – og folkekirken eksistens – fordrer en vis garanti for at en kristen undervisning følger, og »efter dåben skal vi sætte alle sejl til», BeT 18/8, MrBl 150, IMT 650; KD ledere: Vor dåbspraksis anfægtes af udviklingen, og en tålsom folkekirke har affundet sig med stadig ringere dåbsoplæring, som skolen forlængst har frasagt sig, 11/1, 26/2, 13/3, 27/4, 24/5, 12/7, 23/12; iøvrigt bl.a. Kyndal KD 27/3, Morsø Folkeblad e. KD 4/2, KD 30/4, Relgl 105, »Menighedsrådsforeningen» MrBl 157, 172; IMT 626.

27. »Så længe der holdes prædikener . . . i alle kirker hver uge, er der gode

til det, lød det fra forskelligt hold (Harms KD 12/1, Henrik Christiansen IMT 651).

Johs. W. Jacobsen redegjorde for, hvad bisperne havde gjort, deres udvalg (jfr. her 1973 271) sigtede mod en kirkeskole for alle alderstrin, foreløbig måtte man støtte det frivillige børne- og ungdomsarbejde (28). Siden anbefalede bisperne en kollekt til udgivelse af forskelligt lødigt materiale; der kom ca. 50.000 kr. og nogle planer blev mulige (KD 23/4, MrBl 247). Tror man for alvor at kunne løse de problemer ved kollekter, lød det skeptisk (H. Lundblad KD 14/2, Christiansen BeT 18/8).

Der måtte ske mere. Bibelskolen, Kirkefondet og FDF/FPF fortsatte deres overvejelser og gik sammen med KOK (29), mens KFUM-spejderne bad Evangelisk Pædagogisk Samvirke om at starte et religionspædagogisk institut (KD 1/10). Sådanne planer omgås man også med i Løgumkloster, på basis af et virkeligt bredt samarbejde (KD 22/5, 2/11; MrBl 158; Kirkefondet observatør, årbog 43).

Brug kræfterne på at støtte de gode folkeskolelærere i stedet for på »gejstlige ønskedrømme«, der fører til folkekirkenes død, om de realiseres, sagde pastor Ole Zwergius (RoSt 154). Nør-sagen har hindret en rolig overvejelse og øget vanskelighederne ved at enes om en kirkelig voksenundervisning, mente provst Kr. Jordansen. Han ville, at man satsede på noget beskedent, der kunne komme igang, »en undervisning for 1. og 2. klassetrin«. Uforsvarligt var det intet at foretage sig, med de fritagelsesbe-stemmelser som var på tale i folkeskolen, selv om han ikke

muligheder for kristelig oplæring til vort folk», omend der ikke gøres særligt brug af det, skrev Birkedal Nielsen. Forarget over Nørs sammenligninger mellem NTs tid og »dåben i folkekirken i et gammelt kristent land«, vidste Riemann dog, at samfundet er »udpræget pluralistisk«, DKt 326, 595. Lilleør konkluderede: Skal folkekirken bestå må det fastholdes, at folketinget har den politiske magt, folkeskolen den pædagogiske magt, mens den forkyn-dende magt tilhører folkekirken, KD 16/12.

28. KD 13/3, på henvendelse og bebrejdelser fra FDF/FPF og KFUM og K, se FDF-lederen nr. 4, KD 12/3 og Willy Gravesen KD 20/3.

29. KD 11/11, 8/1 75, FDF/FPF lederen nr. 8 og 10, Kirkefondets årbog om etablering af uddannelse af undervisere 42f. Jfr. her 1974 208. Tilskud til KOK fra Det økumeniske Fællesråd, afslag fra IM og »menighedsrådsfor-eningen» se KD 23/12.

undervurderede skolen og ikke for nogen pris ville undvære dens indsats (30).

Konfirmandundervisningen er et fortsat debateme (31). Præsteforeningen fik til sidst overbevist ministeriet om, at der er brug for en grundig undersøgelse af forholdene her, sådan at det tages op af et udvalg nedsat om sognemedhjælpere (PrfBl 276, 480, KD 2/11 jfr. her 1974 208, 217). Den undervisning møder så store vanskeligheder, at faget kateketik må lægges om, sagde Ole Zwergius (RoSt 155). Samtidig møder 1969-ordningen af pastoralseminariet kritik. Det er en uholdbar mellemløsning mellem fuld indplacering i studietiden og en virkelig praktikordning efter, siges der fra Århus. Og i København stod man længe uden penge til den praktikordning i sognene, som er forudsat (32).

Damsgaard afslørede »en vis sympati» for sognemedhjælpere, men bispeudvalgets »skitse» lod mange problemer uløste, og tiden var ikke til at oprette nye stillinger, mens den aftagende præstemangel gør det »så meget mindre påtrængende, men dog ikke overflødigt». Presset af Folketingets kirkeudvalg, eller dets formand Bent Honoré, KrF, lovede han dog at overveje sagen (33).

30. KD 14/8 jfr. Birkler realistisk KD 18/5 og Græsholt: Vi må hellere satse på det vi kan magte, at give vore egne børn lidt begreb om kristendom og så tilbyde både børn og voksne undervisning, Lolland-Falsters stiftsbog 77.

31. Konfirmandlejligheder KD 7/1, 10/1 (bisperne derfor under særlige omstændigheder), 22/1, 5/2, jfr. her 1974 note 25. Overvejelser om formål og pensum KD 6/2, 29/4 og Zwergius: En fælles formulering er umulig og uønskelig, RoSt 155. – For 16-årsalderen KFUM og K Lederbladet nr. 1; for undervisning både i 11-12 og 16-20 årsalderen IMT 816, KD 30/4 jfr. Sjt 4/5 om for grønne konfirmander. Hans Thyssen ønskede både undervisning i 7. og 9. klasse, mens selve konfirmationshandlingen burde afskaffes (KD 26/1 jfr. her 1974 202). Lilleør anklagede så kolleger for til skolens behag at holde udsalg af konfirmandtimerne, MrBl 224 jfr. tilsv. PrfBl 480.

32. Fra alle sider i Århus så stor kritik som nogensinde, se stud. theol. 1973 10ff, Thodberg vidste at det er til stor skade for pastoralseminariet med den store afstand mellem undervisning og praksis, motivationen mangler, s.st. 34 jfr. her 1973 274. Om pengemangel i København og utilstrækkelig uddannelse, se KD 24/2 73, 25/2, 29/8f, 4/9, 6/9. Biskop Høirup for præstehøjskolekursus rundt i landet, Medd. fra Århus Stift 1973 125 jfr. PrFBl 158 og her 1973 275.

33. Ft 6/2 1759 og KD 8/2. Jfr. KordBl 40, 54; afvisning fra Fremskridtspartiets Poulsgaard: Der er jo arbejdsløse kordegne KD 25/2, Kordbl 73. – Det er da forsøget værd, skrev Riemann (DKT 290) og bør blive til virkelighed indenfor en ikke altfor fjern fremtid, sagde K. C. Holm, men ikke for

Uanset megen tiltro til, at kristendomsundervisningen stadig får gode kår i skolen (KD 1/6, SjtT 7/5, MrBl 177) kunne han på »menighedsrådsforeningens årsmøde» udtale: Vi trænger til sogne-medhjælper (MrBl 176). Efterhånden kom det så frem at ministeren havde nedsat et udvalg til at se på sagen. Det gik igang sidst i oktober med at udarbejde skemaer til en behovsanalyse, dets »eksistensberettigelse er netop grundighed», sagde formanden, professor Børge Diderichsen (34).

III. Folkekirke – folkeskole

Pengesituationen forhalede en ny folkeskolelov og det gav nogen ro om kristendomsundervisningen (35). Ritt Bjerregaard genfrem-satte partiets lovforslag og under en principdebat fik KrF Knud Heinesen til at vedgå, at Socialdemokratiet var gået med til at sikre, at af de 5 års undervisning skal mindst 1 år gives efter 7. skoleår (Ft 25/1, 22/2 1196, 2615. Heinesen 2649 jfr. 2640). Skønt endnu overvejende turde undervisningsminister Tove Nielsen dog sige, at hun var for begrænsede fritagelsesmuligheder (KD 28/1, BeT 17/3).

Valg udskrevet kunne Tove Nielsen fremlægge et skolelovud-kast til debat med det hovedsigte at begrænse fagtrængselen (36).

sådan at kirkeliggøre det frivillige diakonale arbejde (KD 17/8). Lad os i stedet for at få flere fastansatte tjenestemænd i kirken loppe det offentlige op, så der kan støttes via rådighedsbeløbet, tilrådede forstander Johannes Müller, Hilsen fra Diakonissehuset . . . okt.; endnu en sognemedhjælper i Holstebro, se KD 22/3.

34. KD 23/10, 6/12, MrBl 158, 269, PrfBl 661. Foruden Hans Kvist og Lindhardt fik menighedsrådenes og præsternes forening hver 2 med, flere var ikke hensigtsmæssigt, sagde Ministeriet KordBl 105. – Om udvalgets sammensætning se KD leder 24/10, KordBl 87 og KD 30/11.

35. Religionslærerforeningen gik atter på Læseplansudvalget, som i sit ud-kast til vejledning undlod en formålsformulering, det var nødvendigt, hvis loven ikke nævner en sådan, ellers kan der lokalt vendes op og ned på faget, Relgl 90, 143. Jfr. bl.a. s.st. 4, 38, 88 og Søren Lodberg Hvas' »Folkeskolens kristendomsundervisning – begrundelse og opgave», samt Herluf Eriksen i »Religionspædagogiske brydninger»: Et »småbørnsfag» vil sygne hen; i et kundskabsfag er det absurd med generelle fritagelsesmuligheder; sikres der ikke undervisning i 8.-10. klasse, så bør de, der vil fagets vel, arbejde for at få det ud af skolen.

36. Pressemøde KD 13/12, jfr. Aalborg Stiftstid. 27/8. K. Helveg Petersen (R) havde skrevet: Grundfagene i skolen må begrænses til 5-7, foruden helt

Ifølge det skal der undervises i »kristendomskundskab/religion på alle klassetrin, undtagen 7.» og undtages kan alene børn, hvis forældre tilhører andre trossamfund. Det samlede timetal var uomtalt. Konfirmandundervisningen blev atter lovet plads indenfor »normal skoletid», men kommunalbestyrelserne får afgørelsen, hvis de implicerede parter ikke kan enes om tidspunktet – trods alle appeller til flere kirkeministre om at undgå det (jfr. her 1973 271, 274 og 1974 205f) – menighedsrådene skal dog høres.

I en kort valgkamp med julen nær blev der ikke megen debat. KrF pressede dog det svar frem, at der regnedes med 1 ugl. time på de nævnte klassetrin til både kristendom og fremmede religioner. Det var horribelt sagde partiet, mindre end hidtil afsat (37).

Hidtil synes Indre Missions holdning mest at være protestbestemt (1973 270, 1974 204) nu lod det bl.a. Lodberg Hvas komme til orde. Han advarede mod at kæmpe for fagets særstilling, det vil reelt bidrage til at isolere det i skolen. Det gjaldt i stedet at understrege, at der er grund til at opretholde det fag. Og man kan ikke påtale, at der ikke forkyndes her. Derimod må kirken holde skolen fast på dens pligt til at give en forståelsesmæssig baggrund for sin forkyndelse (IMs almanak 119 jfr. IMT 650, 1030).

Også biskop Holm gjorde op: Skolen kan ikke give en virkelig kristen undervisning, og vi kan ikke forlange det, når vort folk ikke har et fælles åndeligt grundlag. Den skal ikke være missionsmark for alle politiske og religiøse fanatikere. Undrende indremissionærer hørte herpå (IMT 519), men just sådan endte efterårets store skoledebat om indoktrinering:

Det begyndte med en advarsel til lokale instanser fra undervisningsdirektør Baunsbak-Jensen mod marxistisk indoktrinering, som foregik i et vist omfang (ved 10% af de 40.000 lærere), skolen måtte ikke blive slagmark for ideologierne i vort splittede samfund, uden fælles normer (BeT 13/10, 3/11, KD 26/10). Det gav medierne som politikerne stof (Inf 10/10, BeT 20/10,

nødvendige fag kan »enkelte andre komme til, f.eks. kristendomskundskab» Pol 8/5.

37. KD 23/12, idé-politik særnr. dec. og jan. 1975. Jfr. Kr. Jordansens ubesvarede spørgsmål til ministeren, KD 31/12. I sin valgorientering spurgte KD ikke om den sag, men gentog selv at fritagelsesmulighederne ikke burde begrænses: De mange navngivelser gør det selvfølgelig, at barnets dåb afgør om det skal deltage eller ej, ledere 14/12, 23/12.

27/10), flere måtte dog advare mod at glemme frisinde og mod heksejagt (H. Baunsgaard Pol 16/10, Orla Møller BeT 10/11). Der blev skrevet talrige ledere bl. a.: Hidtil har indoktrinering i »kærlighed til Gud, Konge og Fædreland» været enerådende, nu melder også marxisterne sig (Pol 15/10, 25/10 jfr. BeT 20/10, 27/10). Den politiske aktivitet blev livlig: 16/10 kom der spørgsmål såvel fra CD, for at sikre mod politisk indoktrinering (Ft 712), som fra DKP for at sikre lærere med afvigende meninger mod diskrimination (703). S hentede herunder det svar fra ministeren, at hun var »fuldstændig enig» med formålsbestemmelsen i partiets lovudkast (Ft 710 jfr. Ft 1957). Samme dag anmeldte SF en forespørgsel om, hvordan ministeren ville sikre åndsfrihed i skolen, mens KF 31/10 foreslog formålsparagraffen ændret (Inf 19/10) og FP 23/10 kom med sin forespørgsel for at sikre skolen mod den overhåndtagende marxistiske indoktrinering.

Åndsfrihed er ikke ensbetydende med holdningsløshed hos lærere, men det er også skolens ansvar at der ikke begås overgreb mod det enkelte barn, sagde Tove Nielsen – ikke sker misbrug ved »ensidigt at påvirke børnene . . . ud fra bestemte politiske, religiøse eller andre synspunkter», sagde Hartling (Ft 1966). Politisk indoktrinering har intet med skolen at gøre, vidste KrF, men folkeskolelovens § 2 rummede en forpligtelse m.h.t. kristendommen, det var noget andet, og her var fritagelsesmuligheder. Maigaard afnødte ministeren svar om fællesbøn, der var en meget stærk påvirkning, som aldrig har en total forældrekreds bag sig (Ft 1971, 2115, 2130), sådan så Poul Dam også på det, kun bestyret af KrFs argumentation i, at fælles bøn hører hjemme i frivillige fællesskaber (Ft 2122, 2128). Ministeren måtte svare, var det end »et ret så besværligt emne at tage fat på»: Gældende skolelov bygger på den evangelisk-lutherske lære, og fællesbøn kan indgå som en naturlig del af undervisningen i en religionsting, omend man her skal fare med stor varsomhed (Ft 2131). Debatten fortsattes bagefter: Ministeren accepterer bøn, uanset at mindretal krænkes, sagde M. TN svarede: Ikke som provokation, men der må tages hensyn til det flertal, der synes det er i sin orden med bøn. Og M. indvendte: De kan jo bede hjemme (FlA 25/11).

Den næste generation skal uden indoktrinering have fri mulighed for selv at vælge sin vej, var Orla Møllers konklusion (BeT 10/11). Skolen skal vise, at der er mange meninger, sagde Maigaard (FlA 25/11). »Bøn og andagt skal ikke klæbe til faget i skolen», og fordrer kirken det, så provokerer den ideologisk magtkamp frem, konkluderede Lilleør, KD 16/12.

Den politiske skole er indført forlængst, da man ændrede skolens formål fra at være kundskabsmeddelende til holdningsproducerende, indvendtes der (professor Stig Jørgensen KD 25/10). Uanset at der var konstateret enighed om skolens formål mellem V og S, så betonedes det noget mere i Tove Nielsens lovudkast, at skolen skal være kundskabsmeddelende.

Kirken må tage fat, hvor skolen ikke løser opgaverne, gentog Religionslærerforeningens formand, Henning Fogde. Han måtte også advare mod tydelige tendenser i kirkelige kredse til helt at afskrive skolens muligheder (Relgl 89, Loll.-Falsters stiftsbog 9).

IV. Folketing – folkekirke

Damsgaard lagde ud som minister med skepsis overfor forgængere-rens planer (jfr. her 1974 211), også om en friere brug af kirkerne (MrBl 27, 107; BeT 3/2 jfr. her 1974 216). Han fandt siden, at noget måtte gøres, praksis var løbet fra bestemmelserne – en vis modernisering i hele kirken måtte også til (MrBl 176, KD 1/6). – Fra det nedsatte hurtigtarbejdende udvalg forlød ikke meget; MrBl 65, 158, PrfBl 274 jfr. her 1974 216).

Trontalen bebudede genfremsættelse af forslaget om revision af begravelsesloven (Ft 1/10 35), utvivlsomt ændret (38).

De nye partier i Folketinget måtte markere sig, kommunisterne ved et forslag om at stryge enhver bevilling til kirkeministeriet i finansloven, det stemte Fremskridtspartiet for, men ikke andre (39). Programmer til trods var der ganske ulyst til at drøfte det økonomiske mellemværende stat og kirke imellem, sådan også udenfor Folketinget (40). I Centrum-Demokraternes programudkast nævnes så, at ligesom staten efter grundloven støtter folkekirken, bør alle anerkendte trossamfund støttes i forhold til

38. Betænkningen jfr. her 1974 216. Departementschef Aug. Roesen havde været formand for udvalget. Det foreslog at give kirkegårds- og krematoriebestyrelserne status som ansvarlig begravelsesmyndighed, præsterne skulle være pligtige at medvirke ved ligbrænding. Med korte frister fik menighedsrådenes og præsternes forening forslaget til udtalelse. Begge var »meget betænkelige» ved nogle ting, i byerne kan begravelser let blive rene ekspeditionssager, mens der på landet skabes noget overflødigt og besværligt, og der var taget »vidtgående hensyn til de enkelte, der ikke ønsker gejstlig medvirken, mens det gøres unødigt besværligt at anmode om kirkelig begravelse», MrBl 53, PrfBl 755 jfr. KD 7/3. Det lovede ministeren at rette på, MrBl 127, 158 og PrfBl 274.

39. »Vi ønsker kirke og stat adskilt» og kirken financieret af de folk, der har denne tro, sagde Knud Jespersen; da havde FP lovet at støtte enhver besparelse, uanset hvem der foreslog den (Ft 28/3 4412, 4384, forkastet 4463).

40. KD leder 30/3, Trock BeT 15/9 contra stiftsfuldmægtig Asger Jørgensen: Staten yder næppe mere end et beskedent vederlag for ting, den ikke kan få gjort billigere (Viborg Stifts årbog 72). Nu havde Steen Danø som et eksempel på institutioner, der opretholdes uanset ændrede forhold, nævnt folkekirken. Han mente dens udgifter kunne reduceres til 1/3, kirkebiler og gudstjenester for 15-20 mennesker er unødvendigt, når en virkelig kvalificeret præst via teknikken kan nå hele landet. Vist skal man være varsom med at nedlægge institutioner, men det kan være nødvendigt, når mennesker, som her, ikke forstår indholdet, e. KD 19/8. Jfr. her 1974 219.

»antallet af bekendere» (CD-debat nr. 3, BeT 24/11, 1/12). Og så luftede SF på ny sin ide om at spare 100 millioner i statsstøtten til præster (Pol 5/9, jfr. her 1972 231).

Det konservative Folkeparti formulerede ønsker i kirkepolitik. Her begrundedes kristendomsundervisningens plads i skolen: Når grundloven lykkeligvis fastholder »sam-, med- og nærvær» mellem stat og kirke, bør enhver uanset konfession kende hovedtræk i de over »90% af medborgernes religion». En dåbsoplæring må overvejes i det folkekirkelige regi, bl.a. støtte til sognemedhjælper. Kirkerummene kan udnyttes bedre, og nænsomhed forudsat, bør nye anvendelsesmuligheder overvejes. Endelig burde der indføres provstevalg og kommunernes vetoret overfor kirkebudgetterne skal væk (41). Samtidig er KrF på vej med et nyt kirkepolitisk program (42).

41. Ordvalget er Knud Frederiksens, MrBl 245, KD 28/9 jfr. her 1971 181.

42. Idé-politik dec. – KrF synes nu at leve roligt (Inge Krogh: Næsten for megen idyl Pol 11/5; anerkendelse fra den udtrådte partistifter, Niels E. Rosendal i idé-politik nov) og i langsom vækst, et gammelmandsparti er det så (60% af vælgerne over 50, Kurt Boelsgaard »Vælgerne vejer»). Det accepteredes, at partiet støttede Hartlings regeringsdannelse efter valget uden at stille betingelser (KD 17/1) og lovede at fortsætte støtten, hvis en ny mindretalsregering blev nødvendig, noget sådant kunne man ikke love Anker Jørgensen (KD 12/12). Man tog kampen mod »de nedbrydende kræfter» op og lirkede ved sine mærkesager (abortsøgende betaler selv udgifterne, jfr. KD leder 28/1 »blodpenge», tvungen rådgivning inden abort, ophævelse af den obligatoriske seksualundervisning, tiltale for besiddelse af hash, skærpet presselovgivning, ændring af film- og biografloven, forbud mod pornografiske udstillinger), men ville ikke komme med sit abortlov-forslag som »blot en tom gestus», sagde Jens Møller på landsmødet (KD 9/5 jfr. 31/1, 27/2). I Folketinget som udenfor kom der beskyldninger for faneflugt, »ikke derfor . . . men fordi vi føler det er en nødvendighed» foreslog partiet forholdene ført tilbage som de var før de 2 sidste lovændringer; det ville ikke mange andre være med til, og den holdning har ikke »noget som helst at gøre med kristendom», sagde Poul Dam (Ft 403 og 1/11 1370). Grønlandsminister Holger Hansen, som selv havde stemt mod lovændringerne, kom nu til at foreslå dem indført i Grønland, efter ønske derfra. KrF fralagde sig medansvar (Ft 22/11 2181). Ret bestemt og med nogen virkning gik partiet mod regeringens reduktioner i ulands-hjælpen (KD 21/5, 24/8, Pol 28/12), og Tove Nielsen fik at høre for sit skolelovforslag (KD 23/12). Hartlings helhedsplan gjort til valggrundlag gik KrF ind derfor, blot burde de lavtlønnesde kår forbedres, om det gamle interne konfliktspørgsmål ØD tav man (KD 30/5, 12/12, Pol 28/12 jfr. her 1974 note 28). Fra Venstre adskilte man sig ved at have en mere positiv kulturpolitik gentoges det (idé-politik

Med præstemangelen lysner det mente Damsgaard jo, og ministeriet ville derfor være forsigtigt med sognesammenlægninger (KD 1/6, MrBl 178). Det forstod et par bisper godt (Viborg stifts årbog 7, Lolland-Falsters stiftsbog 75), men Børge Diderichsen vidste, at den mangel var ikke afhjulpet, før der var mindst 5 ansøgere til hvert embede (MrBl 272). Præsteforeningen var påny mindre optimistisk (1974 216f), de næste 5 år kan der påregnes stor afgang af præster, og den fandt ud af (hvad her dokumenteret år efter år), at der var blevet færre stillinger, mens folketallet var steget. Der var reduceret for ensidigt efter lineal, sagde Lindegaard kritisk nu (contra 1973 278), uden hensyn til forhold der var væsentlige for en forsvarlig kirkelig betjening (43).

Der spares fortsat kordegne, foreløbig i København (KordBl 170, 87 og KD 15/5). Lidt mistrøstigt spurgtes, hvem vil væрге kordegnestillingen (Johs. Pedersen KordBl 110 jfr. 17). Vi havde regnet med kirkeministeriet, men der er ingen beskyttende hånd, snarere en rede til udhældning, bemærkede formanden Hans Voltzmann (KordBl 86).

særnr. dec, KD 17/6, BeT 23/6), mens Chr. Christensen kaldte det åndsradikale Venstre for »vor hårdeste modstander på det kulturradikale område», modererede det dog til en af de hårdeste modstandere, derfor havde man ikke kunnet pege på Baunsgaard som statsminister (Pol 11/5, idé-politik juni, KD 16/5 og 21/5 jfr. Jens Møller KD 29/1 Pol 28/12). Som noget nyt berettedes fra KrFs landsmøde om »Udfordring til LO», idet der var ønsker om at føre en arbejdervenlig politik ved at bryde LOs monopol og at give Kristeligt Fællesforbund ligestilling (KD 13/5, Pol 12/5 jfr. KrF ungdom KD 7/10).

43. PrfBl 273, 458, 478. – 1974 modsvaredes 79 ledige embeder (dødsfald og afsked) og 18 nye embeder (højeste tal i 12 år) af 10 embeder sparet ved sammen/nedlæggelser (laveste tal siden 1968, hertil kommer nogle embeder, som »hviler» ubesat), 41 teol. kandidater fra Kbhvn. og 33 fra Århus, 41 som 1971-loven gav, 5 efter 1962-loven (metodistpræst, organist) og 1 fra den ældre lov (kirketjener), samt af at en valgmenighed afgav sin præst, og en frimenighed ansatte en redaktør som præst. Det teol. studium blev påbegyndt af et lavere, dog ganske pænt antal, nemlig pr. 1/10 i Kbhvn. 54 (her studerer ialt 469) og 89 i Århus (med ialt 611 studerende; jfr. her 1974 note 37, 1973 278 og 1972 note 36. – 75 havde i sommer gennemført særuddannelsen, ca. 40 havde fået embede, andre søger forgæves, nogle over 100 gange (KD 24/8, AC-debat 1975 nr. 1). Biskop Høirup havde en overgang ment, at menighedsråd foretrak de særuddannede, hvad han måtte modvirke (Pol 11/8 og 17/8 73); 1974 gav lidt diskussion om hvem, der var bedst eller rettest uddannet, MrBl 139, 235, 259, 279.

5 nye kirker blev indviet: Vangede kirke, Jakobskirken i Roskilde, Nyvangskirken i Kalundborg (sidste etage), Hannerup kirke ved Fredericia og ved Århus Ellevang kirke (44). Kirkefondet sørgede for at Agto i Grønland fik sin kirke. En del kirker bør nedlægges i København, men med omtanke, skrev Harald Sandbæk; overvejelse heraf syntes alene Kirkefondet optaget af (Aktuelt 16/9, Nyt fra Kirkefondet nr. 3 jfr. her 1974 217f).

Direktoratet for Kriminalforsorgen lagde op til at afskaffe fængselspræsterne, det specifikt præstelige arbejde kunne overtages af lokale præster. Det er umuligt ved de store fængsler, hævdede bl.a. biskop Høirup, og det blev man foreløbig enige om ved forhandlingerne. Medvirkende hertil var presseomtale og adresser fra de indsatte, de fandt at præsterne var et ønskeligt fremmedelement i systemet (45).

Der kom kun 3 »sommerpræster» ud. Ministeriets støtte havde været et eengangstilskud (KD 13/3, Lolland-Falsters stiftsbog 86 jfr. her 1974 218). Lokal finansiering er nu lidt skævt, beklagede bisperne Leer Andersen og Kvist sagtmodigt (KD 18/6f, 13/9). Det er urimeligt, skrev Kristeligt Dagblad, som fandt det godt nok at bygge på den lokale menighed, så længe det tjener livet; men skal sognet være den eneste og højeste orden og enhed, så afskriver man sig fra rimelige løsninger (leder 19/6).

»Vi må bevare de lokale menighedsråd», råd for hele kommunen »vil jeg stritte imod for at værne det nære samfund», gentog Damsgaard og fastslog »deres indflydelse er øget og skal øges» (46). Det må virke konserverende, at tusinder i menighedsrådene får indflydelse, og »jo mere »magt» man lader dem få, des stær-

44. En skatteborger var imod, at Gladsaxe kommune gav grund og 1 million til en kirke, han mente det var grundlovsstridigt og gik til ombudsmanden. Det er lovligt svarede denne, WA 22/2.

45. PrfBl 478, 661 og 1975 84. Fange protester i Kirkeligt Forum og Pol 18/6, 2/10, KD leder 19/6, 2/10. Forgæves søgte en fængselsinspektør at komme af med fængslets præst, Gitte Berg, vist fordi han fandt hende for fremmed for systemet, alle blade fra 4/4, Pol 13/4, 8/5, WA 24/5.

46. MrBl 27, 107. – Overfor massiv modstand mod cirkulæret om landsbygravernes løn (1974 216) modererede Damsgaard ministeriets pålæg i et tillægscirkulære af 26/4, nyordning var frivilligt, medmindre graveren fordrede den indført. Sagen fremme i Folketinget oplyste Damsgaard om tilblivelserne – som ingen ville tage ansvaret for, men gav ministeriet – at sagen var rejst af graverforeningen, og »menighedsrådsforeningen» og provsteforeningen var gået med dertil (Ft 6/5 3055 jfr. MrBl 41, 126, Trock KD 7/3).

kere bliver deres stabiliserende indflydelse», skrev Lindhardt. Han fortsatte: »Vejen til adskillelse af kirke og stat og ophævelse af folkekirken går over rådernes lig; jo mere levende de er, des bedre kan folkekirken danne rammen om »den kristne menigheds liv og vækst«» (Viborg stiftsbog 55).

V. Indenfor rammen

A. *Gudstjenesten*. Et cirkulære 31/10 bebudede nyt fra liturgi-kommissionen i »nærmeste fremtid», en »nyordning af de bibelske læsninger ved gudstjenesten» nævntes (47). Det meddeltes der forud tilladelse til at bruge forsøgsvist, dog ikke ved transmissioner. – Hvornår forbydes det præster – især overfor den store radiomenighed – at holde sig til ukristelige fortidslevninger, bemærkede pastor Mogens Hansen (KD 14/1 75 jfr. her 1974 221).

Kirken kan bruge helt moderne musik, meldte Niels Viggo Bentzon fra et nordisk kirkemusikmøde, og uddrog den konklusion, »at skellet mellem liturgisk og profan musik ikke længere kan opretholdes» (BeT 7/7). Det mente Mogens Hansen også, for kirkemusik er musik, der spilles i kirken: her er orglets monopol i gudstjenesten og vor berømte kirkemusikalske tradition en hindring for børn, der bør synges og spilles på børnenes vilkår (Orientering om gudstjenestefornyelse nr. 4).

Menigheden bliver mere og mere ene om opdragelsen i salmesang skrev Johs. W. Jacobsen, for at advare mod overforbrug af underlødige moderne salmer. Kunne talen om at lægge salmebogen tilside som fremmed for nutidsmennesker end oprøre, så kunne han ikke nægte, at det var blevet mere vanskeligt at

47. Såre skeptisk var pastor Per Jensen gået ind i kommissionen (jfr. her 1973 288 og 1974 221), især efter at den havde fået tålelige arbejdsvilkår, bl.a. sekretærhjælp, havde han dog nogen optimisme, en omfattende tekst-rækkerevision var færdig, mest opsigtsvækkende var et forslag om at flytte epistelen til sidst i gudstjenesten, inden velsignelsen (Kirkefondets årbog 56 jfr. årbog 1973 52, 67 og KD 12/11). Den flytning havde Thodberg ønsket for at fjerne et velmotiveret »epistelhad», så kom formaningen som følge af evangeliet, ikke som betingelse (Haderslev stiftsbog 1973 71, PrfBl 49). – En ældre præst havde endt sin filosofien over kollekterne: Vi kan luge lidt til hygge for kirkevante eller aht. andre begynde helt forfra. Nu haster de mod livet efter døden i stedet for at tale om livet som en gave, der skal deles med andre (Gelting-Hansen PrfBl 1973 312 jfr. debat samme år PrfBl 261, 288, 312, 325ff, 331, 393, 721, 800, Re-f 1957 54, 127).

formidle salmer. Han savnede også nye salmer, især nogle der udmønter den første trosartikel (48).

Tidens sprog er »så forsimplet, at det kniber med at finde ord, der kan gengive evangeliet for vor tids mennesker», fandt biskop Kragh (Haderslev stiftsbog 1973 3). Nu kom der en nyoversættelse af Det NYE Testamente, en revision havde Anna Sophie og Paul Seidelin ment måtte opgives. Bibelselskabet ledsagede den med håb om, at den blev prøvet i mange menigheder, en autorisation havde det ikke direkte tænkt sig (KD 16/11, WA 15/11, BeT 1/12). Det anbefalede Gadegård nu; men det vil være forkert mente professor Noack, endnu mere forkert var det dog om arbejdet ikke afgørende præger en fremtidig autoriseret oversættelse. Oversættelser berører indholdet, vidste Noack (KD 16/11), og her var indsmeltet kulturreligiøse tendenser og bibelske ord var omformet vidste andre. Værst var det, at her var taget det »sidste skridt til en rent zwingliansk nadverforståelse», skrev Glenthøj (KiInf 131 og 1975 2; tilsvarende IMT 110, FlA 30/1 75 KD 21/2 75).

Der tales stadig om »den børnefjendske gudstjeneste» (49), men højmissen kan under de givne vilkår gøres børnevenlig, så børnene ikke keder sig ihjel og vaccineres mod at komme igen (Jens Markussen KD 5/1, 8/2), det vidste også pastor Inger Grønbæk som pålagde kommissionen at tænke på børnene, »vi har ikke lov til at sove mere – heller ikke vore kirkelige myndigheder og kommissioner» (KD 21/1, BeT 7/7, PrfBl 409).

Kristelig Lytterforening holder fast ved, at gudstjenester skal transmitteres, som de nu holdes, de skal ikke skubbes ud af mere eller mindre ukirkelige studieudsendelser (BeT 6/10, KD 5/10ff

48. Viborg stifts årbog 7 jfr. KD 11/1 og 15/1. – Kritikken af Den danske Salmebog er vokset (ikke til at hitte rede i BeT 1/10 72; teologisk ensidig Mogens Hansen KD 29/9 72 jfr. KD 12/2, 29/3 73). 1973 havde Salmehistorisk Selskab og Københavns Præstekonvent sammen udtalt ønske om et permanent salmebogsudvalg, da utilfredsheden med salmebogen var udbredt, KD 3/4 73.

49. Kaj Mogensen: Da højmessebrugerne er så egoistiske, må vi lave andre gudstjenester for børn. Adjunkt Anne Grethe Beck vurderede: Menigheden er henvist til at leve på fortidige betingelser, kan der end være prædiken forståeligt, så peger alt det øvrige i modsat retning, Orientering om gudstjenestefornyelse nr. 1 og 4, Dansk Kirkeliv 36. Jfr. Mogens Hansen (s.st. 50) som fik Riemann til at skrive: Han voldtager gudstjenesten, DKt 591.

jfr. her 1973 288). Højmesser transmitterede fra kirker bevarer autencitet og oprindelighed, mente Thorgaard, som var noget usikker overfor særlige studie gudstjenester (BeT 14/4). Med bortfald af eftermiddags gudstjenesterne i radioen ofres de meget aflyttede studieudsendelser også, beklagede Mogens Hansen. Der er stadig for mange transmissioner, og det er den bedste måde at slå et folks kristendom ihjel på. Her opretholdes en særbehandling imod mediemæssige krav, for radioen har sin »kirke-ghetto«, fortsatte han, fordi den kirkelige konsulent og KL får lov til at ordne de ting, mens »de øvrige rådsmedlemmer synes at være ligeglade« (50).

Bedre står det ikke til med morgenandagten. Det er kedsommelig religiøs rutine, som ikke giver dagen en start og sætter dagliglivet i perspektiv, skrev undervisningsinspektør Agnete Engberg og fik tilslutning af Mogens Hansen (BeT 8/9, 22/9).

Unge præster kan vel tale bedre til de unge, havde en ung præst skrevet (1973 note 30). Det kom de til i 1974, bl.a. påskedag med den 31-årige Lars Tjalve som prædikant ved TV-transmission.

B. Foreninger, institutioner og initiativer

Skel på topplan mellem FDF og FPF og KFUM og K hører næsten kun fortiden til. Det første sted har fremgang for FPF bevirket, at de 2 organisationer tilsammen er gået frem for første gang siden 1956 og har et medlemstal på 35.000. Efter følelige nedgange hos KFUM og K holder medlemstallet sig nogenlunde på 20.000 (51).

Forkyndelseskriser tales der stadig om (KD 15/4 72 og 1/6 73). Men FDF/FPF vil blande sig i samfundsdebatten hed det sig så (KD 1/4). FDF/FPF forudsætter stadig, at lederne har tilknytning til folkekirken. Men vor tilknytning til Indre Mission er ved at bryde, erkendte KFUMs landsformand (52).

50. KD 9/4, BeT 22/9. Udviklingen se KD 18/9 og 28/9 73, BeT 11/11 73, IMT 1973 739 samt KD 27/4, leder 29/4, 7/10. Om problematikken ved medierne se KD 22/3, 2/4 og leder 10/4.

51. FDF/FPF Lederbladet nr. 3 og 5, KFUM og Ks Lederbladet nr. 3; tidl. medlemstal jfr. her 1971 207. KD 13/4, 3/5, 11/5ff.

52. KFUM og K er gledet fra IM, ved ikke at følge med mod højre, blev der skrevet, det kostede vist en redaktørpost (Lederbladet 96, 109, KD 11/12).

Indre Mission oplevede et roligere år, en enig bestyrelse skrinlagde forslag til ny struktur, men fandt dog at der måske var grund til at udbygge kommunikationen til de forskellige arbejds-grene (IMT 118, KD 3/1, 18/1). Men enige i det væsentlige, IMs mål, måtte også bestyrelsesmedlemmer pointere at i det perifere var der forskelle:

Seminarirektor K. F. Brondbjerg var ikke færdig med at overveje struktur, en kombination af selvsupplering og valg kunne give bredere repræsentation i bestyrelsen (Dansk kirkeliv 119). Forstander H. K. Jørgensen beklagede, at de drøftelser oftest endte med »noget dybt personligt, og af den grund forstummer debatten og fornyelsen udebliver». Det kan blive nødvendigt for IM-samfund at understrege deres selvstændighed (KD 13/11). Friis mente, at IM står, hvor det altid har stået (e. KD 11/10) og han advarede mod, at IMs egne folk skildrer bevægelsen som en samling mørkemænd (IMT 243). Men fra skolefolks side efterlystes stadig en mere kulturåben holdning (53).

Oprettelsen af IMs bibelhøjskole og valget af Hartvig Wagner til forstander (54) fæstnede indtrykket af, at IM er på vej mod højre i bibelsyn og livssyn. IM hævder en »fundamentalisme – som indebærer fare for etablering af et ghettovesen», skrev H. K. Jørgensen, mens Brondbjerg beklagede, at man var vendt tilbage til et idealiseret bibelsyn. De samme spændinger kaldte Nør-sagen frem. Her var det Brondbjerg og Ørum Jørgensen, der ud fra en tradition fra Vilh. Becks tid klareste talte imod dåbsnægtelse, så det kom frem at IM har forskellige dåbssyn (55). En anden konsekvens af den sag var, at dele af bestyrelsen syntes tilbøjelig til at afskrive folkekirken. Her stod Friis fast, om han end forudsatte at folkekirken var forankret i Ordet og Bekendelsen. Men selv i den mest tilspidsede situation fastholdt han, at folkekirken »er en god arbejdsplads» (TV 1/9).

Ørum Jørgensen måtte bemærke, at spændingen indenfor KFUM og K nok er større end den mellem IM og KFUM og K (KD 18/9). Men forholdet var nær ved at bryde, vidste Else Eriksen, sådan har man nu sagt i mange år, sagde KFUMs landsformand pastor Aksel Nielsen, KD 29/8, 10/10 og 4/11 om skuffende fællesmøde.

53. Brondbjerg; H. K. Jørgensen: Helt tidehvervsk holder IM sig fra oplysning om det menneske- og folkeliv, som vi på skolerne skal give ud fra et kristent livssyn, jfr. her 1974 note 62.

54. Bibelskolens forhistorie jfr. her 1974 229 og KD 6/3, 27/8, indvielse IMT 890. Eleverne vil møde alle væsentlige kristendomssyn i historien; vi har et åndeligt slægtskab med Menighedsfakultetet og vil gerne have dets hjælp; vi har ikke noget formuleret bibelsyn, men den holdning, at vi går tillidsfuldt til skriften, sagde Hartvig Wagner, KD 26/8.

55. Dansk Kirkeliv 119; KD 15/11.

Også IM skal bruge flere penge, det kneb lidt (IMT 1975 155, KD 18/2 75). Næsten undrende meldte TV om vækkelsesbevægelser i Jylland. IMs egne folk var mere nøgterne, omend oplivede over, at især Bibel-Campings slog godt an og samlede mange unge (56). Siden måtte man også spørge: Hvor blev de unge fra sommeren af, når der i hjemsoget kaldtes til missionsmøder, for troslivet kan ikke alene leves i ferier og ved festlige møder (IMT 991).

Efter 60'ernes dyk fra 100.000 elever i IMs søndagsskoler til 33.000 (IMT 433), meldtes at det tal holdes, i København er der godt 4.000. (KD 28/4 73). Den nye landssekretær, Kristian Pedersen, trækker linierne godt op: Stærke kræfter ønsker at flytte troen på korset til tro på hammer og segl (IMT 1973 431), der er politikere som vil »omdanne vor kristne danske folkeskole til en 12-årig socialistisk enhedsskole», ja, ændre grundloven fra »at være bibel-funderet til at blive Karl Marx-centreret» (IMT 606).

Menighedsfakultetet i Århus melder om vækst og tilknytning til 85-90 studenter (KD 27/7, 7/10, pro-fide), mens Dansk Bibel-institut (1974 228) udvidede arbejdet i hovedstaden, hvor det fik en studierektor (»informationsbreve», KD 1/11). KFS ekspanderer fortsat, det giver så pengesorger sammen med glæden over, at man ikke længere er en jysk bevægelse, men igang stadig flere steder og har »store grupper» ved de 2 gamle universiteter (KD 5/7, pro-fide nr. 2ff). Og KFS på den ene side med »stor fremgang på gymnasierne» og Den kristelige Studenterbevægelse i Århus på den anden klemmer Den kristelige Gymnasiastbevægelse, som har »ryggen mod muren», ikke uvirksom, men heller ikke heldig med aktiviteterne og med »indre debat og usikkerhed om bevægelsens struktur, rekruttering og uddannelse» (årsskrifter 1973 og 1974, KD 8/2f, 15/10, 15/3).

»Ultrakonservative» publikationer nødte N. H. Søe til at skrive: Det bibelsyn vi som unge mente »umuligt for ethvert nogenlunde kyndigt og normalt begavet menneske» gør sig stærkt gældende. Men »vranglæren om Bibelens komplette ufejlbarhed» afskrækker

56. Hel invasion IMT 848, 864, 991, 1138; stærk optimisme KD 11/7, mere nøgternt KD 12/8 og 11/10; gensyns-week-ends IMT 935.

tænkende mennesker fra at lytte til dens budskab (KD 25/11). Dermed var Søes tillid til Bibelen sat til debat (57).

Op til jul anbefalede Poul Ulsdal: Afskaf dog julen, når I ikke tror på den, men tro ikke at det bliver nemmere at kalde ad kirkefremmede, fordi der holdes udsalg af kirkens og Bibelens lære (KD 12/12). Han lagde til: Tilsyneladende upåtalte af bisperne forstærkes kritikken af den hellige skrift, og uden protester kolporterer folkekirkelige organisationer »at det, vi samles om i julen, ikke er andet end sagn, legender og juleeventyr» (58).

På det hold er der mere at kæmpe for og imod. Bisperne talte stadig forstående for en ordening med en ordinator, der ikke havde ordineret kvinder, men ministeriet sagde nej (59). Undgik man end at blive ordineret sammen med kvinder når man ønskede det, så ville man også sikre sig mod, at der ikke dukkede kvdl. præster op ved ordinationer (60). Og så måtte det indankes for ministeriet, at bisper ved ændringer i ordinationsritualet indsmuglede ukirkelig folkedemokratisme (61).

57. Især Neerskov KD 16/12 jfr. 21/12, 23/12, 16/1 75 samt sømandsmisionær Lodberg Jensen om de andre professorer, der vil ødelægge julen for hele det danske kirkefolk; roden til hele den hjemlige ulykke er, at alle steder skal en sag ses fra 2 sider, mente han KD 30/12. – Anmeldelse af den af Søb kritiserede bog som »kvalitetsarbejde» se pro-fide nr. 6 og IMT 1975 73.

58. KiInf 113. Afstanden vil stadig udvide sig, og allerede nu ved mange præster ikke, hvor de skal sende menighedernes offergaver hen.

59. Skrivelse 26/3 til Glenthøj: Det fordrer en lovændring, som ministeriet »i al fald ikke for tiden finder at kunne fremsætte lovforslag om» (Re-f 47, Lolland-Falsters stiftsbog 88). Bisperne havde positivt overvejet forskellige praktiske ordninger, men en fast ordening med ordinationsbiskop kunne de ikke gå med til (KD 11/1 73 og 8/1, 10/1; jfr. her 1972 248). Afslaget kommenteredes: Vi opgiver ikke at holde Danmarks kirke fast på apostolisk grund (Re-f 4, 47).

60. 7 præster anklagede Høirup for løftebrud, han havde lovet at kvinder ikke medvirkede ved ordinationen, hed det sig; det blev dementeret. Høirup kunne strække sig langt og ville anbefale sine kolleger, at kvinder ikke medvirker ved skriftlæsningen, men forbyde dem at deltage i procession og håndspålægelse, det kunne han ikke (KD 7/5, 16/5, 27/3 jfr. Re-f 104, PrfBl 1975 8, 27, 59).

61. De samme 7 præster havde gjort kirkeministeriet opmærksom på, at Høirup, tildels også Kvist, ved at lade lægfolk medvirke ved ordinationer og ved tilføjelser i ritualer, satte det op som var embedet givet nedefra og ikke af Gud, også her gik folkestemningen forud for apostlenes vidnesbyrd (Re-f

Grundtvigske folk kan glædes ved ikke som IM at være een organisation, og over vidnesbyrd om at her er en indre spænding, som nok skal holde bevægelsen levende, sagde Kirkeligt Samfunds afgående formand, Birkedal Nielsen. Den sidste halve snes år havde så halveret antallet af KS-kredse til godt 100, ophørte de helt kunne KS ende som et ejendomsselskab for Vartov (62). Men udfordringer ventede, vankundighed, teologiske vildfarelser og navnlig en privatisering af livet, der giver pietismen store chancer, fandt Birkedal Nielsen (63). KS måtte så atter høre for verdensfjernhed og ufolkelighed, det havde forskanset sig i »grundtvigsk-tidehvervsk ortodoksi» og afviste pure tidens folkelige rørelser (64).

3ff, 47). Det var sket for at understrege, hvad oldkirken vidste, at embedet overleveres gennem menigheden, svarede Høirup, som kun havde brugt tilføjelsen, at embedet også overdroges »på menighedens vegne», hvor ordnanderne var indforstået (Re-f 38, KD 27/3). Bisperne havde overfor ministeriet fortiet deres særpraksis, svarede der, og ved »fortolkningstricks» identificerede Høirup NTs ældste med folkekirkens menighedsrådsmedlemmer (KD 7/5). Lægfolks medvirken er ubibelsk og ukirkelig folkedemokratisme, skrev Prenter; han fandt også at tilføjelsen fordunklede, at embedet er indstiftet af Gud. De gældende ritualer må følges ved alle ordinationer og »biskoppelige privatforbedringer burde een gang for alle forsvinde som det theologiske, liturgiske, æstetisk og praktisk uhåndterlige misk-mask de er» (Re-f 51). – Dette skete 20 år efter, at biskop Baun ved et bispemøde anbefalede, at lægfolk medvirkede ved ordinationer.

62. I årets løb kom der indberetninger fra ialt 41 lokal-kredse (DKt 508 jfr. her 1974 note 64). Der kunne skrives: Vi fortsætter trofast efter det gamle mønster, så længe nogen kommer, fornyelsen kan vi kun håbe kommer (DKt 79). Der meldes om pænt eller beskedent fremmøde til jævnlige eller få møder; nogen steder er det blevet foredragsforeninger, uden reel tilknytning til KS (DKt 55, 66, 115, 332, 522, 526), andre steder er kredsen gået ind eller stærkt på vej til det (DKt 43, 139, 297, 419? 431).

63. DKt 508, 236, KD 16/10, Vartovbogen 138.

64. Holger Jepsen DKt 274 jfr. 236ff, 522 og her 1974 230. – I et svar kaldte Birkedal Nielsen Højskolebladet ufolkeligt, og dets redaktør, medlem af KS' bestyrelse, svarede: Er det af princip, at KS accepterer kontroversielle ting 50 år forsinket? Ud fra forståelse af det folkelige inddrog hans blad aktuelle samfundsproblemer og samfundsanalyser, mens DKt »nationalromantisk, præstegårdsidyllisk og halvfemserlyrisk» gav ondt af sig, om nogen tænker en ny tanke (DKt 294 jfr. 299, 333 og Hskbl 340).

Ret så pludseligt var domprovst Povl Kiilerich KS' formand (65). Målet var at værne friheden i folkekirken, derfor skulle Folketinget fastholdes på dets ret og pligt til at lovgive om folkekirkens ramme. Det værste er, at kirken får magt og myndighed, mente Kiilerich, for dens opgave og berettigelse består i evangeliets forkyndelse. Det betyder så nej til aktiviteter under kristennavn. Hans ønske var, at KS bliver et »samlingssted for alle, der – mange forskelligheder til trods – ønsker Grundtvigs syn på kirke- og folkeliv bevaret og udbredt», det måtte så overvejes at finde nye veje dertil (DKt 512).

1974 holdtes atter »alternative» Danske Kirkedage. 600-800 samledes for at overveje »kristus i verden – kristne i verden». Selv om offentligheden herfra hørte mest om Aagaards profeti om folkekirkens død, og selv om 1/8 af deltagerne var fra Århus, så mener man sig frigjort fra afhængighedsforhold (KD 9/7, leder 10/9). Det var så ikke verden der kom for at være med, også kirkens højre som dens venstre holdt sig borte. Det er så nok rigtigt, at her mødtes kirkefolk fra mere forskelligt hold, end vanligt er (66). Flere var ventet, og der blev underskud, uden at det tog lysten til at fortsætte; deltagere som organisationerne bag berettede med glæde om dagene (67).

Ude opretholdt Verdensrådet sin kamp mod racisme (KD 17/8), hjemme fik Racefondet (1973 289f, 1974 233) stor omtale ved at anklage bl.a. Ø.K. for brud på Rhodesia-aftaler og

65. Han var »designeret», DKt 509. Om kritik af bestyrelsen for selvsupplering og afvisning af, at noget sådant sker, se DKt 295, 511, 604.

66. Brøndbjerg KD 26/7. KD spurgte: Hvor mange »vandbærere» var med blandt elitefolkene, og ville de have fundet sig hjemme? (leder 15/7). Kritik af dagene – for at være et Aagaard-foretagende DKt 596 – for manglende samfundsrelevans, Niels Højlund KD 31/7 – og for at her, med Kristus forrest med rød fane, skulle alle trosbekendelser og livsanskuelser have plads, Ruben Jørgensen i prædiken KD 13/7. Dagene som sådan har ikke nogen holdning, sagde formanden C. J. Stocklund og beklagede at kirkens fløje ikke var med (KD 13/7), trods anbefalinger for dette samtaleforum af Græsholt og KD (6/7). Om forarbejdet se KD 20/1 og 12/3 (1000 ventes), gennemførelsen KD 12/7ff.

67. Om underskud på 60.000 og overvejelser om nye former KD 13/7, 18/7, 1/10, samt valg af ny formand og sekretær KD 30/11. Tilfredshed bl.a. FDF/PPF Lederen nr. 7, DMBI nr. 8, Nyt fra Diakonissestiftelsen 47.

diskriminerende lønninger i Sydafrika (68). Aagaard fulgte sagen op, købte aktier og bebudede, at han ville forkynde på Ø.K.s generalforsamling, men her (hvor guden var penge, Aagaard KD 24/6) kom han til kort, den debat afskar bestyrelsen og aktionærerne (Pol 28/3, KD 28/3f).

Leif Vestergaard fik en pris for sin rapport om sulteløn og kvitterede derfor med ordene: Den teologiske debat om raceprogrammet er slut, modstanderne lader ikke mere høre fra sig. Vi overlevede deres argumenter og har bred forståelse hos kirkefolket (AASt 14/12, KD 14/12ff). Såre stilfærdigt meddeltes siden, at rigsadvokaten intet fandt at påtale m.h.t. Ø.K.s forhold til Rhodesia (KD 12/2 75).

Aagaard-initiativerne synes at trives og nye kommer til:

Det økumeniske Center i Århus får pengesorger på grund af de mange aflæggere: Presseafdelinger, Raceprogrammet med sin politiske diakoni, Århus kristne Studenterbevægelse, studenterpræstetjenesten og det nyeste, »Den åbne familie» (KD 12/6, 24/6). Aagaard afviste beskyldninger mod centret, det er ikke lyserødt, men er folk fra alle politiske partier, og vor kritik rettes ikke ensidigt mod kapitalismen men også mod socialismens undertrykkelse (KD 27/6).

Støtte og samarbejde har gjort KOK til mere end et Århus-initiativ, og Kirkefondet, DMS, Missionsrådet og flere stod bag Danske studerendes Kirketjeneste; København fik en studentermenighedssekretær, da den sidste rest af den kristelige Studenterbevægelse råbte om hjælp. I Århus og siden i København kom dialogcentre, for at øve mission og undgå at tusindvis af unge præges af hinduisme (KD 17/1, 26/9, 21/10, 8/11, Nyt fra Kirkefondet nr. 1). Den jyske hovedstad gik også foran ved på økumenisk basis at oprette Århus-kirkernes Fællesråd (KD 16/1, 4/3, 4/5, 9/10, Økum. Nyt nr. 3).

Sidst kom en landsorganisation for kirkefornyelse, »Kirketjenesten i Danmark», der vil kontakte ungdomsgrupper, økumeniske centre og lokalgrupper, husmenigheder og aktionsfællesskaber som enkeltpersoner landet over (KD 9/9, PrfBl omslag til nr. 33). Det er ikke bare Aagaards, derfor er han kun konstitueret som formand, hed det derfra (WA 20/9).

»Teologi for Lægfolk» trives, ikke som underlag for særuddannelsen (jfr. her 1972 233) men snarere for det teol. studium (KD 11/4, 19/5, 22/6). Men sigtet er at skabe et myndigt og aktivt lægfolk og forberede en ny måde at være kirke på (KD 15/11 72 og 7/8 73).

68. Anklagerne fastholdtes trods afvisninger fra Ø.K.; det førte politikere og offentligheden bag lyset, hvorfor justitsministeren burde undersøge Rhodesia-sagen; det krav imødekom hun i nogen måde (KD 6/3ff, Pol 7/3ff, WA 15/3, AASt 24/2, 10/3 jfr. 28/4).

Det var bevidst, at Aagaard lagde op til polarisering, for at gøre klart at højre-kræfter rykker frem under upolitisk dække og omdanner folkekirken til en konservativ og bornert bastion (Pol 11/3). Han bliver i den, da den stadig er Kristus-centret, dens »forældede, selvoptagne og vildledende statskirkelige ramme» til trods. Dens struktur var medvirkende til, at den væsentligste teologiske debat ikke kom ind i landet, og uberørt af verdens sociale problemer levede den kun for sig selv og sine egne funktioner, med det mål at få folk til at gå i kirke (WA 23/8). Når den falder og splittes om 20-30 år skal der stå et alternativ til de gamle kirkelige retninger (KD 20/6). En uafklaret og ubeslutsom kirke må falde, medmindre en hestekur får dens ledere til at vågne op og turde vove noget som helst (Pol 11/3). Man kan ikke i kirken tale om, at alt skal være tjeneste, og så leve i et samfund, hvor alt skal være profit, fortsatte Aagaard. Det overser den herskende teologi, og giver derved i virkeligheden Glistrup støtte, mens der i menighederne trives en almindelig politisk umodenhed. Det lod sig kun ændre, hvis kirken blev ændret eller slået ihjel. Det første udelukkede han vel ikke helt, men tiden er så knap (KD 18/11), at der må eksperimenteres med nye ledelses- og finansieringsformer (Pol 11/3). Hans forsøg på at afsløre statskirkesystemet på trods af al retorik gjorde ham så forhadet i folkekirken, men »vi er blevet temmelig mange, der følges ad i denne *solidariske* kritik» (WA 23/8 contra KD 20/6: Vi mangler bred støtte).

»Tro er, at man gør Guds vilje», skrev ægteparret Aagaard i en prædiken, »derfor skal kirken ikke bilde sig ind, at den har noget som helst patent eller monopol på Guds rige» (KD 26/10 jfr. til påskedag KD 13/4).

Det er alt andet end ligegyldigt, om vi beholder det klassiske frelsesbegreb eller taler om Guds virke i verden i bredeste forstand, for i sidste tilfælde kan vi ophæve missionsselskaberne og fremme det gode ad mere tidssvarende kanaler, skrev Græsholt som ny formand for DMS. Og dettes eneste berettigelse er, at evangeliet skal forkyndes (årbog 12, DMBL 11, KD 30/10). Græsholt svarede også Aagaard direkte: Kirken skal ikke være en magt i samfundet; ikke den, nok de enkelte kristne, kan bebrejdes, hvis kristne bidrag til samfundsdebatten udebliver (KD 22/11).

Græsholt måtte bebrejde navngivne politikere, at de af frygt for Glistrup og imod folkets egoisme ikke talte om, hvad vi skylder u-landene (69). Vi må lære langsomt at arbejde os tilbage

69. DMBL nr. 11, KD 30/10 jfr. her 1974 234. Det er berettiget, at en biskop sådan taler ind i den politiske problematik, skrev KD (leder 16/11). Bladet havde bebrejdet Hartling, at han i åbningstalen optrådte som egoist-samfundets statsminister og ikke sagde eet ord om ulands-bistand (leder 3/10, jfr. 12/1). Det formanede KrF til her at stå fast som »den eneste hæderlige undtagelse» (leder 16/11). Det var nok forenkling, alle partier accepterede besparelser her (ingen reel nedsættelse, Hartling KD 26/1; R mod store nedskæringer, Pol 7/1; vi fik nedskæringerne begrænset, KrF KD

i levestandard, sagde han videre (KD 15/11). Græsholt fik tak og tilslutning fra Birkedal Nielsen, fordi han talte imod tidens åndløse livsform og stræb, og fordi han ikke gjorde det på kirkens vegne, men som ansvarlig kristen medborger (KD 19/11). Det blev sagt i forbindelse med et opgør om præsteforeningens lønpolitik og Birkedal Nielsen fortsatte: »Skal vi da slet ikke i al borgerlighed stræbe henimod at opfylde Kristi lov: at bære hinandens byrder? Kan vi herefter som præster forkynde dette som et krav til andre?», hvis vor forening bare kræver ind (70).

Det emne havde der forud været debat om. Hvorfor gøre det nemmeste, pirke til ømme samvittigheder, skrev Niels Højlund til sine kolleger, når der næppe bliver revolution med det første, er det nyttigere at betale sin fulde skat med glæde og at forsvare indkomstudligningen via skatten og den socialt ansvarlige stat overfor alle dens angribere (PrfBl 197).

16/2; der skal ske en real-stigning, omend mindsket S KD 19/3f; jfr. KDs leder 20/3 med kritik af at V og S her driver indenrigspolitik). Som den 3. udenrigsminister fandt Ove Guldberg, at der ikke i befolkningen er dækning for at yde det, vi gerne vil (Pol 19/3 jfr. her 1973 299). Siden bemærkede K. B. Andersen at vi selvfølgelig har råd til at hjælpe (KD 30/11, tilsv. Anker Jørgensen KD 4/1 75). – I januar drøftede bisperne behandlingen af israelske krigsfanger, og Westergaard Madsen skrev til udenrigsministeren derom, idet han tilføjede, at de andre bisper »var indforstået med at han personligt» henvendte sig herom (KD 6/2). Hvorfor er der tiet om Israels handlinger, eller om bombningerne i Vietnam, skrev professor Holm-Nielsen, som næsten ene undrede sig over »den geniale løsning, at Københavns biskop gerne må henvende sig personligt» og kan sige, at de andre bisper siger han skal skrive, Hskbl 109.

70. KD 9/12. Debatten rejstes ved en journalists spørgsmål om præsteforeningen ville tage initiativet til et lønstop, der blev sagt nej, foreningen var solidarisk (KD 16/11). Med hvem? de højstlønnede? spurgte Knud Oschner (KD 19/11). Solidaritet med AC-krav (KD 21/11, 11/12) kaldte så Birkedal Nielsen frem, mens andre spurgte: Hvilken mening har organisationsfolkene som samfundsborgere? (KD 30/11) Løsningen er en helhedsplan, hvor alle grupper yder deres, svarede Lindegaard (PrfBl 1975 2). Andre udenfor foreningen havde påtalt, at den for at skaffe præsterne penge mere og mere gør folkekirken til en statskirke og »sælger præstegerningen» (Vilh. Krarup KD 10/7). En ret livlig løndebatt stod i PrfBl (stoppet 332). Året før havde menighedsrådsmedlemmer kritiseret præsters gode boligforhold (MrBl 1973 117, 211, KD 15/6 73), hvad der prompte blev afvist (KD 28/6 73, DK 1973 270).

Marx har nået teologien, mente professor Glebe-Møller (PrfBl 179, 371, 441, 717). Dr. Peter Kemp som Søe tvivlede nu, og den sidste anbefalede en i marxisme skolet mand at fastslå, at teologien ikke tager sit rige i len af Marx (KD 20/11, Pol 28/12). Med Ejvind Larsens »Grundtvig – og noget om Marx» fik grundtvigske folk at vide, at de 2 havde væsentlige ting fælles (PrfBl 377, KD 21/3). Peter Kemp fortsatte sin kritik af dansk teologi, der var på vej til at blive en ghetto (71). Søe måtte afvise at teologien var ude i en krise (KD 11/12). Den uoverskuelige dagspresse er sammen med talrige kortere indlæg hovedgrundlaget for disse oversigter, teologiske værker og afhandlinger skal eftertiden nok vurdere. Derfor nævnes kun årets teol. disputats af H. C. Wind, »Historicitet og ontologi» (om Heidegger).

Der er megen blasfemi i vor livsstil, skrev Jørgen Lissner (KD 10/7), og via optagethed af forureningsproblemerne begyndte Jens Brøndum at formane folkekirken til at blive sin profetisk-kritiske opgave bevidst og gøre op med tidens »hedenske vækstreligion» (KD 10/7, 25/11, Episkopet nr. 1). Også hjemvendt efter et længere ophold ude kom der en ny røst i koret, professor Ole Jensen: Teologisk selvkritik og revision er nødvendigt overfor den ekspansionsteologi, som er blevet Vestens kristendomsforståelse. Vi har sækulariseret verden ved ensidig overbetoning af forskellen mellem Gud og mennesker, er blevet handlingsbesatte og kulturracister overfor ulandene. Enten må kristendommen opgives, eller der må komme nye normer ved en ny skabelsteologi, ved en ny livsforståelse med respekt for det kontemplative-meditative som en betingelse for handling og ved forståelse overfor religiøs og kulturel egenart hos andre, der ikke som vi i Vesten er sejlet i sæk (Bilag til Økum. Nyt nr. 6, KD 19/11, DKt 549, Pol 14/12).

Mens Kristeligt Studentersettlements fremtid afhæng af lokale-problemers løsning (KD 15/1) gik »Vesterbros Miljøværn» i aktion, her var præster med på højeste plan (KD 21/1ff). Kristeligt

71. Kemp – iflg. Jens Brøndum »Danmarks betydeligste dvs. lærdeste og skarpsindigste, unge teolog», BeT 15/12 – hilste så »Teologi og Samfund» som en teologisk bog, for en gangs skyld af interesse for et større forum (Pol 9/11, BeT 3/11). Det var 9 stud. theol.ers opgør med deres lærere, der legitimerede systemet ved at tilsløre kapitalismens indre modsigelser.

Dagblad leverede kraftigt opbakning. Det gjorde Kirkefondets generalsekretær Gunnar Hermansen også, for kirken har et socialt ansvar (KD 7/2), mens værnet bad »kirkefolket» om støtte (KD 20/2).

VI. Økumenisk arbejde – ydre mission

Der blev indbudt til kirkekonference i Lausanne, og Græsholt bemærkede, får den ikke indflydelse på Verdensrådet, er der snart ikke noget råd (KD 31/7 jfr. 30/5). Det førte ikke til en modorganisation eller konfrontation. Man talte om, hvad man var for, ikke om hvad man var imod; evangelisering blev sat som målet uden at gøre det i modsætning til Bangkok-mødets tale om kirkens pligt til at kæmpe for social og politisk frihed, meldte Græsholt (KD 8/8, 28/10, 30/10, DMBI nr. 11).

Såvel Det økumeniske Fællesråd som Det mellemkirkelige Råd spejder efter, om der kunne komme penge fra ministeriet (72). Det første sted har nyere love tilsigtet en bredere arbejdsfordeling, tillige fik økumeniske arbejdsgrupper medlemskab. En plan om at flytte sekretariatet til Århus var man veget tilbage for, nu samledes ansvaret hos et energisk arbejdsudvalg med en handlekraftig formand, Jens J. Thomsen (73).

EF-kirkekommissionen meddelte, at den sysler med »provokerende» ting, som dog endnu ikke skal frem (KD 10/10). Medlemskab heraf blev afslået af Det økumeniske Fællesråd, det havde arbejdsudvalget vovet at foreslå (KD 19/11 jfr. her 1974 232).

Nødhjælpen får allerede flere penge end alle missionsselskaberne, skrev Græsholt, men ydre mission har aldrig været særligt populært, det »er og bliver noget specielt» at bekymre sig om evangeliets forkyndelse, og det bæres næppe oppe af meget mere end 100.000 mennesker, mest ældre (DMS' årbog 7). Når selskaberne gør nøjere status, så viser der sig gerne at være færre kredse end hidtil regnet med (74). DMS og vel navnlig Santalmissionen

72. KD 29/4 jfr. t. eks. Økum. Nyt 1972 nr 1: Skal fællesrådet overleve?

73. KD 29/4, 6/5 Økum. Nyt nr. 3 og 6. Ønsker om og betænkeligheder ved at flytte til Århus, se KD 11/5 og 14/5 73, Økum. Nyt 1973 nr. 2. – Ved nyvalg til Det mellemkirkelige Råd faldt både domprovst Poul Verner Hansen og Tage Morsing.

74. Således Sudanmissionen: 609 kredse og 104 børnekredse i 1973 blev til 552 + 100 og nogle teen-age klubber, Under Afrikas sol. Jfr. her 1974 234.

mente så at have fået kontakt med unge, der virkelig ville være med, omend ikke uden kritik (75).

Institutionerne ude volder problemer, både fordi overskud kan være forvandlet til underskud, og især fordi de tager tiden fra forkyndelsen (76). Støtten herfra gør de unge kirker passive, kan det siges (KD 15/11 73), og dog dristede man sig i Japan til at sende penge, 4.000 kr. til mission i Danmark (DMBl nr. 6 og 12).

Udefra kan meldes om fortsatte muligheder for evangeliet (5.000 døbt årligt i Nigeria), eller om nye store muligheder, som i Ethiopien og Bangladesh. Det sidste sted bestemte Santalmissionen sig frimodigt til at sætte ind (77).

Enhedstanken i ydre mission lever som en drøm, og den har vel bragt selskaberne nærmere hinanden, end nogen for 25 år siden troede det muligt, skrev Græsholt. Oftest var det ydre tryk, der bragte selskaberne sammen, det er blevet næsten umuligt for et lille selskab at klare sig alene (DMS' årbog 8). Det havde Ethio-piermissionen erfaret (78). Næsten gnidningsløst opgav Østerlandsmissionen og Dansk Pathanmission deres selvstændighed og gik op i DMS, det skulle både give en forstærket indsats i islam-mission og spare penge (79).

75. Vitaminindsprøjtning i DMS og kritisk, men enorm interesse for kristendom og mission, se KD 1/4, DMBl nr. 12. Efter mange ungdomstævner i 1973 ønskede unge oprettet et ungdomsråd, se Santalposten 110, 142, 183, 218.

76. Princip-debat i DMS om forkyndelse og opretholdelse af forældede institutioner, KD 15-16/11 73. Der er behov for forkyndende som diakonal indsats, og det kan ikke skilles sålidt som sjæl og legeme, sagde Oluf Eie overfor Øverby. Denne frarådede opgaver, som en hvilken som helst hjælpeorganisation kan løse, når regulær vækkelse kalder på alle kræfter, Santalposten 108, 157f.

77. Den sendte 7 missionærer til Bangladesh, til en opgave uden lige i nyere missionshistorie, Santalposten 50, 107, 152, 255, 257, 270.

78. DEMs årsmøde 1972 vedtog lovændringer, så DMS, Sudanmissionen og Brødremenigheden hver vælger 2 medlemmer af bestyrelsen og årsmødet de sidste 6. DMS havde ikke betænkeligheder, det var ved at være fortrolig med fusioner, og Sudanmissionen var så godt som enig derom, efter at H. F. Rasmussen var trådt tilbage som formand. En lovændring skulle der til, før man kunne optage et nyt arbejdsfelt, ligesom kirken i Nigeria skulle give sit samtykke. Under Afrikas sol 1972-74, »Sudan» nr. 10, »Ethiopien» nr. 10, KD 28/2, 22/8.

79. 1/1 1975 udløb den 3-årige samarbejdsaftale (1972 249), apparatet var for tungt og planen var, at de 2 selskaber integreredes i DMS, der nedsatte et

Alle missionselskaber så året løbe ud med stadig større bekymringer over økonomien, forpligtelserne var jo vokset og inflationen krævede sin part. DMS talte om katastrofesituation og kraftige nedskæringer. Det vakte glæde at indtægterne steg, et enkelt sted blev der endda overskud, mens DMS måtte tage noget af reservekapitalerne (80).

DMS så frem mod bedre hjemmearbejde og øget oplysnings- og kursusvirksomhed, og nævnte så ansættelse af stiftspræster for ydre mission (KD 29/10). Det førte over i tanker om støtte fra folkekirken, i det mindste fra stiftsfondene og lokale bidrag over rådighedsbeløbet (C. C. Jessen KD 25/10, skeptisk leder KD 30/10). Lokal oplysning kan allerede nu støttes, mens det er helt naturligt at folkekirken som sådan overtager udgifterne til Folkekirkens Missionsråd, sagde domprovst Henrik Christiansen. Den er jo ikke bare en borgerlig ramme om danskerne, men må fungere som kirke for alle. Heldigvis er der ikke mere noget jerntæppe mellem frivilligt kirkeligt arbejde og det officielle, mente han, og oplysning om ydre mission er en normal folkekirkelig servicefunktion (KD 30/10 jfr. 31/10).

Det er forudsat, at det frie kirkelige arbejde finansieres privat, ellers kan alle komme efter penge, f.eks. også Blå Kors, udtalte departementschef Aug. Roesen. Og rådighedsbeløbet og kirkeskattemidler skal bruges snævert til kirkernes drift, og hvad der følger deraf, ellers skal der en ny lov til. Nu havde C. C. Jessen parallelliseret fra studenterpræster til stiftspræster, men vi har ikke nogen studenterpræsteordning, kun præster for sognet, sagde Kr. Damsgaard, den betegnelse som også benævnelsen Korshærpræster er indsmuglede, forhandle kunne han dog. Roesen advarede, for går man videre så bliver det næste måske ansættelsen af præster, der i virkeligheden skal være KFUK-sekretærer (KD 4/11).

fælles udvalg for islam-missionen; kredsene blev DMS-kredse, der skulle indbydes til et årligt møde, centret om emnet. Der lød enkelte protester mod DMS' ultimatum, men planen gik nemt igennem på de 2 selskabers fælles årsmøde (»Påskebogen«, KD 3/4f, 10/4, 21/9 jfr. 10/8; DMBI nr. 12 og 1975 nr. 1).

80. DMS KD 29/10f, 15/11, 26/11, 28/12 og 20/1 75 med tak for rekordgave; Sudanmissionen KD 12/12 og Sudan 1975 nr. 2 og 3; Santalposten 278, Brødremenighedens låntagning KD 23/11, Ethiopiermissionen KD 22/11, 21/12.

Forfatternes adresser

Kandidatstipendiat, cand. theol. *Jette Dissing*,
Paludan Müllersvej 63, st. tv., 8210 Århus V

Lektor, cand. theol. *Jørgen Stenbæk*,
Norsmindevej 106, 8340 Malling

Cand. mag. *Bodil Scheller-Nielsen*,
Dantes plads 4, 1556 København K

Oberstløjtnant *M. Vesterdal*,
Strandboulevarden 105, København

Forfatteren, cand. polit. *Finn Friis*,
Hareskovbo, lejl. 215, Bagsværdvej 248, 2880 Bagsværd

Provst *Carl Trock*,
Egernvej 29, 2000 København F

Professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*,
8541 Skødstrup

Adjunkt, cand. theol. *Jørgen I. Jensen*,
Stenstrupsalle 17, 1924 København V
(Ungdomsoprør og teologi)

Bibliotekar *Anne-Grethe Lausten*,
Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm

Register

Ved Anne-Grethe Lausten

- Adler, J. G., 142.
 Agerbek, Hans, 107.
 Aggesøn, Sven, 6, 25, 30, 32.
 Alexander, pave, 6.
 Allen, William, 111, 124.
 Amsterdam, 131.
 Andersen, Jens, 103.
 Andersen, J. Oskar, 169-172.
 Anselm af Canterbury, 206.
 Appel, Jacob, 169-172.
 Arendt, Rudolph, 211.
 Arnold, biskop, 12, 17.
 Askov, 153, 169.
 Assens, 86, 87.
 Asser, ærkebiskop, 14, 16f.
 Bad Pyrmont, 110.
 Balling, J. L., 5.
 Balslev, C. F., 100, 161, 163.
 Balslev, Rasmus, 100.
 Barclay, William, 113.
 Barfoed, Magnus K., 101.
 Baunsgaard, Hilmar, 179, 186.
 Becker, T. A., 79.
 Begtrup, Holger, 102.
 Bekker, provst, 162.
 Belgien, 112.
 Berg, C., 147, 149, 151, 153.
 Berg, Maren, 150.
 Berlin, 123, 128.
 Bernheim, E., 7, 9, 22.
 Bertelsen, Ole, 97.
 Bjerre, J. J., 162.
 Bjørnvig, Thorkild, 175, 185, 188.
 Bille, Anders, 87.
 Bille, Mette, 82.
 Birkedal, Wilh., 96.
 Bjerger herred, 86.
 Blidstrup, 100.
 Bloch, J. C., 62, 65, 68, 70.
 Blome, Adolf F., 130.
 Bockholt, Johan, 85.
 Bodilssøn, Peter, 12f, 14f.
 Bogense, 90.
 Bohatec, Josef, 54.
 Bojsen, Frede, 147f, 157.
 Bradshaw, Maria, 112.
 Brahe, Axel, 90.
 Brahe, Henrik Bille, 130.
 Brahe, Jørgen, 87.
 Brand, Henning, 79.
 Bregninge, 93.
 Brendekilde, 87.
 Brochmann, Jesper, 35, 37, 41f., 51f., 60.
 Brockenhus, Frans, 87.
 Brockenhus, Jørgen, 86.
 Brown, Catherine, 136.
 Brown, Norman O., 190, 197, 199, 200, 203, 216.
 Brænderup, 70.
 Bugenhagen, Johan, 94.
 Buxton, Thomas F., 129.
 Bøgh, Jørgen, 208.
 Böhme, Jakob, 198.
 Båg, 68.
 Båg herred, 86, 90, 94.
 Calvin, Johs., 46.
 Caroline, prinsesse, 113, 122.
 Caroline Amalie, dronning, 109-143.
 Caroline Charlotte Marianne, 131.
 Christensen, Aksel E., 78.
 Christensen, Balthazar, 147.
 Christensen, J. C., 169.
 Christensen, Johs. H., 203.
 Christensen, Kirsten, 173.
 Christensen, Sv. Aage, 173.
 Christian III, konge, 58, 82, 94.
 Christian IV, konge, 74, 95.
 Christian VIII, konge, 109-143.
 Christian IX, konge, 145.
 Christian Frederik, prins, 142.
 Clausen, Johs., 159, 161, 163, 166f.
 Clausewitz, H. A., 116, 143.
 Conring, Enno, 54.
 Cox, James, 126.
 Dahlerup, Troels, 78, 82, 86.
 Dalby, 90.
 David, C. N., 115, 135f.
 Deichmann, R. S., 100.
 Dinesen, Palle, 214f.
 Dreslette, 90.
 Dylan, Bob, 214.
 Eisenberg, Elias, 86.
 Eising, 101.
 Engelstoft, C. T., 73, 84f., 161, 163, 165.
 England, 33, 37, 39f., 42, 60.
 Erastus, Thomas, 60.
 Erik Ejegod, 8, 12, 16, 18, 24f., 31.
 Erik Emune, 5, 9, 13f., 16, 28, 30f.
 Erik Lam, 5, 16, 29.

- Eskil, ærkebiskop, 5f.,
   9, 16, 29.
 Espe, 107.
 Estridsson, Sven, 7, 17,
   21, 24, 29.
 Estrup, J. B. S., 147.
 Euseb, 46, 57.

 Fellenberg, 113.
 Fischer, J. C. H., 146,
   151.
 Fjaltring, 101.
 Florin, Frits, 206.
 Franecken, 61.
 Frankfurt, 129.
 Frankrig, 37, 39f., 112.
 Frederik II, konge, 94.
 Frederik III, konge, 48.
 Frederik VI, konge,
   111, 113.
 Frederik VII, konge, 131.
 Frederik Ferdinand, 122.
 Freud, S., 197.
 Friis, Christian, 74, 95.
 Fodevig, 18.
 Fog, B. J., 159f., 163,
   164f.
 Fry, Elisabeth, 109-143.

 Gad, C., 162.
 Gad, Tue, 19, 25, 27,
   29, 33.
 Gamborg, Anders Larsen,
   107.
 Gamtofte, 87.
 Geneve, 40.
 Gerhard, Johan, 46-49,
   51, 52, 53, 57, 59.
 Gertz, M. Cl., 6, 19,
   25.
 Girard, Pierre, 113.
 Glad, Niels, 67, 68.
 Goos, Carl, 154, 156.
 Grane, Leif, 175, 211.
 Griffenfeld, Peder, 59.
 Grotius, Hugo, 55f, 60.
 Grundtvig, N. F. S.,
   60, 183, 199f.
 Grünbaum, Ole, 184,
   187, 192 f., 196f.
 Gudme herred, 69.
 Gurney, Joseph John, 109,
   114f., 124f., 127,
   129, 131, 133, 137.

 Hall, C. C., 144.
 Hamburg, 129, 131.

 Hammer, Niels, 76.
 Handbjerg, 101.
 Hansen, J. Quistgaard, 6.
 Hauge, Svend, 144-146,
   152, 168, 206.
 Harald Hein, 9, 16f, 23.
 Hardenberg, Jacob, 86.
 Hazrat Inayat Khan, 177.
 Heckel, Johs., 46.
 Heckel, Martin, 34, 44.
 Heine, Lamme, 79.
 Helweg, L., 61, 74.
 Henrichsen, R. J. F., 76.
 Henrik VIII, konge, 42.
 Hillerslev, 75.
 Hjadstrup, 92.
 Holland, 37, 39f., 55,
   112.
 Holm, Harald, 153.
 Holm-Larsen, Mary, 173.
 Holtum, 102.
 Honecker, Martin, 48.
 Hooker, Richard, 60.
 Hvid, Mads, 70.
 Hvidt, Kr., 148.
 Hvitfeldt, Arild, 67,
   68, 86.
 Høg, Jost, 86.
 Høgsbro, Sofus, 148, 153f.,
   157.
 Høve, 97.
 Hårslev, 97f., 100, 105

 Israel, Joachim, 187.

 Jagger, Mike, 191.
 Jaruplund, 169.
 Jensen, Jørgen I., 173.
 Jensen, Lykke, 65f.
 Jespersen, Jørgen, 67,
   68, 69.
 Jespersen, Niels, 93.
 Jørgensen, Hans Anker,
   207.
 Jørgensen, Jens, 102,
   103.
 Jørgensen, Theodor, 212f.
 Jørgensen, Troels G.,
   159.

 Kalundborg, 99.
 Kennedy, Robert, 179.
 Kier, Christian, 87.
 Klingstrup, 85.
 Knud d. Hellige, 8, 11f.,
   18f., 24f., 30f.
 Knud Lavard, 6, 8, 14,
   16, 18f., 25, 27, 30f.
 Knudsen, Hans, 66.
 Koch, Hal, 7-10, 12f.,
   17, 21, 23, 31, 33.
 Kock, Oluf, 75.
 Kolding, 74.
 Konstantin d. Store, 36,
   46, 50.
 Kornerup, Bj., 74, 75,
   109, 114f., 138, 170.
 Kragerup, 74.
 Krarup, Søren, 207f.,
   211, 213, 216.
 Krieger, A. F., 151,
   168.
 Kychelsom, Alex. von, 86.
 København, 74, 81,
   99, 106, 113f., 128,
   137, 143.

 Lancaster, Joseph, 111.
 Larsen, Helge, 188.
 Larsen, N. J., 154f.
 Langeland, 93.
 Laursen, L., 83.
 Laurson, Rasmus, 94.
 Leiden, 61.
 Leth, Albert, 108.
 Leth, Jacob, 82.
 Leube, H., 64.
 Lime, 100.
 Lind, P. E., 161, 163,
   165f.
 Lindberg, Jac., 104f.,
   108.
 Lohman, Hartvig, 80f.
 London, 109f.
 Louise Augusta af
   Augustenborg, 140.
 Luther, Martin, 45f.,
   52, 94, 200, 207,
   211f.
 Lunde herred, 86.
 Lunde, Niels, 73.
 Lykke, Anne, 79.
 Lyngby, 92.

 Madsen, Anders, 101.
 Madsen, Birgit, 173.
 Madsen, Christen, 101.
 Madsen, Jacob, 61, 63,
   66, 75, 76, 77, 79,
   81, 90f.
 Madsen, Peder, 159, 163,
   164, 166f.
 Magnus, 13, 16, 18f.,
   26f., 31.

- Maharaj Ji, 181, 192, 193f.
 Matzen, Henning, 159, 163, 164, 168.
 Marcuse, H., 210, 211.
 Margrethe, dronning, 26.
 Marie Sophie Frederikke, dronning, 111, 113, 133.
 Marsvin, Ellen, 62.
 Marx, Karl, 205f.
 Mau, Edvard, 96-108.
 Meidel, Christopher, 109.
 Melanchthon, Philipp, 43, 46, 58.
 Middelfart, 90, 108.
 Mikkelsen, Hans, 62, 63, 69, 71, 72, 75, 77, 87, 88, 95.
 Moltke, C. A., 118, 143.
 Monrad, D. G., 144-172.
 Moritz, prins, 54f.
 Morris, Collin, 204.
 Munk, Kirsten, 62.
 Musculus, Wolfgang, 60.
 Møller, Jens Glebe, 205f.
 Mønster, Adolph, 135.
 Mønster, Peter, 135.
- Newgate, 122.
 Niels, konge, 5, 9, 12f., 16, 18, 23, 26, 28, 31, 33.
 Nielsen, Bjarne, 180.
 Nielsen, Mathias, 103.
 Nielsen, M. C. B., 165.
 Nielsson, Magnus, 8.
 Nietzsche, Fr., 197f.
 Nordmand, Svend, 10f., 17.
 Norge, 33.
 Nothold, biskop, 12, 14f., 17.
 Nyborg, 90.
 Nyholm, Asger, 144-149, 152, 158, 168.
 Nysten, Jes, 173.
 Næsby – Hoved – Broby, 82.
 Nørgaard, Fr., 148, 150.
 Nørre Søby, 84.
- Odense, 77f., 80, 86, 87, 88f., 94.
 Orlík, Hans, 28.
 Olsen, Harald, 177.
 Oluf Hunger, 9, 11f., 16, 18, 20, 23f., 30f.
 Ore, 70, 90.
- Palladius, Peder, 91.
 Paræus, David, 60.
 Pedersen, Anders, 173, 194.
 Pedersen, Christen, 80.
 Pedersen, Robert, 217.
 Pestalozzi, Joh. H., 113.
 Petersen, Nils Holger, 173.
 Podebusk, Claus, 85.
 Pontoppidan, E., 68.
- Rasmusdatter, Ane, 97f.
 Rasmussen, Rasmus, 99.
 Ranzau, Breide, 87.
 Reich, Ebbe Kløbedal, 176, 178f., 182f., 186, 187, 189, 190, 199, 207f., 216.
 Reinkingk, D., 48.
 Repsdorph, provst, 162.
 Resen, Hans Poulsen, 61, 74, 75.
 Ribe, 12, 77, 142, 161.
 Rifbjerg, Klaus, 184.
 Ringsted, 10, 70.
 Rohde, provst, 162.
 Rom, 29.
 Roskilde, 10, 15, 18, 157f., 161.
 Ross, Karin – Lull, 173.
 Rudkøbing, 90.
 Rusland, 111.
 Ryde, 101.
 Rønne, C. F., 97.
 Rønninge, 90.
 Rønninge – Kolsted, 65.
 Rørdam, H. F., 61, 64, 68, 76, 79, 80f., 86.
 Rørdam, Th. Skat, 159.
- Saxo, 7.
 Sactorph, Svend V., 101.
 Scavenius, J. F., 153f., 156f., 159f.
 Scheel, Charlotte von, 111.
 Schiøtt, provst, 162.
 Schmidt, Michael N., 99.
 Secher, V. A., 65, 69.
 Sehested, Chr. Thomesen, 74.
 Sehested, Julius K. G., 137, 139f.
- Sewel, William, 113.
 Shillitoe, Thomas, 109, 111, 113.
 Sieveking, Amalie, 142.
 Simonsen, Cederfeld de, 162.
 Skamherred, 86.
 Skanderborg, 102.
 Skeby, 88f.
 Skinkel, Lauritz, 82, 88.
 Skinkel, Niels, 82, 89.
 Skovby, 87.
 Skovby herred, 86.
 Skovhus, Arne, 203.
 Skrivers, Jørgen, 82.
 Skytte, Niels, 99.
 Skyum-Nielsen, Niels, 5f., 9, 33.
 Skræppenborg, Peter Larsen, 96, 102, 107.
 Skårup, 85.
 Slagelse, 10.
 Slesvig, 26.
 Solbjerg, 100.
 Spinoza, B., 197.
 Spjellerup, 96f.
 Steenstrup, J., 65.
 Stephani, Joachim, 45.
 Strøm, G., 67.
 Stråle, Lauritz, 82.
 Stubberup, 90.
 Sundby, 100.
 Sunds herred, 77, 93.
 Svendborg, 94f.
 Svindinge, 67.
 Swami Naryananda, 184.
 Swane, H. J., 161, 163, 166f.
 Sæby, 66.
 Sønder Nævå, 88f.
 Sørensen, Chr., 101.
 Sørensen, J. C., 100.
 Sørensen, provst, 162.
 Sørensen, Rasmus, 98.
 Sørensen, Villy, 184.
- Tang, Jeppe, 153.
 Thomas Aquinas, 42.
 Thomesen, Christen, 86.
 Thomesen, Hans, 93f.
 Thulin, Gabriel, 84.
 Thyssen, A. Pontoppidan, 153.
 Tobiesen, C. L., 162.
 Tobiesen, L. E. L., 161.
 Trans, 101.

- Tuke, Heinrich, 113.
 Turford, Hugh, 113.
 Turup, 66.
 Tyskland, 37, 39, 112.
 Tørsleff, provst, 162.
 Tåsinge, 93.
- Ulfeldt, Jacob, 65, 86.
 Urne, Anne, 79.
 Urne, Axel, 84.
 Urne, Frederikke, 113,
 119, 142.
 Uytenbogaert, 55, 60.
- Vahl, Jens, 162.
 Valdemar, konge, 6, 27f.,
 32.
 Valkendorf, Kristoffer,
 68f.
 Vantinge, 107.
 Varmark, Leif, 191.
 Vedelius, Nikolaus,
 56, 57, 58, 60.
- Vejerslev, 100.
 Vejle, Hans Knudsen,
 61, 74.
 Vends herred, 86, 90.
 Venslev, 98.
 Vigerslev, 92.
 Vindinge herred, 86, 93.
 Vridsted, 99.
- Wad, G. L., 96.
 Wandal, Johannes, 35,
 37, 41f., 53, 56, 57,
 58, 59, 60.
 Weinbull, Curt, 6-10,
 23, 31.
 Weinbull, Lauritz, 6-11,
 13, 17f., 21, 31.
 Wilhelm, biskop, 10.
 Wilson, Brian, 188.
 Wernstrøm, Svend,
 194-197.
 Wittenberg, 61.
- Zeuthen, Mogens, 205.
 Zürich, 60.
 Ælnoth, 5, 15, 19, 22,
 22, 24, 31, 33.
 Ærø, 93.
- Ølby, 101.
 Ølbygaard, Christen J.,
 101.
 Øllgaard, H., 61.
 Ørslev, 83.
 Østergaard, Peder Chr.,
 99, 101.
- Aagaard, Anna Marie,
 213f.
 Aagaard, Johs., 204, 213.
 Århus, 159, 161.
 Åsum, 65.
 Åsum herred, 86.